

ԷՂՈՒԱՐԴ Լ. ՄՇԼԵՈՆՅԱՆ

Ն

ԱՅԿԱԿԱՆ

Ք

ԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ

Ը

ՆԴՅԱՆՈՒՐ

Մ

ԻՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խ

ՈՐՅՐԴԱՅԻՆ

Ն

ԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1923-1937 թթ.

9978

947925

ՀԻՄՆՈՒԹՅԱՆ
✓

ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա
Պատմության ինստիտուտ

ԲՆ Պ

Էդուարդ Լ. Մելքոնյան

4665014

ՆԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ
ԸՆԴՆԱՆՈՒՐ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՆԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
1923 – 1937 թթ.

ԵՐԵՎԱՆ 1999

ԴՏՀ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

Մ 537

Գիրքը հրատարկության է երաշխավորել ՀՀ
ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի գիտական
խորհուրդը:

Մ 537

Մելքոնյան, Է. Լ.

Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր
Միությունը Խորհրդային Հայաստանում 1923-
1937 թթ. /ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ.-
Եր.: Նոյյան Տապան, 1999.- 202 էջ:

Մ $\frac{0503020913}{804 (01) 99}$ 99թ.

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

© Էդ. Լ. Մելքոնյան, 1999թ.

© Նոյյան Տապան, 1999թ.

ISBN 99930-51-11-X

Մեկենասությամբ «XXI դար» անկախ
միջազգային
ասոցիացիայի նախագահ
քաղաքական գիտությունների դոկտոր
Արկադի Վարդանյանի

Երկու խոսք

Տարբեր երկրներում ապրող հայության, որպես ազգամշակութային/ սոցիալական հանրությունների կենսագործունեությունը իրականացվում է բազմաթիվ եւ բազմաալիսի հիմնարկությունների միջոցով: Հայ սփյուռքի հիմնարկությունները տարբերակվում են ինչպես իրենց գործունեության ոլորտով՝ կրոնական, քաղաքական, մշակութային, կրթական եւ այլն, այնպես էլ գործունեության դաշտով՝ տեղական /առանձին քաղաքի կամ երկրի սահմաններում/ եւ համասփյուռքյան: Վերջինների շարքին են դասվում հայ եկեղեցիները, քաղաքական կուսակցությունները, որոշ մշակութային, բարեգործական եւ երիտասարդական-մարզական միությունները: Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության հռչակումից հետո համասփյուռքյան կազմակերպությունները սկսեցին կամ վերսկսեցին իրենց գործունեությունը նաեւ Հայաստանում, դրանով իսկ ձեռք բերելով համահայկական կազմակերպությունների կարգավիճակ:

Այդ կազմակերպությունների շարքում առանձնահատուկ տեղ ունի Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միությունը: Ստեղծվելով դեռեւս 1906 թ.՝ հայրենաբնակ հայ ժողովրդի սնունդական, ֆիզիկական եւ մտավոր զարգացմանը օժանդակելու նպատակով, ՀԲԸ Միությունը Ա Համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրությունում իրականացրած հայերի ցեղասպանությունից եւ բռնագաղթից հետո պարտադրված եղավ գործել սփյուռքում: Հետագա ավելի քան ինը տասնամյակների ընթացքում նրա գործունեությունը, նախ, ի նպաստ որբերի եւ գաղթականների, ապա՝ սփյուռքահայերի ազգամշակութային ինքնության պահպանման ուղղությամբ, եղավ եւ շարունակում է մնալ այնքան մեծ եւ նշանակալի, որ առանց դրա անկարելի է պատկերացնել ընդհանրապես հայ սփյուռքի պատմությունն ու արդի վիճակը:

ՀԲԸ Միության պատմության ամենաուշագրավ էջերից է նրա շուրջ 15-ամյա գործունեությունը Խորհրդային Հայաստանում: Եւ եթե Միության «սփյուռքյան» պատմությունը թեկուզ եւ ոչ լիարժեք, բայց եւ այս կամ այն չափով լուսաբանված է որոշ հրապարակումներում, ապա «խորհրդային» շրջանը մինչ այժմ մնում է գրեթե անհայտ:

Այդ բացը լրացնելու փորձ է այս գիրքը, որի համար իբրեւ սկզբնաղբյուր են ծառայել Հայաստանի տարբեր արխիվների,

ինչպես նաև ՀԲԸ Միության Կենտրոնական վարչության արխիվի ց'աժմ չիրապարակված նյութերը: Նախապես ենթադրվում էր, որ նշված շրջանի պատմությունը պետք է կազմի հրատարակության պատրաստվող Միության ամբողջական պատմության մի մասը: Սակայն, նկատի առնելով Խորհրդային Հայաստանում ՀԲԸ Միության գործունեության մի շարք առանձնահատկությունները, ինչպես նաև բուն նյութի տրամաբանությունը, նպատակահարմար համարեցինք այն հրատարակել առանձին գրքով:

Շնորհակալությունս են հայտնում

ՀԲԸ Միության հանգուցյալ նախագահ տիար Ալեք Մանուկյանին, ինչպես նաև նրա դստերը՝ Միության նախագահ տիկին Լուիզ Մանուկյան Սիմոնին, Միության Կենտրոնական վարչության արխիվի /Մադդլ-Բրուկ, Նյու Ջերսի/ նյութերին ծանոթանալու հնարավորություն ընձեռելու համար,

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր Կարլեն Դալլաբյանին, պատմական գիտությունների դոկտոր Ալբերտ Խառատյանին, պատմական գիտությունների թեկնածուներ Արմենակ Մանուկյանին և Ամատուն Վիրաբյանին՝ գրքի ձեռագրին ծանոթանալու և օգտակար դիտողություններ անելու համար,

ՀԲԸ Միության Կենտրոնական վարչության արխիվի նախկին պատասխանատու տիկին Դիանա Մխիթարյան-Աճեմյանին, ինչպես նաև ՀՀ Նորագույն պատմության կենտրոնական պետական արխիվի, ՀՀ Հասարակական և քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխիվի, ՀՀ Ազգային Անվտանգության նախարարության արխիվի աշխատակիցներին ցուցաբերած օժանդակության համար,

Արամայիս Երզնկյանին և Գոհար Կարազոյանին՝ տրամադրած լուսանկարների համար:

Հատուկ շնորհակալություն «XXI դար» անկախ միջազգային ասոցիացիայի նախագահ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր Արկադի Վարդանյանին՝ գրքի հրատարակմանը հովանավորելու համար:

հուլիս, 1999, Երևան:

Ներածություն

Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության սկիզբը դրվեց 1906 թ. մի փաստաթղթով, որը իրավմամբ դարձել է հայ ժողովուրդի, մասնավորապես հայ սփյուռքի, արդի պատմության կարևոր վավերագրերից մեկը:

«Այսօր, 15 ապրիլ, 1906, Ս.Ջատկի առաջին օրը, ստորագրեալներս համախմբեալ ի Գահիրէ, Նորին Վսեմ. Պօղոս փաշայի ապարանքը, կազմեցինք ընկերութիւն մը «Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւն» անուամբ, ըստ տրամադրութեան եւ պայմանաց վերոգրեալ կանոնագրին, որը կը կրէ այսօրուան թուականն եւ մեր ստորագրութիւնը:

Ընկերութեան Վարչական առաջին ժողովը բաղկացած է Կանոնագրիս 10-րդ յօդուածին մէջ նշանակուած 10 անդամներն եւ այսօրուրնէ Ընկերութիւնս կազմակերպեալ հռչակուած է:

ի Գահիրէ, 15 ապրիլ 1906:

Եագուայ Արթին փաշա
Երուանդ Աղաթօն պէյ
Սկրտիչ Անդրանիկեան
Սկրտիչ Մարկոսօֆ
Կարապետ պէյ Շերիտճեան

Պօղոս Նուպար փաշա
Առաքել Նուպար պէյ
Տոքո. Ն.Տաղաւարեան
Գրիգոր Եղիայեան
Յովհաննէս Յակոբեան»

Նորաստեղծ կազմակերպության նպատակն էր.

«Ա. - Բնագաւառի հայ ժողովուրդին մտատուր եւ բարոյական զարգացման նպաստել,

Բ. - Անոր նիւթական եւ տնտեսական կացութիւնը բարտբելու աշխատիլ,

Գ. - Այս արթիւնքը յառաջ բերելու ծառայող ռեւէ ձեռնարկ կան հրատարակութիւն քաջալերել»: Այդ նպատակով «ՀԲԸ Միութիւնը, յօգուտ հայրենի հողին հաւատարիւն մնացած հայ ժողովուրդին, կը հիմնէ կան նպաստով կ'օժտէ վարժարաններ, մատենադարաններ, արհեստանոցներ, աշխատանքի տուններ, հիւանդանոցներ, խնամատուններ, որբանոցներ եւ որիչ նմա-

նօրինակ ազգային հաստատութիւններ: Կ'օգնէ բնագաւառի կարոտ հայերուն՝ առանց դավանանքի եւ այլ խտրութեան: Կը պաշտպանէ գիտադիները, անոնց հայթայթելով հող, սերմնացու, կենդանի եւ գործիք: Կը քաջալերէ տեղական արհեստագործութեանց զարգացումը, կը տարածէ գիտամտեսական արդիական գիտելիքները, կը ստեղծէ աշխատութեան եւ արդիւնաբերութեան նոր միջոցներ: Սովէ, հրդեհ եւ ուրիշ ռեւէ աղէտքէ արկածեալներուն անմիջական օգնութիւն կը հասցնէ»:¹

Ովքե՞ր էին այդ մարդիկ, որոնք ապրելով հայրենիքից հեռու, հիմնեցին մի կազմակերպություն, որը հավատարիմ մնալով իր նպատակներին ու սկզբունքներին, անընդմեջ գործում է շուրջ մեկ դար:

XIX դ. կեսերին Եգիպտոսում պետական բարձր պաշտոններ զբաղեցնող առաջին հայերից էր Պողոս բէյ Յուսուֆյանը /1768-1844 թթ./, որն իր կյանքի վերջին տարիներին այդ երկրի Արտաքին գործերի եւ առեւտրի նախարարն էր: 1843 թ. նա Արտաքին գործերի նախարարության ղեկավարման քարտուղարի պաշտոնով Եգիպտոս է հրավիրում իր քրոջ որդուն՝ Նուսայր Նուսայրյանին, որը հետագայում դարձավ այդ երկրի ամենաակամավոր գործիչներից մեկը եւ պատմության մեջ մտավ Նուսայր փաշա անունով /1825-1899 թթ./: Նրա որդին էր Պողոս Նուսայրը /1851-1930 թթ./, ՀԲԸ Միության հիմնադիրն ու առաջին նախագահը: Ինչպես իր հայրը, նա էս կրթություն ստացավ Ֆրանսիայի եւ Շվեյցարիայի երկրորդական վարժարաններում, ապա ուսումը շարունակեց Փարիզի Ecole Centrale-ում՝ ճարտարագետ-երկրաչափի մասնագիտությամբ, որն ավարտելուց հետո որոշ ժամանակ աշխատեց իր մասնագիտությամբ՝ Ֆրանսիայում: Վերադառնալով Եգիպտոս, նա ծառայության անցավ պետական հիմնարկներում եւ շուրջ յոթ տարի /1891-1899 թթ./, որպես ընդհանուր տնօրեն գլխավորեց Եգիպտոսի երկաթուղիների ընկերությունը: Այդ տարիներին Եգիպտոսը, ըստ էության, դարձել էր Մեծ Բրիտանիայի գաղութը, ինչի հետեւանքով սոցիալական գրեթե բոլոր բնագավառները գտնվում էին անգլիացիների հսկողության տակ: Պողոս Նուսայրը, չցանկանալով ենթարկվել եւ ընդվզելով նրանց ու ամեն կարգի միջամտությունների դեմ, մերկայացրեց իր հրաժարականը: Նույնիսկ Եգիպտոսի խղիվ Աբբաս փաշայի խնդրանքը՝ հետ վերցնել հրաժարականը, չազդեց նրա որոշման վրա, ավելին՝ այդ դեպքից հետո նա այլեւս երբեք չծառայեց պետական հիմնարկներում: Հետագա տարիներին Պողոս

Նուպարը դրսեւորեց իր՝ ֆինանսիստի, ձեռներեցի եւ կազմակերպչի հմտությունները: Այսպէս՝ նա հիմնեց Ալեքսանդրիայի տրամվայների եւ Մինգելի հողերի շահագործման ընկերությունները, տարիներ շարունակ որպէս ամենամեծ բաժնետեր եւ տնօրէն գլխավորեց Կահիրէի ջրի ընկերությունը, որը հիմնել էր դեռ իր հայրը եւ որը կարեւոր նշանակություն ուներ Եգիպտոսի նման մի երկրի համար: Բելգիացի հայտնի ֆինանսիստ Ամբրեմի հետ միասին նա հիմնեց Հելիոպոլիս քաղաքը, ինչպէս նաեւ մի շարք խոշոր շահութաբեր ընկերություններ, նա Եգիպտոսի ամենախոշոր բանկերի եւ տարբեր ընկերությունների վարչությունների նախագահն էր:

1900 թ. Փարիզի, իսկ 1906 թ. Միլանի միջազգային ցուցահանդէսներում իր ստեղծած երկրագործական մեքենայի համար նա արժանացավ ոսկե մեդալների, ապա հաջորդաբար նրան շնորհվեցին ֆրանսիական Պատվո Լեգեոնի ասպետական խաչ եւ սպայության աստիճան: Պողոս Նուպարը մասնակցեց նաեւ Երկրագործության միջազգային ինստիտուտի հիմնադրմանը, որը մեծապէս նպաստեց այդ բնագավառի զարգացմանը տարբեր երկրներում:

Չնայած Պողոս Նուպարը հրաժարվել էր պետական հիմնարկներում ծառայելուց, նրա բերած նպաստը Եգիպտոսի առաջիկայի մտքային գործին այնքան մեծ էր եւ ակնհայտ, որ նա մինչեւ իր կյանքի վերջին օրերը վայելեց Եգիպտոսի իշխանությունների վստահությունն ու հարգանքը: Պողոս Նուպարը պարգեւատրվել էր Եգիպտոսի ամենաբարձր՝ «Մեծիտիյե», «Օսմանիյե», «Նեղոս» պատվանշաններով, իսկ Եգիպտոսի սուլթան Հուսէյն Ա-ն՝ 1914 թ. Կահիրէում եւ քազավոր Ֆուադ Ա-ն՝ 1926 թ. Փարիզում հյուրընկալվել էին նրա տանը, որը հակառակ էր արեւելյան բարբերին եւ բացառիկ պատիվ՝ անպաշտոն անհատի համար:²

Հայտնի է, սակայն, որ նման բնութագրերը /բարձր դիրք, հարստություն, պաշտոն եւ այլն/ միշտ չէ, որ ենթադրում են նույն այդ մարդու գործունեությունը՝ ի նպաստ իր ազգին: Հայոց պատմությունը լեցուն է նման օրինակներով՝ սկսած հայկական ծագում ունեցող բյուզանդական կայսրերից, վերջացրած նախկին Խորհրդային Միության ղեկավարության անդամներով: Նախ հարկ է նշել, որ նման անհատների հանդէպ պետականություն ունեցող ժողովուրդների եւ ազգային փոքրամասնությունների վերաբերմունքը բավական տարբեր է: Մի դեպքում այդպիսի անհատները հասարակության մնացած

անդամների կողմից, ընդհանուր առմամբ, դիտվում են որպես սեփական հաջողությունների երաշխիք, որպես գործունեության հնարավոր նպատակ եւ այդ առումով որոշակիորեն խթանում են վերջինների սոցիալ-տնտեսական ակտիվությունը: Սոցիալ-քաղաքական, որոշ դեպքերում նաեւ տնտեսական ենթակայության պայմաններում գտնվող ազգային փոքրամասնությունների պարագայում, հիմնական զանգվածի վերաբերմունքը ազգակից հարուստ կամ հայտնի անհատների հանդեպ, որպես կանոն, ընդունում է ֆինանսական, նաեւ ազգային-քաղաքական ակնկալումների ձեւ, այն է՝ բոլոր կարողությունները ծառայեցնել հոգուտ հայրենակիցների: Այդ առումով հատկանշական է հետեւյալ հասովածը ՀԲԸ Միության ամենաակնառկա գործիչներից մեկի՝ Վահան Մալեգյանի հիշողություններից. «...Նույաբներու ապարանքը մտնելը աւելի դժուարին էր հայու մը համար, քան Խտիվին պալատը ու վերջը նոյնպէս տեսայ, որ ինչքան Կիլկենկեան խոյս կուտար հայերու ներկայութենէն եւ պինդ կը փակէր իր ապարանքի դուռները, միշտ այն մտածումով որ հայ մը անպայման իր դրամին ու դիրքին համար կը ցանկայ իրեն մօտենալ»:³

Եթէ ժողովրդի նման պահանջը արդարացի է, երբ ուղղված է հատկապես այդ նպատակով ստեղծված պետական եւ այլ սոցիալական հիմնարկություններին, ապա անհատի դեպքում դա առնվազն իրապաշտ չէ, քանի որ վերջինի պատրաստակամությունը կամ դրա բացակայությունը պայմանավորված են տարբեր գործոններով: Դարասկզբին հարուստ եւ ազդեցիկ հայերը միայն Հայաստանի սահմաններից դուրս, տարբեր երկրներում էին, ինչն էլ ավելի հավանական էր դարձնում, մի կողմից նրանց օտարումը հարազատ ազգային մշակույթից, մյուս կողմից՝ այլ մշակույթի եւ արժեքների որդեգրումը: Նման անհատների հարուստ կամ հայտնի լինելը արդյունք էր մի գործունեության, որն ընթանում էր ընդունող հասարակության միջավայրում, այլ ոչ՝ զուտ հայկական: Իսկ դա իր հերթին նպաստում է վերազգային մտածելակերպի եւ գործելակերպի ձեւավորմանը, ընդունող հասարակության նկատմամբ բարոյական պարտականության զգացումի առաջացմանը: Գ.Կիլկենկյանը «...կ'ըսէր յաճախ թէ միայն հայերուն չէ որ պարտի նպաստել, այլ եւ օտարներուն, որոնցմէ միայն շահած է եւ որոնց հետ գործի կապեր ունի»:⁴

Եթէ այս ամենի լույսի տակ անդրադառնանք Պողոս Նույարի ազգային նկարագրին, ապա զարմանալի չէր լինի, եթէ

այն կրէր գուտ խորհրդանշական բնույթ: Իր ուսումը նա ստացել էր Եւրոպայում, գրեթէ չէր տիրապետում հայերենին /միայն հետագայում, ՀԲԸ Միութեան նախագահ դառնալուց հետո, շնորհիվ իր գործընկերների, որոշ չափով տիրապետեց լեզվին՝ խոսակցականի սահմաններում/, որպէս գործարար մարդ կապված էր օտարազգիների հետ եւ իր ապրելակերպով իսկական եւրոպացի էր: «Անիկա /Պողոս Նուպարը - Էդ.Մ./ բնաւ արեւելցի, քիչ հայ է, - անպատեհութիւն մը քերես ազգային տեսակէտէն, վասնզի ասով փաշան անկարող կ'ըլլայ երբեմն թափանցելու մեր մասնատր հոգեբանական վիճակներուն, բայց ինչ որ անհատական արժանիքին համար անժխտելի առավելութիւն մըն է՝ Պողոս փաշա, իմացականօրէն, կատարեալ եւրոպացիի, իմա՝ ֆրանսացիի տիպար մը կը ներկայանայ»:⁵

Ուշագրավ է նաեւ հետեւյալ փաստը, որը կապված է նրա հոր Նուպար փաշայի հետ: Ինչպէս հայտնի է, 1878 թ. հրավիրվեց Բեռլինի վեհաժողովը՝ Սան-Ստեֆանոյում մինչ այդ կնքված ռուս-թուրքական պայմանագրի վերանայման նպատակով, քանի որ այն, եւրոպական պետությունների կարծիքով, չափացանց ուժեղացրել էր Ռուսաստանի ազդեցությունը Բալկաններում ու Փոքր Ասիայում: Եւ քանի որ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը վերաբերում էր Հայաստանին, այդ հարցը նույնպէս պետք է քննարկման առարկա դառնար Բեռլինում: Այդ իսկ պատճառով, Բեռլին մեկնեց նաեւ հայ ազգային պատվիրակությունը՝ Մ.Խրիմյանի գլխավորությամբ: Պատվիրակությունը Փարիզում հանդիպում է Նուպար փաշային եւ ծանոթացնում նրան ներկայացվելիք հուշագիր-ծրագրի հետ: Նուպար փաշան իր հերթին քննարկում է այն Բիսմարկի եւ Լորիս-Մելիքովի հետ. «...Երբ մեծանուն դիվանագետներ Պիզմարք, Մելիքոֆ եւ Նուպար փաշա տեսած էին այն ձախտող ծրագիրը որ կը գտնուէր պատուիրակութեան ձեռքը, երեքն ալ կրկնած էին, թէ այս ծրագիրը պարզապէս երեսակայական է եւ իրենք կուզեն ներկայացնել ուրիշ ծրագիր մը...»:⁶ Թէ ինչպէս էին զարգացել հետագա դեպքերը, դրա մասին տարիներ անց վերհիշում էր Մ.Խրիմյանը /այդ ժամանակ արդեն Սկրտիչ Ա կաթողիկոսը/ Նուպար փաշային ուղղած իր նամակում. «...յուշ առնեն Չեզ, Վսեն. Տէր, որ աստի 17 տարի յառաջ ի Փարիզ գտնուեցայ մեր թարգման պ. Չերազին հետ, եւ ես իբրեւ պատգամատր Հայոց՝ Ներսէս պատրիարքի կողմէն, մի Յիշատակագիր մատուցի Չերդ Վսենութեան, որ

պարունակում էր հայկական մի նոր խնդիր եւ գոր պիտի մատուցանէի Պերլինի վեհաժողովին:... Դուք ամենայն սիրով ընդունեցիք այս խնդիր եւ հաճեցաք զայն ուշադրութեան առնել: Ուստի վերծանելով եւ քննելով այդ Յիշատակագիրը, Դուք զայն անյարմար եւ չափացանգ գտաք: Ուստի մի այլ նոր Յիշատակագիր կազմեցիք, Չեր իմաստուն հեռատեսութեամբ չափաորելով եւ հնարատր դարձնելով խնդիրը:... Ես այդ նոր չափաորեալ Յիշատակագիրը յղեցի ի Պոլիս Ներսես պատրիարքին: Այլ աւա՞ղ, թէ ինք եւ թէ իր մտերիմ խորհրդակիցներն՝ ամենայն յամառութեամբ պնդեցին որ Յիշատակագիրն անփոփոխ մնայ եւ այնպէս մատուցուի վեհաժողովին: Այս որոշման հեռագիրը ես ի Պերլին ստացայ, սաստիկ վիշտ զգացի, այնպէս որ առանձին քաշուելով լացի մի տղու մնան, վասն զի քաջ նկատեցի բանին վախճանը:... Ես չէմ կարող մոռնալ այս դէպքը: Եթէ Չեր Վսեմութիւնը Պերլին գտնուէր եւ Չեր յորինած Յիշատակագիրը մատուցուէր վեհաժողովին, ես այնպէս կը հաւատամ, որ 61-րդ յօդուածն այնպէս թոյլ, անօրոշ կերպով չէր արձանագրուէր, այլ աւելի զօրատր, վճռական ու գործնական»:⁷

Ինքը՝ Նուսյար փաշան գրում էր. «1878 թ. Փարիզ կը գտնուէի: Ներսես պատրարքին ուղարկած չորս պատուիրակները եկած էին զիս տեսնելու, խորհուրդ եւ նպաստ խնդրելու համար: Ես իրենց թելադրեցի՝ որ պատուիրակութիւնը ինձի յանձնեին եւ ես բոլոր ծախքերը եւ աւելին իսկ ընելու յանձնառու կ'ըլլայի: ...Թողուցէք ինձ, որ ջանամ ընդունիլ տալ եւ կիրարկել իմ վարչական համեստ ծրագիրս: Անգլիական պատուիրակներ՝ լորտ Պիքընսֆիլտ եւ Սալըզալըրի, Պիզմարք եւ Նոյնիսկ ռուսական պատուիրակները բարեկամներս են: Գործ ունեցած եմ անոնց հետ, լաւ կը ճանչնամ զիս ու կը սիրեն, եւ ես կրնամ ընդունիլ տալ իմ չափավոր ծրագիրս՝ Հայաստանի վեց մահանգներուն մէջ Դատարանական Բարեկարգութեան. այսինքն դատաստանական հաւասարութիւն հայերուն եւ իսլամներուն միջեւ: Ես իսկ յանձնառու կ'ըլլամ ներմուծել այդ բարեկարգութիւնները: Ասիկա բոլոր մեր պահանջներուն գոհացում կու տայ...

Հայ պատուիրակները համոզուեցան, հաճեցան եւ մեկնեցան Պերլին, ուրկէ պիտի հեռագրէին անյապաղ՝ որ ես ալ ճանփա ելլէի: Սպասեցի հինգ օր, ութ օր: Երկու շաբաթ վերջ մամակ մը ստացայ փոխանակ հեռագրի: Ստորագրողն էր Սիւսս Չերազ, քարտուղար հայ պատուիրակութեան: Պարունա-

կոթիւնը լակոնական էր եւ այս. - Ազգը չի ճանչնար Չեզ իրեն ներկայացուցիչ եւ մենք ենք անօր պատուիրակները Պերլինի Վեհաժողովին»։⁸

Բեռլինի վեհաժողովի կազմակերպիչ-պետությունները հայ պատվիրակությանը մասնակից չդարձրին միստերին, նրանց ներկայացրած ծրագիրը ընդհանրապես չըննարկվեց, իսկ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը փոխարինվեց 61-րդ հոդվածով, ուր անորոշ կերպով միայն խոսվում էր «բարեկալումների եւ բարենորոգումների» մասին՝ Օսմանյան կայսրության հայաբնակ շրջաններում։ Հայ եկեղեցին, որ այդ ժամանակ պատմական ճակատագրի բերումով դարձել էր հայ ժողովրդի ազգային-քաղաքական շահերի արտահայտողն ու պաշտպանը, չուներ մնացած գործունեության համար անհրաժեշտ գիտելիքներ եւ փորձառություն։ Այդ պայմաններում Նուպար փաշայի մնացած հմուտ դիվանագետի, երուսական երկրների ամենաբարձրաստիճան ղեկավարների հարգանքը եւ բարեկամությունը վայելող մի մարդու մասնակցությունը Բեռլինի վեհաժողովում կարող էր միայն նպաստել հայկական պատվիրակության արդյունավետ գործունեությանը։ Սակայն, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքը հրաժարվեց նրա ծառայությունից, թերեւս, այն պատճառով, որ մինչ այդ Նուպար փաշան անմասն էր հայ ազգային-քաղաքական կյանքին։ Նման դիրքորոշումը վառ օրինակն է ազգային-քաղաքական թե սկզկալումների եւ թե պարտականությունների մասին ազգային փոքրամասնությունների մեջ եղած պատկերացումների։ Առնվազն իրատեսական չէր սկսկալել, որ Եգիպտոսի ամենաբարձրաստիճան պետական գործիչը իր մշտական եւ անմիջական մասնակցությունը բերեր մի գործի, որը չուներ ոչ հստակ ծրագիր, ոչ էլ ճանաչված ղեկավարություն։ Այլ բան էր միջազգային վեհաժողովը, որի մասնակիցները օժտված էին ժողովուրդների գոյավիճակը փոփոխելու համար անհրաժեշտ միջոցներով, եւ ուր նա կարող էր կամ, համեմայն դեպս, կշանար կիրարկել դիվանագետի իր ողջ փորձը, իր անձնական ծանոթությունները՝ ի նպաստ հայ ժողովրդի շահերի։ Սա մի գերիսնդիո էր, որի դրական լուծման դեպքում, այն կդառնար Նուպար փաշայի՝ որպես հայ մարդու «աստեղային ժամը»։ Իսկ թե ինչպիսին էր Նուպար փաշայի վարկն այդ օրերին՝ դրա մասին է վկայում է այն փաստը, որ Բեռլինի վեհաժողովի բացումից մտա երեք ամիս անց նա գլխավորեց Եգիպտոսի կառավարությունը։ Ինչեւէ, Նուպար փաշան Բեռլին չգնաց եւ մինչեւ իր կյանքի վերջին

օրերը «հոգիին խորքը պահեց այդ մերժման դառնութիւնը»:

Այս դեպքը, որը ինքնին հետաքրքրական է եւ բնութագրում է այդ ժամանակաշրջանի հայ քաղաքական գործելակերպը, ոչ պակաս կարեւորություն է ստանում, նկատի առնելով, որ 1878 թ. Նուպար փաշայի որդին՝ 27-ամյա Պողոս Նուպարը հազիվ թէ բավարարվածություն զգար, տեսնելով մնան անվատահոթությունը հոր նկատմամբ: Նա, սակայն, չդրեց հավասարության նշան առանձին ազգակից-անհատների, ազգային կազմակերպությունների՝ որքան էլ նրանք ճանաչված լինեին, եւ մի ամբողջ ժողովրդի միջեւ, որին ծառայելու նպատակով էլ հիմնեց ՀԲԸ Միությունը: /Իսկ թէ որքան ոլորին էր չտեսնել այդ տարբերությունը, ամբողջ ազգը նույնացնել Կ.Պոլսի պատրիարքի ու նրա խորհրդականների հետ, վկայում է գրող եւ հրապարակախոս Ա.Չուպանյանի օրինակը, որն այդ նույն դեպքերի առիթով գրել է. «...որքան ցաւալի սիւս մը գործած է մեր ազգը...», եւ նույնիսկ այսպէս՝ «...բայց հայ ժողովուրդին հանցանքը այդ պարագային ոչ այնչափ այդ ծրագիրը, որչափ նոյն իսկ անձնական միջամտութիւնը մերժած ըլլալն է այդ մարդուն»:/

«ՀԲԸ Միութեան Կեդրոնական վարչութեան անենէն պատկառելի դեմքն է, եթէ ոչ անենէն տիրակալը, Ն.Վ. Եագուպ Արթին փաշան, որ հիմարկէքի առաջին օրէն՝ կ'աքողին հոգածութեամբ մը քայլ առ քայլ հետեւած է Միութեան աշխատանքին, եւ օրէնքի ու գիտութեան մարդու կրկնակ գերազանց բժախնդրութեամբ մը հսկած է անոր կանոնագրական ուղղութեան ու հիմնական սկզբունքներուն անքերի եւ անխոտոր կիրարկումին»:¹⁰ Վ.Մալեգյանի խոսքերով՝ նա «...ազնուական հայու տիպարն էր, ... որ շուրջը պատկառանք կ'ազդէր»:¹¹

Յագուպ Արթինը /Հակոբ Արթին փաշա Չրաքեան, Եգիպտոսի արտաքին գործոց նախարար Արթին քեյ Չրաքեանի որդին, 1842-1919թթ./ Մխիթարյան միաբանության Փարիզի Մամուլե-Մուրադ վարժարանում հայեցի կրթություն եւ դաստիարակություն ստանալուց հետո, իր ուսումը շարունակեց եւրոպական /Ֆրանսիա, Գերմանիա, Անգլիա/ համալսարաններում, մասնագիտանալով պատմության, գրականության եւ լեզվաբանության բնագավառներում: 1873 թ.Յագուպ Արթինը հրավիրվում է Եգիպտոս եւ Իսմաիլ փաշայի որոշմամբ դառնում է նրա զավակների՝ իշխան Իբրահիմ Հիլմիի եւ Մահմուդ Յուադի /տարիներ անց Եգիպտոսի սուլթանը/ դաստիարակ-

հսկիչը, իսկ հետագայում Իսմայիլ փաշայի անձնական քարտուղարը: Սկսած 1880 թ. նա ամենաբարձր պաշտոններ է զբաղեցնում երկրի պետական հիմնարկներում /պետական խորհրդական, երկաթուղու վարչության ընդհանուր տնօրեն և այլն/, 1883 թ. նա Կրթության նախարարության փոխնախարարն էր և այդ պաշտոնը վարեց մոտ 23 տարի: Այն առավել համապատասխանում էր իր գիտելիքներին ու նախասիրություններին և պատահական չէ, որ նրա գործունեությունն այս բնագավառում եղավ առավել արդյունավետ:

Մասնավորապես նա «...կը կազմակերպէ Եգիպտոսի նախակրթարանները և երկրորդական վարժարանները, ինչպես նաև բարձրագոյն դպրոցներու կրթական մակարդակը կը բարելաւ և կ'ըլլայ հիմնադիրը Գահիրէի պետական ուսուցչանոցին և վերակազմողը Գահիրէի Արհեստից և Արուեստից վարժարաններուն...»: ¹² Այսուհանդերձ, իր ամենակարեւոր նախասիրությունը գիտությունն էր, որին մվիրում էր իր բոլոր ազատ ժամերը: «Իր կեանքը իմաստունի մը, յարատե և անխոնջ ուսումնասիրողի մը կեանքն է, որ մեծ մասամբ կ'անցնի իր հոյակապ մատենադարանէն ներս, գիրքերու և ձեռագիրներու մէջ խորասուզուած...Կ'ըսեն թէ Նորին Վսեմութիւնը գիտնականներու ընտանիք մը կազմած է, թէ իր իմաստնափայլ կիճն ու դուստրն ամէն օր՝ իրեն հետ երկար ժամեր կը յամենան իր շքեղ գրատան մէջ...»: ¹³ Յագուպ Արթինի հրապարակումները, միջազգային գիտաժողովներում զեկուցումները, արեւելագիտական մի քանի ընկերությունների հիմնադրումն ու դեկավարումը եվրոպական ճանաչում բերեցին նրան, մասնավորապես, Աբերդինի և Սենտ-Էնդրյու /Շոտլանդիա/ համալսարանները նրան շնորհեցին պատվավոր դոկտորի կոչում:

Յագուպ Արթինը կարեւոր դեր էր խաղում նաև Եգիպտոսի հայ համայնքի կյանքում՝ նա կազմակերպեց տեղի հայ կաթոլիկ համայնքը և պատրաստեց նրա սահմանադրությունը: Նա «...այն է եգիպտահայ կաթոլիկ հասարակութեան համար, ինչ որ Պօղոս փաշա Նուպար՝ մեր /հայ առաքելական համայնքի - Էդ.Մ./ մէջ, լռելեայն, հասկցուած, ընդունուած, նուիրագործուած Ազգապէտ մը»: ¹⁴ Ամեն բանից գատ, Յագուպ Արթինի ընդգրկումը Միության հիմնադիրների կազմում մարմնավորում էր Միության կանոնագրքի այն սկզբունքային հիմնադրույթը, ըստ որի, նրան կարող էր անդամակցել ամեն հայ՝ առանց որևէ, այդ թվում նաև դավանանքի, խտրականության:

ՀԲԸ Միության մյուս ատենապետն էր Երվանդ Աղաթոնը, որը ոչ միայն եղավ Միության հիմնադրման նախաձեռնողներից մեկը, մասնակցեց կանոնագրքի ստեղծմանը, այլև իր հետագա ողջ կյանքը նվիրաբերեց Միությանը: Վ.Մալեզյանը, որը ընդհանրապես շատ զուսպ է արտահայտվել իր գործընկերների մասին, այսպես է բնութագրել Ե.Աղաթոնին. «Ոչ ոք, ոչ իսկ Պողոս Նուպար, ունեցաւ Աղաթոնի չափ «օրինեալ հուրը», որ միշտ կը բռնկէր, որ միշտ կը բոցավառէր Բարեգործականի սիրովը: Արդարեւ, անլի քան հաւատք մը, խոր պաշտամունք ունէր Միութեան համար, եւ կարելի է առանց չափազանցութեան ըսել թէ երբեմն իր ընտանիքէն անգամ կը նախադատէր Բարեգործականը»: ¹⁵

Ե.Աղաթոնի հայրը՝ Գրիգոր Աղաթոնը, որին նա կորցրեց ութ տարեկան հասակում, հողագործի զավակ էր, որը, սակայն, դարձավ Օսմանյան կայսրության առաջին քրիստոնյա նախարարը եւ Ազգային սահմանադրության հեղինակներից մեկը: Հետաքրքրական է, որ Ե.Աղաթոնը հաճախել էր Նուպար-Շահնազարյան վարժարանը, որի հիմնադիրն էր Պողոս Նուպարի հայրը: Սա առաջին, առաջմ անուղղակի առնչությունն էր այդ ընտանիքի հետ: Փարիզի Գրիմիոնի երկրագործական բարձրագույն դպրոցը ավարտելուց հետո, նա մեկ տարի աշխատում է Ֆրանսիայում, ապա վերադառնում Կ.Պոլիս, ուր վարում է տարբեր պաշտոններ՝ Կայսերական ազարակների քննիչ, Երկրագործական բանկի վարչական խորհրդի անդամ եւ այլն: 1896 թ., երբ Օսմանյան կայսրություն կազմակերպվեցին հայերի զանգվածային սպանությունները, Ե.Աղաթոնը մեկնում է Փարիզ: Այստեղ նա ծանոթանում է Պողոս Նուպարի հետ, որի հրավերով էլ 1897 թ. գնում է Կահիրե, ուր տարիներ շարունակ վարում է նրա, Եգիպտահայ այլ խոշոր դրամատերերի, ինչպես նաեւ Եգիպտոսի իշխանների ազարակների կառավարչի կամ քննիչի պաշտոնները: Ինքը՝ Ե.Աղաթոնը այսպես է գրել այդ տարիների մասին. «Եգիպտոսի բացմաթի օտարազգի հողագետներու մէջ միակ հայ հողագետն էի, որ հաջողեցայ «Եգիպտոսի հողագործներու միութիւն» անուան ներքո ընկերակցութիւն մը հաստատիլ, որուն գործոն ատենապետութիւնը վարեցի ամբողջ չորս տարի եւ որմէ վերջն ալ մինչեւ հիմա կը մնամ անոր պատուակալ նախագահը... մինչեւ իմ Եգիպտոս հաստատուիլս, քիմիական պարարտամիջերու գործածութիւնը, նոյն իսկ անոր անունն անգամ երկրին մէջ ծանոթ չէր... Հոն կատարած զանազան փոր-

ձարկութիւններէս, երկար ու մանրագին ուսումնասիրութիւններէս ետքն է որ, քիմիական աղբերու գործածութեան օգտակարութեանը համոզուած՝ անոր ընդհանրացման մեծապես սատարեցի եւ այս կերպով ալ երկրին հարստութեան ածույնի լայնօրէն նպաստած եղայ...»:¹⁶

Իր կյանքի այդ ժամանակահատվածում Ե.Աղաթոնը այնչափ էր նվիրված իր ընտրած մասնագիտությանը, որ, ըստ էության, անմասնակից էր ազգային գործունեությանը: Նրա 75-րդ տարեդարձի առիթով հրատարակած կենսագրականում նշվում էր. «Իր ազգային կեանքը կը սկսի զլխատրաբար Եգիպտոսի մէջ, իբրեւ ազգային երեսփոխան եւ ժողովական, Պօղոս Նուպարի կողքն ի վեր»:¹⁷ Բայց, անկասկած, նրա ազգային գործունեության հիմնական ասպարեզը դարձավ ՀԲԸ Միությունը, նրա ջանքերի շնորհիվ հիմնվեցին Միության մի շարք մասնաճյուղեր Երոպայի երկրներում, նրա քարոզչության արդյունք էին Միության անունով ձեւակերպված մեծագումար կտակները: Նույն նպատակին էին ծառայում Ե.Աղաթոնի գրած բազմաթիվ գրքերն ու հոդվածները, որոնցում նա մատչելի ձեւով պարզաբանում էր Միության նպատակները, խնդիրները, դժվարություններն ու հաջողությունները: Նա «...իր ազգասիրութիւնը, իր հայրենասիրութիւնը շփոթելով ՀԲԸ Միութեան հետ, ձուլուելով անոր մէջ, եւ անոր մէջէն միայն ուզելով տեսնել իր ազգը եւ իր հայրենիքը, գոր աճուշտ հոգեւին կը սիրէր, եւ որոնց օգտակար ըլլալու հարմարագոյն միջոցը, ամէնէն գործնական խողովակը կը համարէր սակայն Միութիւնը»:¹⁸

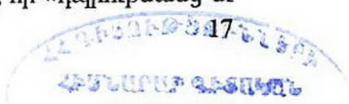
ՀԲԸ Միության հիմնադիրներից ամենատարեցը Գրիգոր Եղիայանն էր /1833-1911/: Նրա գործունեության հիմնական ասպարեզը դիվանագիտությունն էր՝ սկսելով որպէս թարգմանիչ, 1880 թ. Գ.Եղիայանը ստանձնեց Եգիպտոսում Ռուսաստանի հյուպատոսարանի փոխ-հյուպատոսի պաշտոնը: Նա իր ժամանակի ամենահմուտ դիվանագետներից էր, դրա վկայությունն է, մասնավորապէս, այն, որ նա պարզեատրվել էր մի շարք երկրների՝ Ռուսաստանի, Իտալիայի, Օսմանյան կայսրության, Պարսկաստանի, Եգիպտոսի եւ այլնի պետական շքանշաններով: Իր հեղինակությամբ նա մեծապէս նպաստեց Միության հաջող գործունեությանը, հատկապէս տարբեր երկրների հյուպատոսարանների միջոցով Արեւմտյան Հայաստանի բնակչությանը Բարեգործականի նպաստ-

ները փոխանցելու գործում:

Գ.Եղիայանի մահից հետո հայտնի դարձավ, որ նրա մեծագումար կտակի հիմնական մասը հատկացվել էր Կահիրեի Ազգային առաջնորդարանին, Գալուստյան վարժարանի շրջանավարտներին՝ ի նպաստ եւրոպական համալսարաններում ուսանելու, հատուկ գումար էր հատկացվել նաեւ Կահիրեում հայկական եկեղեցի կառուցելու նպատակով՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու օժուճը տեղի ունեցավ 1927 թ.: Գ.Եղիայանի մահից անմիջապէս հետո եւ հետագայում շատերին է հետաքրքրել այն հարցը, թե ինչո՞ւ, լինելով ՀԲԸ Միության հիմնադիրներից մեկը, նա չէր կտակել Միությանը որեւէ գումար: Այդ հարցին դեռեւս 1911 թ. պատասխանել է Միության հայտնի գործիչ Վ.Բյուրքճյանը, որի շնորհիվ ի հայտ է գալիս Գ.Եղիայանի՝ որպէս եգիպտահայի ազգային ինքնագիտակցության առանձնահատկությունը. «Անոր համոզումն էր, թէ Եգիպտոսի հայը պետք չէ առատաձեռն ըլլալ օտարերկրեայ հայերուն համար, եւ թէ ամէն քաղաք՝ իր տեղոյն աղքատն ու որբը միայն պէտք է հոգայ... Բարեգործութեան մասին իր ըմբռնումները շատ տարբեր էին մերիներէն: Անկկա եգիպտացի մըն էր, հայ լեզուին ու հայ մամուլին գրեթէ օտար /թէւ հաճոյքով կը ցուցնէր Վենետիկի վանքէն առած գրքերը/, եւ ուզեց որ Եգիպտոսի հայ ուսանողը միայն օգտուի իր կտակէն, անոր հայութիւնը եկեղեցիէն ժառանգ մնացած էր իրեն եւ ուզեց, որ եկեղեցին «պայծառանայ» իրմով, ու եկեղեցին ժառանգէ իր կտակին մեծ մասը»:¹⁹

Գ.Եղիայանը միակ դիվանագետը չէր Միության հիմնադիրների կազմում: Դիվանագիտական ծառայության քառասուն տարվա փորձ ուներ նաեւ Կարապետ Շերիտճյանը, որը լավագույնս տիրապետելով պաշտոնական հաղորդակցման ու շփումների արվեստին, դրա գրված եւ չգրված օրենքներին, հավելյալ որակ եւ փայլ էր հաղորդում Միության գործունեությանը: Այս ունակությունը շատ ներդաշնակ էր Կ.Շերիտճյանի անհատականությանը. «Կենցաղագէտ մարդ է ան գերազանցապէս, եւ բառին ազնիւ իմաստով՝ կենցաղասէր մարդն ալ, այսինքն անոնցմէ, որոնք ասլրելու արուեստը արթիսթի պէս գործ կը դնեն, որոնց ասլրումին վայելչութիւնը երբեք չիջնար, չի զիճանիր եսական գռեհիկութիւններու, այլ որոնք իրենց եսին պաշտամունքը /le culte du moi/ կը մշակեն բարձրօրէն, գեղեցկութիւն, պայծառութիւն փնտրելով ու տարածելով իրենց շուրջ»:²⁰ Եւ արամաբանական էր, որ «դպրութեանց եւ

665014
A105929

արուեստներու» սիրահար Կ.Շերիտճյանը հոժարակամ ստանձնեց Բարեգործականի գրադարանապետի պաշտոնը՝ գրադարանին նվիրելով իր արժեքավոր եւ ընտիր գրքերի անձնական մեծ հավաքածուն:

Տայտուն անհատականությունների / որոնց թվին կարելի է դասել Միության վերոհիշյալ հիմնադիրներին/ խառնվածքին ընդհանրապէս խորթ է վարչական աշխատանքը, որը միշտ մնում է ստվերում: Հայտնի է, սակայն, որ որեւէ հիմնարկության գոյությունը անհրաժեշտաբար թելադրում է համապատասխան վարչական ծառայության առկայությունը, որի գործունեությունից է կախված եւ պայմանավորված նրա արդյունավետ գործառույնը: Պողոս Նուպարը, ինչպէս ցույց տվեց հետագա պատմությունը, կատարեց շատ հաջող ընտրություն՝ վստահելով նորաստեղծ կազմակերպության վարչական ծառայության ղեկավարումը Մ.Անդրանիկյանին, իսկ ավելի ուշ՝ Վ.Մալեգյանին:

Դեռեւս 1878 թ. Մ.Անդրանիկյանը Կ.Պոլսից տեղավորվել էր Կահիրե՝ Պողոս Նուպարի հրավերով եւ որոշ ժամանակ անց ստանձնել նրա ֆինանսական եւ առեստրական գործերի կառավարչի /վեքի/ պաշտոնը: Այդ ընթացքում նա այնքան բարձր մասնագիտական կարողություններ էր դրսևորել, որ Պողոս Նուպարը անհրաժեշտ գտավ նրան ընդգրկել ոչ միայն Միության կանոնագրքի խմբագրական, այլեւ հիմնադիրների կազմի մէջ: «Ամէն մարդ՝ աւելի կամ նուազ չափով՝ պչրանք մը, քօքթըրոյի մը կը դնէ ինքզինք հաճելի, համակրելի ընծայելու համար իրեն հետ հպումի եկողներուն: Անդրանիկեանի քօքթըրոյին ժխտական հանգամանք մը ունի կարծես: «Չէ» ըսելու ձեւ մը կայ որ դիմացինիդ մէջ կը մեղմացնէ, տանելի, հանդուրժելի կ'ընծայէ մերժումի մը մորմոքը: «Կը ցաւիմ, սիրելիս, շատ կը ցաւիմ, որ չէմ կրնար»-ի պէս պարապ խօսքերով որքան դիւրին է մարդ մը ճամբու դնել... Բայց Անդրանիկեանի խառնուածքը կը խորշի այս պայմանադրական կեղծիքէն: Իր «ոչ կարենք»-ը կտրուկ ու վերջնական շեշտ մը ունի որ վարանումի, տատանումի տեղի չի ձգեր եւ յոյսին բոլոր դռներն ու հորիզոնները կը գոցէ խնդրարկուին առջեւ»:²¹ Միության Կենտրոնական վարչական ժողովում Մ.Անդրանիկյանի պարտականությունները շատ լայն էին: Նորից դիմենք «Ոսկեմատեան»-ին. «ՀԲԸ Միութեան Կեդրոնին մէջ եօթը տարիէ ի վեր իր ստանձնած ու խղճի մտօք կատարած դերը - առանց չափազանցնելու կրնանք ըսել - կենսական նշանակութիւն ունի այս

հաստատութեան համար: Տիար Մ.Անդրանիկեան «Բարեգործական»-ին Կեդրոնական Վարչութեան այն անդամն է որ տարին 365 օր շարունակ զբաղած է Միութեան վարչական գործառնութիւններով: Միութեան մեծագործութիւններու համբատումին մէջ իր անունը չի գար յաճախ հնչել ականջնետրուն: Ժեսքերու եւ փառատրումներու մարդ չէ ան: Բայց ինքն է որ ժողովներու, հասարակներու եւ հանդէսներու պանծալի մթնոլորտէն դուրս, զրասենեակին լռութեան ու մեկուսացմանը մէջ, օրը օրին, կը դարձնէ Միութեան կենճոտ եւ բազմապահանջ մեքենան»: ²²

Իր ժողովրդին ծառայելու գիտակցությամբ մույնչափ օժտված էր նաեւ Նազարեք Տաղավարյանը, որը, սակայն, մախընտրեց այլ գործեակներս: Նա միակն էր Միության հիմնադիր անդամներից, որի թեկնածությունը առաջարկել էր ոչ թե Պողոս Նուպարը, այլ Ե.Աղաթոնը եւ միակն էր, որ քաջածանոթ էր արեւմտահայ ազգային կյանքին: Ն.Տաղավարյանը Կենտրոնական վարչական ժողովի առաջին ատենադպիրն ու ընդհանուր քարտուղարն էր: Երբ 1908 թ. հռչակվեց Օսմանյան սահմանադրությունը, եւ կայսրության ազգային փոքրամասնությունները թվում էր , թե դարձան հասարակության իրավահավասար անդամներ, Ն.Տաղավարյանը իրաժարվեց իր պաշտոնից եւ մեկնեց Կ.Պոլիս, ուր իր կարեւոր մասնակցությունը բերեց ազգային եւ պետական գործերին: Դեպի երկրի հայաշատ շրջանները կատարած իր ուղեւորությունների ընթացքում նա հիմնեց Միության բազմաթիվ նոր մասնաճյուղեր եւ ապահովեց նրանց համագործակցությունը Կենտրոնական վարչության հետ: 1915 թ. նա եղավ թուրք ցեղասպանների առաջին զոհերից մեկը:

Մկրտիչ Մարկոսֆ բեյը /1849-1919 թթ./, որի հայրը Նուպար վաշայի քեռայրն էր, Ֆրանսիայում ստանալով բարձրագույն կրթություն՝ ճարտարապետ-երկրաչափի մասնագիտությամբ, 1863 թ. տեղավտխվում է Կահիրե եւ անցնում աշխատանքի Հանրային շինությունների նախարարությունում, որպէս քննիչ-ճարտարապետ: Միության հիմնադրվելուց հետո նա Կենտրոնական վարչության անդամ էր եւ իր մատուցած ծառայությունների համար առաջիններից մեկը դարձավ ՀԲԸ Միության Պատվո անդամ: 1907-1912 թթ. Մ.Մարկոսֆը միաժամանակ նաեւ Կահիրեի Աղքատախնամ ընկերության ատենապետն էր:

• Միության հիմնադիրներից ամենաերիտասարդը Պողոս

Նուպարի որդին՝ 25-ամյա Առաքել Նուպարն էր, Կենտրոնական վարչության առաջին գանձապետը:

Հովհաննէս Հակոբյան՝ Եգիպտոսի ներքին գործերի նախարարության դիվանատան բարձրաստիճան պաշտոնյա, Կահիրէի հայ համայնքի Ազգային ժողովի անդամ, եղավ միակը հիմնադիրներից, որ կարճ ժամանակ անց հրաժարվեց Կենտրոնական վարչության անդամի պաշտոնից եւ այլեւս երբեք չհամագործակցեց Միության հետ:

Ահա այս անձերն էին, որ Պողոս Նուպարի գլխավորությամբ հիմնադրեցին Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միությունը: Նրանք շատ տարբեր էին, տարբեր էին տարիքով, կենսափորձով, գաղափարներով եւ այլ հատկանիշներով: Բայց կարելի է նկատել նաեւ սկզբունքային բնութիւն որոշ ընդհանրություններ: Նախ, նրանք բոլորը բարձրակարգ մասնագետներ էին՝ ֆինանսիստներ ու գործարարներ, դիվանագետներ ու գիտնականներ, բժիշկներ ու գյուղատնտեսներ՝ մասնագիտություններ, որոնք երաշխավորում էին ապահով կյանք ցանկացած երկրում ու հասարակությունում: Ուսանելով ու աշխատելով եւրոպական տարբեր երկրներում, նրանք ոչ միայն ճանաչել էին զարգացման ավելի բարձր աստիճանի վրա կանգնած ժողովուրդների պատմությանն ու արդի վիճակը, մշակութթը, այլեւ, դրանով իսկ, հստակեցրել, առավել իրապաշտ էին դարձրել իրենց գաղափարները հայ ժողովրդի զարգացման ցանկալի ուղիների վերաբերյալ: ՀԲԸ Միության հիմնադրման պահին հիմնադիրներից եւ ոչ մեկը հայ քաղաքական որեւէ կազմակերպության անդամ չէր /որոշ ժամանակ անց միայն նրանցից ոմանք՝ Ե.Աղաթունը, Մ.Անդրանիկյանը, Ն.Տաղավարյանը կղառնան Սահմանադիր Ռամկավար կուսակցության անդամ/: Շնորհիվ դրա, ապահովվեց նրանց անաչառ գործունեությունը՝ ի շահ ողջ հայ ժողովրդի:

* * *

Մինչեւ Ա Համաշխարհային պատերազմը ՀԲԸ Միությունը գործեց Արեւմտյան Հայաստանում, Կիլիկիայում եւ Օսմանյան կայսրության հայաշատ այլ շրջաններում: Այն ուներ 41 սեփական կրթական հաստատություն՝ Վանի վարժապետանոցը, Տէօթ-Եօլի Քէլէկյան որբանոց-վարժարանը, Մյուֆարզիմի Կենտրոնական բարձրագույն նախակրթարանը եւ 38 նախակրթական վարժարաններ, որոնցից 27-ը Արեւմտյան Հայաստանում եւ 11-ը Կիլիկիայում: 1912 թ-ից սկսեց հրատա-

րակվել ՀԲԸՄ պաշտոնաթերթ «Միութիւն» ամսագիրը: 1914 թ. ՀԲԸ Միութիւնը ունէր 142 մասնաճյուղ, որոնցից 59-ը Օսմանյան կայսրութեան տարածքում /հիմնականում Արեւմտյան Հայաստանում եւ Կիլիկիայում /, 54-ը՝ ԱՄՆ-ում եւ Արգենտինայում, 25-ը՝ Եվրոպայում /Ֆրանսիա, Անգլիա, Գերմանիա, Իտալիա եւ այլն/, 4-ը՝ Աֆրիկայում, իսկ նրա անդամների ընդհանուր թիվը կազմում էր 8533 մարդ:²³

Ա Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, երբ Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ ռազմական գործողությունների հետեւանքով տասնյակ հազարավոր հայեր խուճապահար զաղթեցին Ռուսաստան՝ Արեւելյան Հայաստան, ՀԲԸ Միութիւնը Պողոս Նուպարի եւ Յագուպ Արթինի նախագահութեամբ կազմակերպեց «Ընդհանուր հանգանակութիւն ի նպաստ Կովկասի զաղթականներուն», որը եղավ առաջինը Միութեան պատմութեան մեջ: 1915 թ. հոկտեմբերին Պորտ-Սալիի /Եգիպտոս/ մոտակա անապատում, ուր հիմնվել էր փրկված նուսալեցիների վրանավանդը, բացվեց ՀԲԸ Միութեան «Միսում» վարժարանը՝ իր 25 դասարաններով եւ 1222 աշակերտով: 1917թ. հիմնված «Միսում բոյ-սքաութ» - ի սաները որոշ ժամանակ անց կազմեցին Արեւելյան /Հայկական/ Լեզեոնի կորիզը, որը 1918թ. սեպտեմբերի 19-ին պարտութեան մատնեց թուրքական բանակը Արարայի ճակատամարտում: Պորտ-Սալիում ՀԲԸ Միութիւնը հիմնեց նաեւ որբանոց եւ այրիանոց: Ա Համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի պարտութեանից հետո՝ 1919 թ. ՀԲԸ Միութիւնը Պորտ-Սալիի իր հաստատութիւնները տեղափոխեց Կիլիկիա. որբանոցը հաստատվեց Մերսինում /1921 թ. այստեղ կար 404 երեխա/, Ադանայում հիմնվեց այրիանոց /350 այրի եւ աղջիկ/, Տօրթ-Եօլում վերաբացվեց Բէլէկյան որբանոց-վարժարանը, իսկ Սուտիայի /Կիլիկիա/ 6 գյուղերում՝ մեկական դպրոց «Միսում վարժարաններ» ընդհանուր անվան տակ: Եւս մեկ որբանոց բացվեց Հանընում, որի գրեթէ բոլոր սաները քաղաքի բնակչութեան հետ միասին սպանվեցին 1920 թ. թուրքական զորքերի կողմից: 1921 թ. վերջին, երբ ֆրանսիական զորքերը, հեռանալով Կիլիկիայից, այն հանձնեցին Թուրքիային, ՀԲԸ Միութիւնը իր հաստատութիւնները տեղափոխեց Բեյրութ: Մերսինի եւ Տօրթ-Եօլի որբանոցների հիման վրա ստեղծվեցին Բէլէկյան /տղաների/ եւ Միսում /աղջիկների/ որբանոց-նախակրթարանները: Դրանք եղան Միութեան ամենախոշոր որբանոցները /տարեկան շուրջ 350 երեխայի խնամատարութեամբ/ եւ

գործեցին մինչեւ 1938 թ. վերջը: 1922 թ. ՀԲԸ Միութիւնը ստանձնեց բրիտանական իշխանութիւնների կողմից փակված Նահր էլ-Օմարի / Միջագետք, այժմյան Իրաքի տարածք/ գաղթականների շուրջ 800 որբերի խնամատարութիւնը, այդ նպատակով Երուսաղեմի Ս.Հակոբ վանքի տարածքում հիմնելով Արարատյան /տղաների/ եւ Վասպուրական /աղջիկների / որբանոցները: ՀԲԸ Միութեան բոլոր որբանոցներում սան-սանուհիները ոչ միայն կրթութիւն էին ստանում, այլեւ սովորում էին որոշակի արհեստ: Այդ տարիներին ՀԲԸ Միութիւնը հիմնեց նաեւ Կիլիկյան արհեստանոց-որբանոցը, կանանց ապաստարան-աշխատանոց եւ գաղթատուն Հալեպում, կանանց աշխատանոցներ եւ դարմանատներ Սալոնիկում, Աթենքում, Պիրեայում ու Միտիլիում /Հունաստան/, Աղջկանց կայաններ Կահիրեում ու Ալեքսանդրիայում, ապաստարան-աշխատանոց Բեյրութում եւ այլն:²⁴

Հայաստանյան ծրագրեր

Արտասահմանում եւ հատկապես Եւրոպայի երկրներում սպորող հայութիւնը քաջատեղյակ էր 1917 թ. բոլշեւիկյան հեղափոխութիւնից հետո Ռուսաստանում կատարվող իրադարձութիւններին: Փարիզ, Բեռլին, Պրագա, եւրոպական այլ քաղաքներ գաղթած տասնյակ հազարավոր ռուս ազնվականներ, մտավորականներ, սպաներ եւ այլք ականատեսներն էին կարմիր տեռորի, այսպէս կոչված «հակահեղափոխական տարրերի» ոչնչացման քաղաքականութեան: Արտասահմանի հայութեանը հայտնի էր նաեւ, թէ ճակատագրական ինչպիսի հետեւանքներ ունեցան խորհրդային իշխանութիւնների կողմից ռուսական գորքերի շտապ դուրսբերումը Կովկասյան ռազմաճակատից, հայտնի էին այն սերտ կապերը, որ հաստատվել էին Խորհրդային Ռուսաստանի եւ քեմալական Թուրքիայի միջեւ, որ առաջինների ռազմական եւ ֆինանսական օգնութեամբ էր մեծապէս պայմանավորված թուրքական գորքերի հաղթանակը թուրք-հունական պատերազմում, որ հանուն իր քաղաքական նպատակների իրագործման Խորհրդային Ռուսաստանը պատրաստ էր բավարարել Թուրքիայի շատ եւ շատ պահանջներ, ինչի օրինակներն էին Կարսի հանձնումը Թուրքիային, Նախիջեւանը եւ Ղարաբաղը՝ նորաստեղծ Խորհրդային Ադրբեջանին եւ այլն: Այս ամենի հետ մեկտեղ, սակայն, հայտնի էր նաեւ բոլշեւիկների իշխանութիւնը տապալելու տարբեր երկրների եւ ներքին ընդդիմութեան բոլոր փորձերի անհաջողութիւնը, այն, որ խորհրդային կարգերը աստիճանաբար հաստատվում էին նախկին Ռուսական կայսրութեան գրեթէ ողջ տարածքում, այդ թվում 1920 թ. նոյեմբերին նաեւ Հայաստանում: Արեւմուտքի երկրները, որոնց համար սկզբունքորէն անհամատեղելի, անընդունելի էր բոլշեւիկյան իշխանութեան գաղափարաբանութիւնն ու քաղաքականութիւնը, այնուամենայնիվ, ստիպված եղան ոչ միայն հաշտվել

Խորհրդային Ռուսաստանի, Խորհրդային Միության գոյության հետ, այլև ճանաչել եւ հարաբերություններ հաստատել նրա հետ: Սփյուռքահայ բոլոր կազմակերպություններն ու նրանց համակրող զանգվածները նույնպես կանգնել էին երկրնտրանքի առջե՝ ճանաչել Հայաստանի նոր բուլշեիկյան իշխանությունները թե ոչ: Այս հարցը դարձավ առանցքային եւ կանխորոշեց ու պայմանավորեց սփյուռքահայության փոխհարաբերությունները Խորհրդային Հայաստանի հետ հետագա յոթ տասնամյակների ընթացքում:¹

ՀԲԸ Միությունը նույնպես պետք է տար այդ դժվարին հարցի պատասխանը: Պողոս Նուպարի եւ նրա գործընկերների համար, անշուշտ, խորթ էին Հայաստանում հաստատված նոր կարգերը, բայց որպես իրապաշտ մարդիկ, նրանք քաջ գիտակցում էին, որ ստեղծված իրավիճակում, հատկապես 1923 թ. Լոզանի կոնֆերանսից հետո, հայկական տարածքներից հայաբնակ մնացած միակ հատվածը դա Խորհրդային Հայաստանն է, որի ապահով գոյությունը հնարավոր է Խորհրդային Միության կազմում միայն: Սակայն, այդ իրողության գիտակցումը եւ դրանից բխող Խորհրդային Հայաստանի հետ հարաբերվելու պատրաստակամությունը դեռ բավական չէին՝ անհրաժեշտ էր Հայաստանի իշխանությունների համաձայնությունը: Խորհրդային կարգերի հաստատման առաջին իսկ օրերից հայ կոմունիստները, հետեւելով Ռուսաստանում արդեն իրագործվող դասակարգային պայքարի սկզբունքներին, ոչ միայն արգելեցին հայ ազգային կուսակցությունների գործունեությունը երկրում, այլև պայքար ծավալեցին նրանց եւ նրանց հովանու տակ գործող բոլոր տեսակի կազմակերպությունների դեմ նաեւ սփյուռքում: Հայաստանի իշխանությունների տեսակետից, սակայն, ՀԲԸ Միությունը որոշ չափով առանձնանում էր արտասահմանում գործող այլ ճանաչված եւ խոշոր կազմակերպություններից: Նախ, Միությունն այն «առավելությունն» ուներ, որ, ըստ էության, այդպես էլ չհամագործակցեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետության օրոք իշխող ՀՅ Դաշնակցության հետ: Թեեւ Միության ղեկավար մարմիններում կային որոշ թվով Ռամկավար-Ազատական կուսակցության անդամներ, այնուամենայնիվ, այն ներկայանում էր որպես անկախ, զուտ բարեգործական եւ ոչ քաղաքական կազմակերպություն: Կարելուք հանգամանք էր նաեւ այն, որ ՀԲԸ Միությունը սփյուռքի ամենահեղինակավոր եւ ֆինանսական որոշակի կարողություններ ունեցող կազմակերպու-

թյուններից էր: Ամեն դեպքում, սակայն, հարաբերություններ հաստատելու գործում որպես նախաձեռնող կողմ պետք է հանդես գար ՀԲԸ Միությունը:

1921 թ. օգոստոսի 30-ին ՀԲԸ Միության Կենտրոնական Վարչական ժողովը հրապարակեց «ՀԲԸ Միությունը Հայաստանի մեջ» հատուկ հայտարարություն: «Կեդր. Վարչ. Ժողովս, յառաջ երթալով պաշտօնական եւ այլ շրջանակներէ իրեն ուղղուած կոչերուն, - ասվում էր հայտարարության մեջ, - օգնութիւն կազմակերպելու համար Հայկ. Հանրապետութեան սահմաններուն մեջ եւս, սիրայօժար ընդունած է ՀԲԸ Միութեան գործունեութիւնը տարածել նաեւ Հայաստանի մեջ, ուր, ինչպէս յայտնի է, ժողովուրդը սովի եւ թշուառութեան մատնուած է:

Այդ առթիվ Կեդր. Ժողովը ձեռնարկած է բանակցութեանց, որոնց ելքին պիտի սպասէ գործի սկսելու եւ Միութեան վեհ նպատակները Հայաստանի մեջ գործադրելու համար:

Բայց այժմէն իսկ Կեդր. Ժողովը պարտք կը սեպէ վեր հանել թէ՛ ինք սոյն կարեւոր որոշումը տուած է հակառակ որ Միութեան ներկայ միջոցները թոյլ չեն տար նորանոր յանձնառութեանց, քանի որ արդէն, մասնավորապէս Կիլիկիոյ մեջ, զանազան հաստատութեանց բերը ստանձնած է, սակայն եւ այնպէս այն հաւատքը ունի որ, ժողովուրդը այս որոշումին բացառիկ կարեւորութիւնը գնահատելով, իր կարգին պիտի փութայ իրեն գորավիզ կանգնել»:²

Այս որոշման իրագործումը դժվարանում էր թե երկու կողմերի միջեւ հարաբերությունների բացակայությամբ եւ թե Միության սահմանափակ ֆինանսական կարողություններով: Այդ էր պատճառը, որ Կենտրոնական Վարչական ժողովը ստիպված էր նշել. «Դժբախտաբար հանգամանքները թոյլ չի տուին կազմակերպուած գործ աեսնել եւ հազիվ անգամ մը կարելի եղաւ Կ.Պոլսի մասնաժողովին եւ Նիդ Իսթ Բըլիյֆի միջոցավ նպաստ մը դրկել Հայաստանի սովեալներուն, Ե.Ո. /Եզիպտական ոսկի - Էդ.Մ./ 1270 արժողութեամբ..., 14 հակ գաւսթ /277 ծրար/, 28 հակ եւ սնտուկ զանազան նոր հանդերձեղէն /բուրդ շապիկ, գուլպայ, կօշիկ, եւն./, եւ 350 սարկ պլուր: Ավելորդ է ըսել թէ նպաստաւոր պատեհութիւններէն պիտի գիտնանք օգտուիլ աելի լայն չափով Հայաստանի տարաբախտ ժողովուրդին օգնելու համար»:³ Մի քանի ամիս անց՝ 1922 թ. գարնանը Միությունը իր երկրորդ նպաստն է հատկացնում Հայաստանին՝ 1000 անգլիական ոսկու չափով՝ սերմնա-

ցու եւ դեղորայք գնելու եւ Հայաստան տեղափոխելու համար:⁴

ՀԲԸ Միութեան համար այդ օրերին դեռեւս հայտնի չէր՝ թույլ կտրվի արդյոք իրեն գործել Խորհրդային Հայաստանում եւ եթե այո, ապա ինչ չափով եւ ինչ պայմաններով, պարզ չէր նաեւ նրա անդամների ու կողմնակիցների վերաբերմունքը այդ համագործակցության հանդէպ: Այդ տարիների քաղաքական հայտնի գործիչ Ա.Թերզիսյանը այսպէս է նկարագրում 1923 թ. Փարիզում կայացած իր մի գրույցը Պողոս Նուպարի հետ: «...Փաշան անմիջապէս խոսակցութիւնը տարաւ տեղեկագրին, զոր Հայաստանէն Պոլիս վերադարձիս, 1923-ի սկիզբները, ես դրկած էի Բարեգործականին Կեդր.Վարչութեան: Այդ տեղեկագրովը ես առաջարկած էի Հայաստան փոխադրել Սուրիա, Պաղեստին, Յունաստան գտնուող որբերը: Հայաստանի կառավարութեան՝ զանոնք ընդունելու յոժարութեանը հետ, ես իմ տեղեկագրին մէջ թուած էի կարգ մը առաւելութիւններ, մասնաւորապէս սննդեղէններու զիններուն եւ շանժի տարբերութիւններուն շուրջ, որոնք՝ գրեթէ, կէս առ կէսի կ'իջեցնէին Բարեգործականի որբախնամ գործին յատկացուցած պիւտճէն: Յետոյ երբ, բերանացի արեւցուցի թէ՛ Հայաստանի մէջ հայ որբերը արեւի տիսիբլիմի ներքեւ պիտի մեծնային, Փաշան աշխուժով մը՝

-Բայց այդ տիսիբլիմի տակ, հայ որբերը բոլորն ալ բոլշեիկ կը դառնան՝

-Ատիկա չեմ երաշխատրեր - պատասխանեցի:

-Բոլշեիկները թոյլ պիտի՞ տան որ հայ որբերը սորվին իրենց լեզուն, պատմութիւնը, կրօնքը: Ըարունակեց հարցնել Փաշան:

- Լեզուն, պատմութիւնը, այո՛, բայց ոչ կրօնքը, պատմութիւնն ալ ո՛չ մեր հասկցած ձեւովը: Եւ ասիկա անշուշտ անյարմարութիւն մըն է:

- Ատոնք կ'ըսէք եւ կ'առաջարկէք...

- Որպէս անյարմարութեանց փոքրագոյնը:

Փաշան ծնուող ձեռքին մէջ, ցուցամատը ճակտին, ինքզինքը պահ մը խորհրդածութեան տուաւ, յետոյ, յանկարծ՝

- Ես ալ կը կարծեմ թէ որբերու աստանդական վիճակին ներկայացուցած անյարմարութեանց քով ատիկա փոքրագոյնն է:

Յետոյ քնծիծաղով մը

- Պայմանաւ որ դուք ալ բոլշեիկ դարձած չըլլաք:

Ու իր այս կատակին վրայ լիաթոք խնդաց ան»:⁵

Պողոս Նուպարը արագ հաղթահարեց հայ որբերի՝ բուշե-
փկ դառնալու վերաբերյալ իր մտավախությունները, կամ էլ
խսկապես համարեց այդ ամենը «անյարմարութեանց փոքրա-
զոյնը», քանզի նույն 1923 թ. գարնանը որբերի տեղափոխման
հարցը քննարկվեց Լիոնի սոցնալաճարտուն Խորհրդային Հա-
յաստանի ներկայացուցիչ Ա. Պիրալովի հետ, որը Հայաստա-
նի Ժողկոմխորհին /Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդին/
ներկայացրած զեկույցում գրում էր. «Որբանոցների տեղափո-
խումը Միրիայից Հայաստան առաջ է քաշվել Եգիպտոսի Բա-
րեզորձական Միության /խոսքը ՀԲԸ Միության մասին է, որի
կենտրոնատեղին այդ տարիներին դեռ Կահիրեում էր - Էդ.Մ./
կողմից, նկատի առնելով ֆրանս-բուրքական հարաբերյուն-
ների սրվելը... Աղաթոն բեյը /Երվանդ Աղաթոն՝ Միության հիմ-
նադիրներից մեկը - Էդ. Մ./ անհրաժեշտ էր համարում որբերի
տեղափոխումը կազմակերպել անմիջապես, բայց ես բացատ-
րեցի իրեն, որ բնակարանային սուր ճգնաժամի հետեւանքով
ներկա պահին դա բացարձակապես անհնար է, մինչեւ որ
Միությունը իր հաշվին չկառուցի տներ 1300 որբերի տեղավոր-
ման համար եւ չփոխանցի Հայաստան անհրաժեշտ գումար-
ներ ընթացիկ ծախսերի համար, քանի որ, ըստ իս, ներկա պայ-
մաններում հազիվ թե հնարավոր է Հայաստանի կառավարու-
թյունը ծանրաբեռնել մման ծախսերով»:⁶

1923 թ. ամռանը որբերի տեղափոխման եւ տեղավորման
հետ կապված հարցերը Հայաստանի կառավարության հետ
քննարկեցին Միության պատվիրակներ Լ.Բաշալյանն ու Գ.Ա-
սատուրը, իսկ աշնանը, երբ Միությունը հրավիրված էր Երե-
ւան մասնակցելու Հայաստանի Օգնության Կոմիտեի /ՀՕԿ/ 3-
րդ համագումարի աշխատանքներին, նաեւ նրա ներկայացու-
ցիչ Ե.Կարիկյանը: Ե.Կարիկյանն անձամբ այն տեսակետն ու-
ներ, որ սվյոտքը եւ, մասնավորապես, ՀԲԸ Միությունը պետք
է իր ողջ ֆինանսական ներուժը ծառայեցնի Հայաստանի
բազմաթիվ կենսական խնդիրների լուծմանը եւ հենց այդ ոգով
էլ վարեց բանակցությունները:

1923 թ. հոկտեմբերի 30-ին Հայաստանի Լուսավորության
ժողովրդական կոմիսար /ժողկոմ/ Աս. Մոավյանին ուղղած իր
նամակում Ե.Կարիկյանը կառավարությանն առաջարկում էր
ՀԲԸ Միությանը հողամաս տրամադրել Եղվարդի եւ Դալմայի
շրջանում՝ այն մշակելու եւ այնտեղ տեղափոխված որբերին
հաստատելու նպատակով: Պատասխան նամակում Լուսժող-

կոմը գրում էր, որ Հայաստանի կառավարությունը «...ընդառաջ գնալով Ձեր առաջարկներին, որ նպատակ ունի մեր որբության թշվառ բանակի մի հատվածը ապահովելու եւ նրա տնտեսական ապագան կայուն հիմքերու վրա դնելու, արտոնում է ՀԲԸ Միությանը ունենալու յուր գործունեությունը ՀՄԽՀ սահմաններում սույն գրության կցված 22 հոդվածներից բաղկացած հիմունքներով»:⁷ Այդ «22 հոդվածներից բաղկացած հիմունքները» կրում էին Լուսավորության ժողկոմ Աս.Մռավյանի եւ Հողագործության ժողկոմ Ար.Երզնկյանի 1923 թ. հոկտեմբերի ստորագրությունները եւ վերաբերում էին Միությունից ակնկալվող գործունեությանը՝ հողերի մշակում, ջրանցքների շինարարություն եւ նորոգում, որբանոցների կառուցում, որբերի կրթություն եւ աշխատանքով ապահովում եւ այլն: Ամենակարեւորը, սակայն, առաջին հոդվածն էր.

«Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհուրդը արտոնում է Հայ /այդպես է բնագրում-էդ.Մ./ Բարեգործական Ընդհանուր Միությանը Խորհրդային Հայաստանի սահմաններում յուր հանրօգուտ գործունեությունը տարածել երկրի վերաշինության եւ ժողովրդի տնտեսական, ֆիզիկական ու կուլտուրական զարգացման օժանդակելու նպատակով»:⁸

Ահա այս հոդվածի շնորհիվ էր, որ Միությունը դարձավ սփյուռքի միակ ավանդական կազմակերպությունը, որին թույլատրվեց գործել Խորհրդային Հայաստանում հետագա տասնչորս տարիների ընթացքում:

1923 թ. դեկտեմբերին որբերի տեղափոխման մասին հրապարակավ խոսեց արդեն Հայաստանի Ժողկոմիտեի նախագահ Ս.Լուկաշինը /Մրապիոնյան/: Խորհրդային Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների ու կարմիրբանակայինների խորհուրդների 3-րդ համագումարում արտասանած իր ճառում նա ամենայն հստակությամբ շարադրեց այն պայմանները, որոնք պարտադիր էին Հայաստանի հետ համագործակցել ցանկացող սփյուռքահայ բոլոր կազմակերպությունների, այդ թվում նաեւ ՀԲԸ Միության համար:

«Այն բոլոր արտասահմանյան հայկական կազմակերպությունները, որ կամենում են գործոն մասնակցություն ունենալ երկրի շինարարության գործին՝ խնդրեմ, ճանապարհը բաց է նրանց համար, սակայն, պայմանով, որ ոչ մի փորձ չլինի նրանց կողմից խառնվել քաղաքական գործի, կամ այդպիսին հարուցել, որովհետեւ նրանց համար քաղաքական հարցերում

մենք ոչ մի զիջում չունենք եւ այդ մասին չենք էլ խոսի: Ոչ միայն քաղաքական հարցերի մասին չենք խոսի, այլեւ ընդհանրապէս չենք խոսի որեւէ քաղաքական կազմակերպութեան հետ, որովհետեւ մենք նրանց չենք ճանաչում: Չենք ճանաչում ոչ մի ազգային դելեգացիա, նրա նախագահին կամ փոխնախագահին. նրանք մեզ հետ կարող են գործ ունենալ եւ պատասխանի սպասել միայն այն դեպքում, եթէ կիսուսն որպէս արտասահմանյան բարեգործական հաստատություններ կամ նրանց ներկայացուցիչ անհատ քաղաքացիներ»: Կառավարության նախագահը, այնուհետեւ, հստակ նշում էր ՀԲԸ Միությունը, որպէս հնարավոր գործընկերոջ. «Մեր երկրում կա որբերի հսկա բազմություն՝ մինչեւ 30 000, որից մոտ 25 000-ը պահում են օտարերկրյա հասարակական կազմակերպությունները: Մենք թեւ ցանկանում ենք ընդունել եւ մեր գաղափարներով դաստիարակել արտասահմանում մնացած մանուկներին, բայց ֆինանսական հնարավորություն չունենք այդ անելու համար: Մենք որոշակի հայտնել ենք, որ եթէ գաղութները հանձն առնեն որոշ ժամանակ ապահովել որբերի ապրուստը երկրի ներսում, ապա մենք հանձն կառնենք բնակարան, հող եւ այլն տրամադրելու: Այս ուղղությամբ Եգիպտոսի բարեգործական ընկերության հետ /կառավարության նախագահը նկատի ունի ՀԲԸ Միությունը - Էդ.Մ./ որոշ համաձայնության եկել ենք...»:9

Նման զգուշացումները Միության պարագայում ավելորդ էին. Պողոս Նուսպարը, որը մինչ այդ էլ միշտ խուսափում էր ներազգային քաղաքական գործունեությունից, առավել եւս մտադիր չէր զբաղվել դրանով Խորհրդային Հայաստանի սլայմաններում: Ստեղծված իրավիճակում նրա համար էականն ու կարեւորը տարբեր երկրներում ապաստանած հայ գաղթականների, հատկապէս երիտասարդ սերնդի ճակատագիրն էր:

1923 թ. դեկտեմբերի վերջին, ելույթ ունենալով ՀԲԸ Միության հերթական ընդհանուր ժողովում, Պողոս Նուսպարը հատուկ անդրադարձավ որբերի հարցին. «...Կարելի չէր անշուշտ չափահաս եղող որբերը մէկ օրէն միւսը դուրս հանել մեր Որբանոցներէն: Այս սեռակ լքում մը զանոնք ենթակայ սլիտի ընէր բարոյական եւ նիւթական բազմադիմի վտանգներու: Միս կողմէ, ընդունելի չէ որ անոնք շարունակեն պատասխարովի որոշ տարիքէ մը անդին, ինչ որ զիրենք ծոյլ եւ անպատասխանատու կենանքի մը սլիտի վարժեցնէր: Այս պարագաներուն մէջ չափազանց դժուար կը դառնար արդարեւ աստի-

ճանաբար հաշուեյարդար ընելու գործը մեր Որբանոցներուն գորս չի պիտի կրնայինք պահել անասհմանօրէն: Այս նպատակաւ է որ մեր Որբանոցներուն մէջ ամէն բանէ առաջ տղոց կը տրուի արհեստագիտական կրթութիւն մը... որպէսզի դուրս ելլելէ յետոյ կարենան իրենց աշխատութեամբը ապահովել իրենց ապրուստը: ... Էականը որբանոցէն մեկնող տղոց գործ գտնելն է, ինչ որ դժբախտաբար հետզհետէ դժուարանալու վրայ է, մատուցումը խնդրանքէն շատ աւելի ըլլալուն մանաւանդ այն վայրերուն մէջ ուր կը գտնուին մեր որբերը եւ ուր բնականաբար նախապատուութիւն կը տրուի տեղացի տղոց: Միւս կողմէ, Միութիւնը չէր կրնար զանոնք քաջալերել զաղթելու օտար երկիրներ, ուր մեծ դժուարութեանց պիտի հանդիպէին, եւ վրայ պիտի տային վերջ ի վերջոյ իրենց ազգութիւնն ալ»: Ստեղծված իրավիճակի նման սթափ եւ իրատեսական գնահատումից հետո Պողոս Նուպարը առաջարկում է հարցի այնպիսի մի լուծում, որը սկզբունքային նշանակություն ունեցավ ՀԲԸ Միության եւ Խորհրդային Հայաստանի միջեւ հարաբերություններ հաստատելու համար: «Կեղք. ժողովը համախորհուրդ է որ, ազգային բաղձանքներու ամէնէն աւելի համապատասխան եղող լուծումը, ինչ որ մեզի կը թելադրէ նաեւ մեր հայրենասիրական զգացումը, կը կայանայ 17 տարեկան եղած բոլոր որբերը Հայաստան փոխադրելուն մէջ, ուրտեղ անոնք յուսալի է որ աշխատանք գտնեն, - գլխատրաբար հողային մշակութեան եւ փոքր ճարտարարուեստի ճիւղերուն մէջ, - եւ իրենց ապրուստը ճարեն, հոն հաստատելով իրենց ընտանեկան բոյնը եւ միեւնոյն ատեն օգտակար ըլլալով երկրին: Այս կերպով անոնց օտար երկիրները ցրուումին առաջքը պիտի առնուէր մասամբ եւ մեր հայրենիքին մէջ բնակող հայերու թիւն ալ նոյն համեմատութեամբ պիտի ստուարանար, ինչ որ մեր ազգային ապագային տեսակետով մեծագոյն բարիքը պիտի ըլլար»:¹⁰

1924 թ. հունվարին ՀՕԿ-ի Գլխավոր վարչության նախագահ Ար. Երզնկյանի եւ պատասխանատու քարտուղար Ժ. Միրզախի /Միրզախանյան/ ստորագրությամբ շրջաբերական ուղարկվեց սփյուռքահայ տարբեր համայնքներ, ուր պարզաբանվում էին ՀՕԿ-ի մինչ այդ կայացած համագումարի որոշումները: Նշելով, որ «... ՀՕԿ-ը պետք է լծվի միայն Հայաստանի վերաշինության աշխատանքներին», որ «... առաջադրված բոլոր հարցերը ՀՕԿ-ը կատարելու է աստիճանաբար եւ անպայման արտասահմանի հայ զաղութների օժան-

դակությամբ», շրջաբերականի վերջում ասվում էր. «...Վարչությունս...խնդրում է Ձեզ լարել Ձեր բոլոր ուժերը օժանդակելու մեզ՝ առաջադրված բոլոր հարցերը արագորեն լուծելու եւ այս կերպով իր կողմից եւս օգնելու այն աշխատանքին, որը տարվում է Հայաստանի գիտագիտութիւնը տնտեսական մեղ պայմաններից ազատելու համար»:¹¹ /ՀԲԸ Միության եւ ՀՕԿ-ի փոխհարաբերությունների մասին տե՛ս գրքի երկրորդ մասում/:

Արձագանքելով այդ կոչին, ՀԲԸ Միությունը հրապարակեց «Շրջաբերական Վսեմ. Պօղոս Նուպար Փաշայի Հայաստանի օգնութեան հանգանակութեան մասին ուղղուած ՀԲԸ Միութեան տեղական մասնաժողովներուն»: Նշելով, որ Միությունը խորապէս հետաքրքրված է Հայաստանի կառավարության ծրագրած ազգային ձեռնարկներով, Միության նախագահը զնահատում էր այն որպէս «...վերին աստիճանի հայրենասիրական եւ մարդասիրական գործ, ... որուն պարտաւոր ենք ընծայել մեր անվերապահ օժանդակութիւնը»: Այս շրջաբերականը կարեւորվում է հատկապէս նրանով, որ այստեղ հստակ ձեռով դրվում է բոլոր գաղթական հայերին Հայաստան տեղափոխելու հարցը: «Արդարեւ, մեր բոլոր ջանքերը պետք է ձգտին ժողովելու եւ կեդրոնացնելու այս երկրամասին մէջ եւ որ այսօր կը կազմէ ամբողջ Հայաստանը - աշխարհի ամէն կողմը ցրուած եւ տարագրուած հայերը, կարելի եղածին չափ մեծ թիւով. բայց նոյնչափ եւս կարեւոր է, - ասվում էր շրջաբերականում,- այս երկիրը պատրաստել եւ ի վիճակի ընել զանոնք ընդունելու, կանխապէս հոգալով այն բոլոր անհրաժեշտ միջոցները, որ զիրենք պիտի պաշտպանէին համաճարակներու վտանգներու դէմ: Ասիկա յոյժ էական կէտ մըն է, որովհետեւ այն ժողովուրդը, որուն Հայաստանի մէջ հետզհետէ բազմանալուն պատճառ կըլլանք, պէտք է որ հոն ապրի առողջապահական լաւ պայմաններու մէջ, այնտեղ գտնելով իր գործունեութեան համար նպաստաւոր դաշտ մը եւ իր ապրուստը ապահովող աշխատանք մը, որով միեւնոյն ատեն պիտի կրնայ նպաստել երկրին ընդհանուր բարգաւաճումին»:¹² Հայաստանի իշխանությունների առաջարկությունը՝ օժանդակել երկրի գյուղատնտեսության զարգացմանը, համընկնում էր Պօղոս Նուպարի այն գաղափարին, որ «... երկրագործութեան զարգացումովն է որ մասնաւանդ պիտի յաջողինք մեր որբերուն համար ստեղծել գործի ասպարէզներ, եւ միւս կողմէ, որպէսզի անոնց Հայաստան փոխադրուիլն ալ Կառավարութեան վրայ

բեռ չըլլայ: Ահա թե ինչո՞ւ համար կը ջանանաք Հայաստանի մէջ մշակութեան յարմար հողեր գտնել, որպէսզի անոնց մէջ հաստատուելով մեր որբերը կարենան հողագործութեամբ իրենց հացը ասպահովել: Այս կերպով կը հուսանք Երեսնի Կառավարութեան օժանդակութիւնը ձեռք բերել, որ, տարակոյս չիկա թէ սիրով պիտի ուզէ ընդունել մեր որբերը»: ¹³ ՀԲԸ Միութեան նախագահը այս դեպքում նույնպէս հարազատ մնաց իր սկզբունքին՝ «Ոչ թե խոսքով, այլ գործով»: 1923 թ. դեկտեմբերին Ար. Երզնկյանին հասցեագրած նամակում նա գրում էր. «Անցեալ նոյեմբեր ամսոյն վերջը ուղղած հեռագիրս կը հաստատիմ, որով կը յայտնէի թէ Lloyds & National Provincial Foreign Bank Limited-ի /London/ միջոցաւ առաքած էի հազար /1000/ անգլ. ոսկի, ի նպաստ գիւղատնտեսական ֆոնտին...»: ¹⁴

Հայաստանի կառավարության ծրագրերի նման բարձր գնահատումը եւ նրանց օժանդակելու պատրաստակամությունը չխանգարեց, սակայն, Միության ղեկավարներին զուսպ եւ իրապաշտ վերաբերմունք ցուցաբերել կառավարության առաջարկություններին: 1924 թ. մարտի 3-ին Պողոս Նուպարը, հիշատակելով Ե.Կարիկյանին հղած Լուսժողկոմ Ա. Մռավյանի վերոնշյալ նամակը, վերջինիս գրում է երկու նամակ:

Առաջինը վերաբերում էր Միությանը հողամաս հատկացնելու հարցին. «...Այդ նամակով Դուք բարեհաճած եք մեզ տեղեկացնել, թէ Կառավարութիւնը յօժար է Հայաստանում 10 000 տեսիաքին հողամաս տրամադրիլ Բարեգործական Ընկերութեան, որպէսզի իր որբերուն մաս մը այնտեղ հաստատուին ու ընտանիք կազմին: Կեդր. Վարչ. Ժողովս...կը փութայ ընդունիլ զանոնք /«հիմունքները» - էդ. Մ./ սկզբունքով եւ իր մեծ գիծերուն մէջ: Վերջնական հիմունքները միաձայնութեամբ պիտի կայացուին, երբ տեղոյն վրայ կատարուելիք ուսումնասիրութենէ մը վերջ, գործադրման ծրագիրը պատրաստուի: Հետեւաբար Կեդր.Վարչ. Ժողովս որոշեց...տեքնիկական միսիա մը առաքել Հայաստան, տեղոյն վրայ կատարեալ ուսումնասիրութիւն մը եւ նախահաշիւներով /devis/ գործադրման վերջնական ծրագիր մը պատրաստելու համար: ...Յիրաւի, անհրաժեշտ է, որ Միութիւնս, յետ քննարկման, համոզուի որ իրեն տրամադրուած հողամասին շահագործման ընդհանուր ծախսը չի պիտի խլէ անցնի իր տրամադրելի միջոցները եւ պիտի կրնայ ի գլուխ հանել իր ստանձնելիք յանձնարարութիւնները»:

ըն...»:¹⁵

Պողոս Նուպարի մարտի 3-ի երկրորդ նամակը նվիրված էր որբերի տեղափոխման հարցին. «Պր. Ե. Կարիկեան հաղորդեց մեզի Չեր 3 նոյեմբեր 1923 թուակիր նամակին պարունակութիւնը, որով կը յայտնէիք իրեն թէ ՀՍԽՀ կառավարութիւնը տրամադիր է ընդունել 2000 հայ որբեր, 16 տարեկան կամ ատենի, պայմանաւ որ յուրաքանչիւրին համար 100 /հարիւր/ տօլար վճարուի, անոնց տարուան մը սնունդը ապահովելու համար: ՀԲԸ Միութեան Կեդր. Վարչ. Ժողովը երախտագիտութեամբ կընդունի Չեր այդ առաջարկին, քանզի հայրենասիրական ոգով մը ջերմապէս կը փափագի որ այս հայերը... ընդ միշտ չեն կորսուած մայր-հայրենիքին համար եւ գէթ անոնցմէ մաս մը կարենան, մտնելով ՀՍԽՀ կառավարութեան սահմաններուն մէջ, հոն հաստատուիլ, աշխատիլ, հիմնել իրենց ընտանիքը եւ պահիլ իրենց հայ քաղաքացիի հանգամանքը: Չեռնադրուած ենք արդէն պետք եղած տրամադրութիւններուն, մտտերս դրկելու համար 150-200 որբ, ամենաչափահասներուն, ըստ կայացուած համաձայնութեան, ձեզի պիտի վճարինք 100 տօլար դրկուած յուրաքանչիւր որբի համար»:¹⁶

ՀԲԸ Միության անդամները, նրա ղեկավարությունը քաջ գիտակցում էին թե ինչ մեծ պատասխանատվություն են վերցնում իրենց վրա, վճռելով Հայաստան տեղափոխել իրենց որբանոցների սաներին: Խորհրդային Հայաստանում տիրող սովն ու համաճարակ հիվանդությունները, տասնյակ հազարավոր անտուն գաղթականների ու գործազուրկների առկայությունը արդեն իսկ բավական էին, որպեսզի հարցականի տակ դրվեր այդ որոշումը:

Ինչպես հայտնի է, Ա Համաշխարհային պատերազմի տարիներին հարյուր հազարավոր հայ գաղթականներ ստիպված եղան լքել իրենց տները եւ գաղթել Արեւելյան Հայաստան: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարիներին երկրում ամենամոտավոր հաշվարկներով կար ավելի քան 50 000 որբ եւ անօթեւան երեխա, որոնց հետ կապված բազմաթիվ հարցերի լուծման համար կառավարությունը ստիպված էր ստեղծել «Պետական որբանոցային վարչություն»: Երկրում խորհրդային կարգերի հաստատումը որեւէ լուրջ ազդեցություն չունեցավ այդ երեխաների ընդհանուր վիճակի վրա: Պետական որբանոցների շենքերի մեծ մասը խարխուլ էր եւ պիտանի չէր բնակության համար, նրանցից մեծ մասում մեկ մահճակալի վրա քնում էր երկու երեխա, մի ակնհայտ ճաշում էր երկու-երեք

սան, վառարաններ չլինելու պատճառով հիվանդանուն էին հարյուրավոր երեխաներ, սովի պատճառով հաճախ տեղի էին ունենում զանգվածային փախուստներ եւ այլն: Հայաստանի Լուսժողկոմատի 1925 թ. պաշտոնական տեղեկանքներից մեկում, նշելով, որ երկրի բնակչության ընդհանուր թվաքանակի շուրջ 6% կազմում են որբերը, այնուհետեւ նկարագրվում էր որբանոցներում տիրող կացությունը. «Լուսժողկոմի մանկատներում երեխաների վիճակը խիստ անախասնձեղի է: Շինությունների մեծ մասը չի համապատասխանում անհրաժեշտ պայմաններին: Երեխաների միայն 50% ունի մահճակալ, այն էլ երկհարկանի, իսկ մնացածը քնում են հատակին: Անկողինը բաղկացած է չոր խոտ լցրած ներքնակից ու բարձից: Անկողնու սպիտակեղեն չկա ընդհանրապես: Մեմյակներում վառարանները չեն գործում, ինչի պատճառով երեխաները հաճախ հիվանդանում են, իսկ գիշերները, որպեսզի տաքանան, չորսհինգ հոգով միասին են քնում: Հագուստի եւ սպիտակեղենի մասին խոսելն իսկ ավելորդ է ... լիովին առողջ են երեխաների 25% ...»:¹⁷ Լուսժողկոմատի Մանկատնային բաժնի 1924 թ. զեկուցման մեջ նշվում էր, որ Երեւանի, Աշտարակի, Նոր Բայազետի եւ Էջմիածնի որբանոցների 2091 սան-սանուհիները «... հունվար-փետրվար ամիսների ընթացքում զրկված են եղել իրենց առանց այդ էլ թույլ սնունդի 78,9 %-ից... Պարզ է, որ սաների երեսներին գույն չպետք է լինի եւ աչքերում՝ փայլ, կրթական կյանքը պետք է զգալի դանդաղեր, հիվանդությունները պետք է ծավալվեին»:¹⁸ Խիստ մտահոգիչ էր նաեւ այդ երեխաների ապագան, քանի որ մանկատներում չստանալով որեւէ մասնագիտություն, նրանք պատրաստ չէին հետագայում վարել ինքնուրույն կյանք: Լուսժողկոմատի տեղեկանքում հասուն շեշտվում էր, որ նման պայմաններում «... մենք ենթարկվում ենք մեծ վտանգի՝ երկրում ստեղծել ավազակների եւ հանցագործների մի զանգված, եւ երեխաներին զցել անառակության եւ սյոռնկության գիրկը»:¹⁹

Իր իսկ Պողոս Նուպարի խոսքերով՝ « Անշուշտ կը գիտակցինք այն բոլոր դժուարութիւններուն որ կան հարիւրաւոր որբերու Հայաստանի մէջ յարմարագոյն եղանակաւ տեղաւորումին համար եւ կը բաժնենք այն մտահոգութիւնները գոր Պատ. Կեղք. ժողովդ ունի՝ իր տարիներով խնամած եւ դաստիարակած որբերուն ապագայ բարօրութիւնը հաստատուն հիմերու վրայ դնելու նկատմամբ»:²⁰ Այդ իսկ պատճառով երկարատեւ

բանակցություններ սկսվեցին Միության ղեկավարության եւ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների միջեւ, որոնց ընթացքում երկու կողմերն էլ ձգտում էին լավագույնս լուծել որբերի տեղավորման, Հայաստանում նրանց ապրելու եւ աշխատելու հետ կապված հարցերը: Հարկ է նշել, որ Հայաստանի իշխանությունները, չնայած եղած բոլոր դժվարություններին, ընդհանուր առմամբ մեծ շահագրգռվածություն էին ցուցաբերում որբերին երկիր արագ տեղավորիլու գործում: 1924 թ. հոկտեմբերի 20-ի իր նիստում Հայաստանի Կոմկուսի կենտրոնի նախագահությունը ՀԲԸ Միության որբանոցների սաների ընդունումն ու տեղավորումը կազմակերպելու համար ստեղծեց հատուկ հանձնաժողով, որը գլխավորեց Հայաստանի Կոմերիտմիության կենտրոնի քարտուղար Գ.Գումեղինը /Մելիք-Դադայան/: Իշխանությունների մեծ վերաբերմունքը, իհարկե, կարելի է եւ պետք է բացատրել նրանց՝ ազգային շահերի առումով այդ գործի մեծ նշանակության գիտակցմամբ, բայց ոչ միայն այդ: Կարետը հանգամանք էր մատչելի, որ սփյուռքի ամենախոշոր եւ հեղինակավոր կազմակերպություններից մեկի՝ ՀԲԸ Միության հետ համագործակցությունը, այն էլ որբ երեխաներին Հայաստան տեղավորիլու հարցում, ինքնին ուներ քարոզչական մեծ իմաստ, այն կարող էր մեծապես նպաստել բոլշևիկյան իշխանությունների վարկի բարձրացմանը: Կարելի է ասել, որ սա առաջին դրսեւորումներից էր այն յուրահաստիք երեւոյթի, որ բնորոշ եղավ հայ իրակազմության համար, այն է՝ ազգային եւ քաղաքական-գաղափարախոսական շահերի համընկնում, ինչից Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները երբեմն հաջողությամբ պետք է օգտվելին հետագա տասնամյակների ընթացքում:

1924 թ. հոկտեմբերի 26-ին ՀԲԸ Միության որբանոցների 250 սաներ Պաղեստինի Յաֆֆա քաղաքից սովետական «Կերչ» նավով ուղեորվեցին դեպի Բաթում, որտեղից էլ գնացքներով տեղավորվեցին Հայաստան: Այդ 250 որբերից 158-ը Երուսաղեմի Արարատյան որբանոցից էին, 81-ը՝ Հալեպի Կիլիկյան Արհեստանոց-որբանոցից եւ 11-ը՝ Բեյրութի Քելեկյան-Միսուան որբանոցից: Որբերից 194-ը 15-17, իսկ 56-ը՝ 18-20 տարեկան էին, որբանոցներում նրանք արդեն ձեռք էին բերել տարբեր մասնագիտություններ /կոշակակարներ, աստղ-ձագործներ, դերձակներ, երկաթագործներ, գրաշարներ եւ այլն/, ինչի շնորհիվ էլ երաշխավորվում էր նրանց ինքնուրույն կյանքը Հայաստանում: Տեղավորիլույան բոլոր ծախսերը իր

վրա վերցնելուց զատ, Միությունը յուրաքանչյուր որբի համար Հայաստանի կառավարությանը վճարեց 100-ական ամերիկյան դոլար «... իբր փոխարինութիւն առաջին տարւան անոնց հոգացման ծախսերուն:»²¹ Բացի այդ, «... արհեստատր որբերը իրենց հետ Հայաստան կը տանին նաեւ մեյմէկ փոքր գումար եւս, գոր աւելցուցած են իրենց ստացած շաբաթականներէն եւ որ պահ կը մնար Միութեան քով»: Միությունը կարծես նախատեսել էր ամեն հնարավորը իր սաների բարեհաջող տեղափոխման եւ հաստատման համար. «... երկու մասնատր պաշտոնեաներէ զատ, որոնք իբրեւ հսկիչ կընկերանան որբերուն, անոնց հետ կը ճամբորդէ նաեւ բժիշկ մը... առ այս դեղօրէից բաւականաչափ պաշար մը միասին տրուած է: Որբերուն հագուստեղէնի պէտքերը լիովին հոգացուած են: Անոնք իրենց հետ կը տանին անկողիներ, ծածկոցներ, ամենօրեայ եւ պահեստի ձմեռուան հագուստ, կոշիկ, ճերմակեղեն եւ, եւ: Ուտելիքը պիտի պատրաստուի նատուն մէջ, որուն համար հարկ եղած պաշարը միասին առնուած է»:²² Որբերը իրենց հետ տանում էին նաեւ, որպէս նվեր Հայաստանին, ճարտարապետներ Գ.Ասատուրի, Լ.Ուրախյանի եւ Հ.Տաֆայի կողմից տրամադրած 69 հատոր գիտական եւ ճարտարապետական մենագրութիւններ:

Հասնելով Հայաստան, այդ տղաները պետք է որ վերհիշէին Նիր Իսթ Բլիթչ ամերիկյան բարեգործական կազմակերպության Ընդհանուր քարտուղար Չ.Վիքրիի խոսքերը, որով նա դիմել էր իրենց 1923 թ. Երուսաղեմի Միության որբանոց այցի ժամանակ: « Չորս տարի է,- ասել էր նա,- որ յաջորդաբար կայցելեմ Հայաստան եւ ուրախ եմ յատնելու թէ ամէն տարի նախորդին վրայ աւելի լաւ կը գտնեն:... Հայաստան յառաջադիմելու ամէն յարմարութիւններ ունի, բնական հարստութիւններ շատ են, անոր հարկավոր են աշխատանք եւ խաղաղութիւն. այս երկու պայմաններու լրացումով ան երջանիկ երկիր մը պիտի դառնայ, այնպէս որ այսուհետեւ փոխանակ Ամերիկայի մէջ գործ փնտռելու ձեր երկիրը պիտի երթաք, որպէսզի հոն գործէք եւ շէնցնէք: Թերեւս հիմայ անմիջապէս կարելի չէ Հայաստան տանիլ ձեզ, բայց դուք աշխատեցէք ձեր նկարագիրը շինել եւ առողջ նկարագրով օր մը ձեր հայրենիքը վերադառնալ:»²³

Հայաստանի Լուսժողկոմատի մանկատնային բաժնի 1925 թ. տեղեկագրի մէջ առաջին անգամ խոսվում է հայրենիք տեղա-

փոխված որբերի մասին. «Անցյալ նոյեմբեր 15-ին Յաֆայից Բաթումի վրայով Երեւան հասան 250 որբ սան 15-20 տարեկան հասակ ունեցող: Արտասահմանում սրանք ապրելիս են եղել Երուսաղեմում, Հալեպում, Բեյրութում: Սրանց մեծ մասը արհեստավորներ կան արհեստավորների բանվորներ են: Սրանցից 60 հոգի գործուղված են Արիւսավարի տրամադրության Կենտրոնական դպրոց-արհեստանոցում արհեստագիտություն սովորելու համար, 4 հոգի Սարդարապատի շրջանում ստանձնել են մեքենավարի պաշտոն, 24 հոգի ուղարկված են Վաղարշապատի Մանկունմունան գյուղատնտեսությամբ զբաղվելու: Մնացածների դասավորումը դեռ շարունակվում է»:²⁴

Միության որբանոցների սաների այս տեղափոխումը Խորհրդային Հայաստան չունեի իր նախադեպը, այն չունեցավ եւ իր շարունակությունը հետագա տարիներին: Միության նման դիրքորոշումը հազիվ թե կարելի է բացատրել Հայաստանում երեխաներին բուշելիկյան ոգով դաստիարակելու վտանգով, քանզի դրա համար կային շատ ավելի լուրջ պատճառներ: Նույնիսկ եթե Պողոս Նուպարը եւ Միության մյուս ղեկավարները մինչ այդ ծանոթ չէին բազմաթիվ, այդ թվում նաեւ արտասահմանցի ականատեսների վկայություններին՝ Խորհրդային Հայաստանում տիրող վիճակի մասին, ապա որբերի տեղափոխումից հետո նրանք չէին կարող չտեղեկանալ դրան, ինչից հետո որբ երեխաների փոխադրումը Հայաստան դարձավ անկարելի:

Այնուամենայնիվ, որբերի տեղափոխումից հետո Միության եւ Հայաստանի համագործակցությունը լայն չափեր ընդունեց: Արդեն հաջորդ՝ 1925 թ. հունվարին երկարատե բանակցություններից հետո Փարիզ ժամանած Խորհրդային Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Ար. Երզնկյանի եւ ՀԲԸ Միության նախագահ Պողոս Նուպարի, զանձապետ Լ.Կյուսմուշկերտանի եւ Միության Ընդհանուր քարտուղար Գ.Սիմապյանի միջեւ կնքվեցին երեք պայմանագրեր, որոնցից մեկը, որը վերաբերում էր Հայաստանում որբանոց հիմնելուն, տարբեր պատճառներով չիրականացվեց:

«Պայմանագրուքին Հայաստանի մեջ Մեօթեմէտեան կտակով Նոր Եդուկիա գիւղին հաստատման մասին»՝ այսպես էր կոչվում Խորհրդային Հայաստանի եւ ՀԲԸ Միության միջեւ կնքված երկրորդ պայմանագիրը, որը բաղկացած էր ութ հոդվածից:

Յօդուած 1. Բարեգործական Միութիւնը Հայաստանի Կա-

ուավարութեան տրամադրութեան ներքեւ է դնում 2600 եգիպտ. ոսկու մի գումար, յատկացուելու համար Հայաստանում մի գիւղի հաստատման:... Նոր գիւղը պէտք է «Նոր Եւրոկիա» անունը կրէ, համաձայն նուիրատուի ժառանգորդների ցանկութեան:

Յօդուած 2. Գիւղը պիտի հաստատուի Էվջիլարում, ուր պետական ֆոնտի հողերից հողամասեր են տրվելու Հայաստանում գտնուող Եւրոկիացի հայ գաղթականներուն:

Յօդուած 3. Ի սկզբան յիշեալ հողամասերում պիտի հաստատուեն այնքան ընտանիք որ ներէ յիշեալ 2600 եգիպտ. ոսկու գումարը, իւրաքանչիւր ընտանիքի համար կառուցանելով մի տնակ եւ իւրաքանչիւրին տալով լծկան, հողագործական գործիք, սերմնցու, ելն.:

Յօդուած 4. Մտօթնւտեան կտակի տարեկան հասոյթները, վարչական ծախքերին համար Միութեան հասնող 10 առ հարիւր զեղջից յետոյ, տարեց տարի պիտի յատկացուեն Նոր Եւրոկիա գիւղի ընդարձակման եւ բարգաւաճման:Առաջին առթիւ, այդ հասոյթներից Նոր Եւրոկիայում պէտք է կառուցվէ մի դպրոց որ պէտք է կրէ «Մտօթնւտեան Դպրոց» անունը:

Յօդուած 5. Նոր Եւրոկիա գիւղում հաստատուած կան հաստատուելիք ամէն ընտանիք կան անձ պէտք է վերադարձնեն իրենց տրուած կան իրենց համար ծախսուած գումարները: Այս վճարումը պիտի կատարուի ամէն տարի հաւասար բաժիններով, առանց տոկոսի, գումարներուն յանձնուելուն կան ծախսուելուն հինգերորդ տարիէն սկսեալ տաս տարուան ընթացքում:

Յօդուած 6. ...գիւղացիների վերադարձուցած գումարները պիտի գործածուեն Նոր Եւրոկիա գիւղի զարգացման:

Յօդուած 7. Ներկայ Պայմանագրութեան գործադրութեան հոգը, այն է գիւղացիներու ընտրութիւնը եւ տեղաւորումը, հողերի բաժանումը, գիւղի յատկացածումը, տնակների կառուցման համար իւրաքանչիւր տնատէրի սահմանուելիք գումարը, իւրաքանչիւր տնատէրի յատկացուելիք գիւղական ինվէնտարի չափը, ծախսուած կան տրուած գումարների հատուցումը ելն., Միութեան կողմէ յանձնուած է Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէին /ՀՕԿ/, որ պէտք է յիշեալ գործերի մասին համաձայնի Հայաստանի Կառավարութեան եւ Գերագոյն Տեքնիքական Բաժնի հետ:

Յօդուած 8. Եթէ ապագայում ՀՕԿ-ը դադրեցնէ իր գործունէութիւնը կան չուզէ շարունակել իրեն յանձնուած հոգը, Հա-

յաստանի Կառավարութիւնը համաձայնութեան պիտի գայ Միութեան հետ, ներկայ Պայմանագրութեան գործադրութեան համար: Նոյնը պէտք է լինի եթէ Միութիւնը ետ վերցնէ ՀՕԿ-ի յանձնուած մանդատը»:²⁵

1925 թ. վերջին Նոր Ետրոկիա գյուղում արդէն ապրում էր բնիկ Թոքատցի /Ետրոկիա/ գաղթականների 20 ընտանիք: Շատ շուտով, սակայն, պարզ դարձավ, որ գյուղին հատկացված վայրը թե կլինայի եւ թե հողի որակի առումով գրեթէ անհաղթահարելի դժվարություններ եւ անհարմարություններ էր առաջացնում գյուղացիների համար, ինչի պատճառով էլ նրանք ստիպված եղան Միութեան միջոցով դիմել Հայաստանի իշխանություններին գյուղի տեղափոխման խնդրանքով: Ի վերջո, 1929 թ. կեսերին որոշվեց Նոր Ետրոկիա գյուղը փոխադրել Էջմիածնից 4 կմ. հեռավորությամբ «... յարմարագոյն շրջավայր մը, Էջմիածնէն դէպի Արարատ տանող ճանապարհին վրայ, 150-160 հեկտար արդէն մշակուած բարեբեր հողի մը վրայ: Այժմէն ձեռնարկուած է նախնական աշխատութեանց եւ յատկազգիծներու պատրաստութեան: Ներկա պայմաններուն մէջ, Նոր Ետրոկիոյ տնտեսական բարօրութիւնը ապահուած կրնայ նկատուիլ, թէ որ Թոքատցի ունետորները շահագրգռուին այս գյուղին ճակատագրով»:²⁶ Նոր Եվրոկիա գյուղի տեղափոխությունը, բնականաբար, պահանջում էր հավելյալ եւ չնախատեսված ծախսեր, հատկապես հաշվի առնելով նրա բնակիչների մշտական աճը՝ ի հաշիվ նոր գաղթած թոքատցիների: Միութեան կողմից հատկացվող Մեթեմետեան հիմնադրամի հասույթները այլևս բավարար չէին եւ նա արդարացիորեն ակնկալում էր սփյուռքում ապրող ունետոր թոքատցիների ֆինանսական օժանդակությունը: Օգնությունը, սակայն, ուշանում էր: «Թէեւ ցաւալի է որ մեր Թոքատցի հայրենակիցները եւ Թոքատի Հայրենակցականը խուլ կը մնան Նոր Ետրոկիոյ մասին ուղղուած սրտաշարժ կոչերուն, բայց ամէն ջանք ի գործ դնենք գոհացում տալու Միութեանս անդրանիկ աւանին բնակչութեան...»:²⁷ Եւ այդ ջանքերը տալիս էին իրենց շոշափելի արդյունքները: Գյուղի շինարարական հանձնաժողովը 1934 թ. Միութեանը հասցեագրած իր տեղեկագրում նշում էր. «Սրանով պատիւ ունինք յատնելու որ Նոր Ետրոկեան, որ շինել է, ինչպես ծրագրուած էր, այսինքն 11 գեղեցիկ տներ, լայն փողոցներ, բերել է էլեկտրական լուսատուրքիւն, ոռոգման քանալներ, ձգուած են գեղեցիկ այգիներ, տների մոտ

պուրակներ, բանջարանոցներ, փորված են մաքուր եւ սառը ջուր ունենալու համար ջրհան մեքենաներով ջրհորներ, մի խոսքով, դժարին, բայց Նոր Ետրկիայի բնակիչների համար շինւած է գողտրիկ աւան իր կուլտուրական յարմարութիւններով, որտեղ բնակուան են այժմ ներգաղթող 130 հոգի...»:²⁸

Նոր Ետրկիայի՝ Խորհրդային Հայաստանում ՀԲԸ Միութեան հիմնած առաջին ավանի մասին, որը, ի դէպ, ընդհանրապէս առաջին գաղութահայ ավանն էր, վերջին տեղեկությունը վերաբերում է 1937 թ.: Հաշվված օրեր էին մնացել մինչեւ խորհրդային իշխանությունների կողմից Միութեան գործունեությունը երկրում արգելելու մասին, իսկ նա մշակում էր նոր ծրագրեր եւ հպարտությամբ տեղեկացնում էր կատարածի մասին. «Ներկայիս Միութեան կողմէ Հայաստանի մէջ կառուցուած Նոր Ետրկիա աւանին մէջ կապրին 135 թոքատցիներ 35 բնակարաններուն մէջ: Նոր Ետրկիոյ բնակչութեան տնտեսական վիճակը զգալիապէս բարելաւուած է, իրեն տրամադրուած ըլլալով 11 հեկտար այգի եւ 6 հեկտար պտղատու ծառեր. այսօր աւանը ունի 40 հեկտար վարելահող: Միութեան Մէօթմէտեան միմնադրամի եկամուտէն վճարուած 69 անգլ. ոսկիով եւս մէծ գում մը պիտի շինուի: Նոր Ետրկիոյ համար անմիջական պահանջ կայ բնակարանի, մանաւանդ նկատի ունենալով յառաջիկայ ներգաղթը, որով արտասահմանի Թոքատցիներէ կակնկալուի որ իրենց օժանդակութիւնը չի զլանան: Նիւ Եորքի Թոքատի Կրթ. Ընկերութեան տրամադրած 1000 տոլարով եւ Կառավարութեան թանկագին ընծայաբերութեան շնորհիւ /5000 ռուբլի/, ապահովեցինք նաեւ մանկապարտեզի եւ մտրի մը կառուցումը: Իսկ նոյն Ընկերութեան կողմէ վերջերս նուիրուած 600 տոլարով եւս պիտի կառուցուի հասարակական յատուկ ընդհանուր մթերանոց մը»:²⁹

Խորհրդային Հայաստանի եւ ՀԲԸ Միութեան միջեւ 1925 թ. հունվարին կնքված երրորդ պայմանագիրն էր «Պայմանագրություն Հայաստանի մէջ Դ.Հակոբեան կտակով մայրանոցի մը հաստատման մասին», որի հիմնական հոդվածներն էին հետևյալները.

«Յօդուած 1. Բարեգործական Միութիւնը, համաձայնութեամբ Դարուի Ակոբեան ֆոնտի նուիրատու հանգուցեալ Թագուր Փաշա Ակոբեանի եւ Տիկին Երանուի Ակոբեանի ժառանգորդ Լետն Պեյ Ակոբեանի եւ այս վերջնոյն հաւատարմատար Ե.Աղաթօն Պեյի, յանձն կ'առնէ յիշեալ ֆօնտէն 7110 անգլ. ոսկի գումար մը յատկացնել Երեւանի մէջ Մայրութեան

Տուն մը կառուցանելու եւ մանկաբարձուհիներ պատրաստելու նպատակով այդ Տան մէջ դասընթացքներ կազմակերպելու համար: Եւնքերու կառուցման համար հարկ եղած հողամասը ձրիաբար եւ ընդմիջտ պիտի շնորհուի Հայաստանի Ս.Խ.Հանրապետութեան Կառավարութեան կողմէ:

Յօդուած 2. Հայկական Կառավարութիւնը յօժար է ստանձնել այդ Մայրութեան Տան եւ Մանկաբարձական Դասընթացքներու վարժարանին կառուցման գործը...

Յօդուած 3. Եթէ յիշեալ Մայրութեան Տան կառուցման ծախքը նախատեսուած 7110 անգլ. ոսկիէն աւելի ըլլա, այդ աւելին Հայկական Կառավարութեան կողմէ պիտի հոգացուի:

Յօդուած 5. Մայրութեան Տան բոլոր ծախքերը, ինչպէս կահատրում եւ սարուածք, դեղորայք, սնունդ, լուացք, լուսատրութիւն, ջեռուցում, ուսուցչական մարմին, պաշտօնեութիւն եւ ծառայողներ, Հայկական կառավարութեան վրայ են: Մանկաբարձուհիներու դասընթացքներու ծախքերը միայն որոնք տարեկան 800 անգլ. ոսկի որոշուած են, Դարուի Ակորբեան Հիմնարկութեան կը վերաբերին:...

Յօդուած 7. Եթէ ռեւէ պատճառով Հայկական Կառավարութիւնը փակէ Մայրութեան Տունը, կամ եթէ Մանկաբարձուհիներու Բաժանմունքին դասընթացքները դադրին, Միութիւնը իրատունք պիտի ունենայ Դարուի Ակորբեան ֆոնտի եկամուտները յատկացնել Հայաստանի մէջ իր յարմար դասած ուրիշ հանրօգուտ գործի մը, եւ Մայրութեան Տան շենքը Միութեան պիտի մնայ:...

Յօդուած 9. Հայկական Կառավարութիւնը յօժար է ձրիաբար եւ ընդմիջտ Դարուի Ակորբեան Հիմնարկութեան շնորհելու Երեսանի մէջ յարմար հողամաս մը կամ հողամասեր, որպէս զի նա այնտեղ կառուցանէ հասութաբեր շէնքեր եւ խանութներ, պայմանաւ որ ատնց հաստքները յատկացուին Մանկաբարձուհիներու Ուսումնարանին կամ Հայաստանի մանօրինակ հաստատութեանց: Այդ շէնքերը պէտք է ազատ ըլլան ամէն տեսակ հարկերէ, եւ Միութիւնը իրատունք պիտի ունենայ գանոնք շահագործելու առանց սահմանափակումներու»: ³⁰

«Դարուի Հակոբեան մայրանոցի» /ճարտարապետ Ա.Թամանյան/ հանդիսավոր բացումը տեղի ունեցավ 1929 թ. մարտի 10-ին, մասնակցությամբ Խորհրդային Հայաստանի Ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ Ա.Մոսվյանի, Առողջապահության ժողկոմ Գ.Գարդաշյանի եւ պաշտոնական այլ անձանց: ՀԲԸ Միությունը ներկայացնում էր Հայաստանում

1928 թ. ից նրա ներկայացուցիչ Հ.Գարակյոզյանը: «Դարուկի Հակոբյան մայրանոցը» իր գոյության առաջին իսկ օրերից դարձավ Հայաստանի ամենախոշոր եւ ամենակարեւոր բժշկական հիմնարկներից մեկը: Այն բաղկացած էր երեք հիմնական բաժանմունքներից՝ մանկաբարձական, գինեկոլոգիական /կնախտաբանական/ եւ հետծննդյան, որոնք տարեկան սպասարկում էին միջին հաշվով մոտ 5000 հոգու, ավելի մեծ թիվ էին կազմում խորհրդակցության /կոնսուլտացիոն/ ծառայության դիմածները: Հիվանդանոցին կից գործում էին նաեւ «մանկաբարձական տեխնիկումը» եւ «սյրոֆտեխնիկական դպրոցը», որոնց շրջանավարտները /տարեկան շուրջ 40 հոգի/ աշխատեցին ինչպես Դ.Հակոբյան մայրանոցում, այնպես էլ Հայաստանի այլ հիվանդանոցներում: Չափազանց կարեւոր էին նաեւ հիվանդանոցում ամիսը 6 անգամ կազմակերպվող դասընթացները «...յրութեան, ծննդաբերութեան եւ յետծննդեան շրջանի առողջապահութեան... նորածիններու խնամքին եւ հիւանդութեանց, արհեստական վիժումներու հետեւանքներուն, հակաբեղմավորման միջոցներու...»³¹ եւ այլ հարցերի մասին: Նկատի առնելով այդ տարիներին բնակչության հիմնական զանգվածի ընդհանուր զարգացման մակարդակը, նման դասընթացների դերը շատ մեծ էր:

Հիվանդանոցի առաջին տնօրենն էր սյրոֆեսոր Գ.Արեշյանը, որը մասնագիտական կրթությունը ստանալով Կիեւի /Ուկրաինա/ համալսարանում, որպես մանկաբարձ-գինեկոլոգ աշխատել էր Կիեւի եւ Թիֆլիսի հիվանդանոցներում: 1923 թ. Երեւանի պետական համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում /հետագայում Բժշկական ինստիտուտ/ նա հիմնեց մանկաբարձության եւ գինեկոլոգիայի ամբիոնը, որը ղեկավարեց մինչեւ 1957 թ.: Դ.Հակոբյան մայրանոցում սյրոֆեսոր Գ.Արեշյանը իր շուրջը հավաքեց մի շարք տաղանդավոր մասնագետներ, այդ թվում իր օգնականներ Աշոտ Ահարոնյանին /Ահարոնով/ եւ Պարթեւ Մարգարյանին: Պրոֆեսոր Ա.Ահարոնովը, որը նույնպես ավարտել էր Կիեւի համալսարանը, հետագայում դարձավ ոչ միայն Խորհրդային Հայաստանի, այլեւ Խորհրդային Միության ամենաակնառիվոր մասնագետներից մեկը: Իսկ սյրոֆեսոր Պ.Մարգարյանը 1937 թ. Երեւանում կազմակերպեց եւ մինչեւ 1950 թ. ղեկավարեց քաղաքային ծննդատունը, սակա 1949-1973 թթ. Մանկաբարձության եւ գինեկոլոգիայի գիտահետազոտական ինստիտուտի տնօրենն էր: Այսպիսով, Հայաստանի երեք ամենահեղինակավոր եւ վաստա-

կաշատ մանկաբարձ-գինեկոլոգների՝ որպես մասնագետների կայացումը ուղղակիորեն կապված է Դարուիի Հակոբյան մայրանոցի հետ: 1937 թ. հետո հիվանդանոցը այլևս չէր կոչվում Դ. Հակոբյանի անունով, իսկ նրա շենքի հիման վրա կառուցվեց մանկաբարձության եւ գինեկոլոգիայի հիվանդանոցի նոր համալիրը:

Երեսնյակ Արուսյան վտղոցի վրա գտնվող այդ համալիրի անմիջական հարեւանությամբ այսօր էլ ուշադրություն է գրավում Մարի Նուպար ակնաբուժարանի շենքը, որը կառուցվեց Պողոս Նուպարի նվիրատվությամբ ի հիշատակ իր ողբացյալ կնոջ: Ակնաբուժարանի կառուցումը ավարտվեց եւ այն պաշտոնապես Հայաստանի կառավարությանը հանձնվեց 1929 թ. նոյեմբերի 20-ին: Այդ առիթով Միության նախագահ Պողոս Նուպարը հատուկ ուղերձով դիմեց Հայաստանի կառավարության նախագահին. «Կը խնդրեմ ներողամիտ ըլլալ որ առողջական վիճակիս եւ յառաջացած տարիքիս սլատճառաւ կարող չեղայ ներկայ գտնուիլ Ակնաբուժական Գլխնիքիս բացումին, միչլետ երջանիկ սիտի համարէի ինքզինքս անձամբ յանձնելով ան Կառավարութեան, իբրեւ համեստ օժանդակութիւն մը իմ կողմէն Հայաստանի վերաշինութեան գործին՝ որուն լծուած էք արիաբար: Մասնատրապէս սլարտք կը սեպեմ իմ խորին շնորհակալութիւնս յայտնել ձեզի՝ Կառավարութեան կողմէ ընծայուած աջակցութեան համար, որուն շնորհիւ իմ նուիրատութեանս տեսականութիւնը ապահոուած է»:³² Խորհրդային Հայաստանի կառավարության սլատասիւան ուղերձում մասնավորապէս նշվում էր. « Կառավարութիւնը գնահատում է ոչ միայն այն աջակցութիւնը որ Դուք տալիս էք Խ.Հայաստանի վերաշինութեան գործին՝ ակնաբուժական կլինիկայի կառուցումով, այլ եւ այն որ Դուք մօտիկ հետաքրքրութիւն էք ցոյց տալիս նրա ապագայ ճակատագրի վերաբերմամբ»:³³

Մարի Նուպար ակնաբուժարանին նույնպէս մեծ եւ կարեւոր դեր էր վերապահված Հայաստանի բժշկական հաստատությունների համակարգում, մի կողմից, հաշվի առնելով այդ տարիներին երկրում աչքի տարբեր հիվանդությունների, հատկապէս տրաքոմայի, խիստ տարածված լինելու հանգամանքը, իսկ մյուս կողմից՝ մասնագիտացված հիվանդանոցների բացակայությունը: Իր գործունեության առաջին՝ 1930 թ. ընթացքում ակնաբուժարանում «... աչքի 11090 դարմանումներ եղած են /դրոնց 4559 թրաքոմա/, եւ կատարուած են 983 գործողութիւններ: Մնայուն հիւանդներուն թիւը եղած է 306, որուն

250-ը հայ /16-ը միայն մինչև 15 տարեկան երեխաներ/, ինչ որ ցոյց կուտայ թե մանուկները շատ ատելի նուազ ենթակայ են աչքի հիւանդութանց»:³⁴ 1930-ական թթ. ընթացքում Մարի Նուպար ակնաբուժարանը, իր զուտ բժշկական գործունեությանը զուգահեռ, հաջողությամբ ծավալեց նաև գիտական հետազոտություններ, ինչի շնորհիվ էլ դարձավ Խորհրդային Միության առաջատար կենտրոններից մեկը: Այդ առումով հատկապես հիշատակման է արժանի պրոֆեսոր Բ.Մելիք-Մուսյանի գործունեությունը, որը սկսած 1933 թ.-ից Ակնաբուժարանի առաջատար մասնագետներից էր, իսկ հետագայում նաև նրա տնօրենը: 1937 թ. ակնաբուժարանը նույնպես դադարեց կոչվել Մարի Նուպարի անունով և միայն ավելի քան կես դար հետո վերականգնվեց նրա սկզբնական անվանումը:

Դեռևս 1924 թ. Փարիզում գտնվող Ար.Երզնկյանի հետ Միության ղեկավարությունը համաձայնության եկավ Վերգիներ Սարգսի նվիրաբերած 1000 անգլ. ոսկյով Հայաստանում նոր գյուղ հիմնելու վերաբերյալ: Սակայն արդեն Երեսնում պարզ դարձավ, որ այդ գումարը բավական չէ գյուղ հիմնելու համար, ուստի և սկսվեց քննարկվել Նալբանդ գյուղում բուժկայան կառուցելու տարբերակը: Բայց, ի վերջո կողմերի համաձայնությամբ որոշվեց ի հիշատակ նվիրատուի հանգուցյալ ամուսնու, Երեսնում հիմնել Ավետ Սարգիս Պաստյորյան կայանը /կատաղաբուժարանը/, որը սկսեց գործել 1930 թ.:

Չմայած նրան, որ Հայաստանում այդ տարիներին կատաղախտը, որի տարածողները հազարավոր թափառական շներն էին, իր ճարակն էր անում, այնուամենայնիվ, երկրում չկար ուրե՛ն մասնագիտացված բժշկական ծառայություն: Նույնիսկ Ավետ Սարգիս կայանի գործունեության առաջին շրջանում կատաղաբուժական պատվաստը ստացվում էր Թիֆլիսից: 1931 թ. մարտին կայանը, պահելով Ավետ Սարգիս անվանումը, փոխադրվեց Սանիտարա-հիգիենիկ ինստիտուտի նոր շենքը, ուր կային գրեթե բոլոր հարմարությունները լայնածավալ գործունեության համար: Նույն թվականի նոյեմբերին Կայանը առաջին անգամ Հայաստանում սկսեց պատրաստել անհրաժեշտ քանակությամբ պատվաստ: Ավետ Սարգիս պաստյորյան կայանի մասնաճյուղերը բացվեցին նաև Ղարաբիլիսայում և Լենինականում /այժմ Վանաձոր և Գյումրի/:

ՀԲԸ Միությունը, հիմնելով նշված առողջապահական հիմնարկությունները, մշտապես հոգում էր նրանց տարբեր կարիքները, մասնավորապես, ապահովում էր նորագույն վիրա-

բուժական եւ բժկական տարբեր սարքավորումներով, դեղամիջոցներով եւ այլն: 1933 թ. Առողջապահության ժողկոմատը այսպէս էր գնահատում նրա գործունեությունը. «Շնորհակալութեամբ ստացանք Դարուիի Հակոբեանի անվան Մայրանոցին մվիրված գործիքներն ու իրերը: Սա առաջին անգամը չէ որ Փարիզի Հայկական Բարեգործական Ընկերությունը զգայուն եւ ուշադիր վերաբերմունք է ցույց տալիս Խորհրդային Հայաստանի կուլտուրական ձեռնարկներին... դուք հատուկ ուշադրություն եք դարձնում եւ չեք խնայում ձեր միջոցները նպաստելու մեր առողջապահական հիմնարկների սարքավորման եւ բարգավաճման... Մարի Նուպար Ակնաբուժարանի գիտական դրվածքն ու տեխնիկական նորագույն միջոցառումները լավագույն երաշխիքն են աչքի հիվանդությունների հաջող բուժման, որի համար դուք չեք զլանում անելու հարկավորը»:³⁵

Այդ տարիներին Երեւանի ամենագեղեցիկ եւ ամենաաշխույժ Աբովյան փողոցի վրա, բացի վերը նշած երկու հիվանդանոցներից, մի քանի տարի անց կառուցվեց նաեւ «Բարեգործականի Տուն» բնակելի շենքը /ճարտարապետ Ս.Սաֆարյան/, որը դարձավ քաղաքի ժամանակակից ճարտարապետության լավագույն նմուշներից մեկը: Այդ կառույցի պատմությունը սկիզբ է առնում 1930 թ. հոկտեմբերին, երբ ՀԲԸ Միության վարիչ-պատվիրակ Վ.Մալեգյանին հասցեագրած մի նամակում Հայաստանի Կարմիր Խաչի նախագահ Ս. Կամսարականը եւ Խորհրդային Միության Կարմիր Խաչերի միութենական գործադիր կոմիտեի ներկայացուցիչ Կ.Միքայելյանը ցավ հայտնելով, որ «... գաղութահայության տված տուրքը հայրենի վերաշինության այն չէ, ինչ որ կարելի էր սպասել նրանից...», այնուհետեւ անում էին հետեւյալ առաջարկությունը: « Այդ հանգամանքը առիթ տվեց մեզ դիմելու արտասահմանի մի շարք հաստատությունների, որպէսզի վերջիններս Հայաստանի խորհրդայնացման 10-ամյակի առթիվ...եւ Կարմիր Խաչի 10-ամյակի առթիվ ... մի որեւէ խոշոր ձեռնարկությամբ հավերժացնեն այդ տոները եւ հայտնաբերեն իրենց մասնակցությունը երկրի վերակառուցման գործում: Ի թիվս այդ հաստատությունների, հարգելի պ. Մալեգյան, Ձեր միջոցով մենք որոշել ենք դիմել եւ Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միությանը, որպէսզի նա եւս իր վրա վերցնի մի որեւէ շենքի կառուցման ծախքերը: Մեր կարծիքով, - ասվում էր նամակում,- նա կարող կլիներ շինել «ՀՕԿ»- ի օրինակով մի տուն

մեր մտավորականների համար, որոնք այնքան մեծ կարիք ունեն բնակարանի»:³⁶

Այս ցանակը Փարիզ հասավ այն պահին, երբ Պողոս Նուպարի մահից հետո նրա որդիները ի հիշատակ իրենց հոր, որոշ գումար էին հատկացրել Միությանը որեւէ հայանպաստ ձեռնարկի համար: Միության Կենտրոնական վարչությունը նորընտիր նախագահ Գ.Կյուլպենկյանի գլխավորությամբ որոշեցին օգտվել ստեղծված հնարավորությունից եւ Փարիզում մինչ այդ Պողոս Նուպարի նվիրատվությամբ կառուցված «Ուսանողական Տան» օրինակով, նույնպիսի մի տուն կառուցել նաեւ Երեւանում: Հայաստանի կառավարության հետ բավական արագ ընթացող բանակցությունների արդյունքը եղավ «Համաձայնագիր Երեւանի Բարեգործականի Տան կառուցման» վերնագրով փաստաթուղթը, որը ստորագրվեց նախ 1931 թ. մարտին՝ Փարիզում Միության նախագահ Գ.Կյուլպենկյանի, գանձապետ Լ.Կյումուշկերտանի եւ վարիչ-պատվիրակ Վ.Մալեզյանի, ապա նույն տարվա ապրիլին Երեւանում Լուսավորության ժողկոմ Ա.Եղիազարյանի կողմից: Համաձայնագրի հիմնական կետերն էին.

«Յօրուած 1. Հանգուցեալ Պօղոս Նուպար Փաշայի ժառանգորդները ՀԲԸ Միութեան նուիրած են 4000 անգլ. ոսկի, որպէսզի տայն գումարը յատկացուի Հայոց համար հանրային օգտակարութիւն ունեցող ձեռնարկի մը: Ժառանգորդներէն մին, Ջարէհ Պէյ Նուպար, այս նուիրատութեան վրայ անձնապէս աւելցուցած է 3000 անգլ. ոսկի գումար մը, նոյն նպատակին գործածելու համար, բայց հիմզ առ հարիւր տոկոսով փոխատութեան ձեւով եւ երկար ժամանակամիջոցէ մը վերջ վերադարձնելու պայմանաւ:

Յօրուած 2. Միութեան Կեդրոնական Վարչական Ժողովը... խորհրդակցելէ վերջ այս երկու գումարներուն յարմարագոյն գործածութեան մասին եւ համաձայնելով Պօղոս Նուպարի ժառանգորդներուն եւ անձնապէս Ջարէհ Պէյ Նուպարի հետ, կորոշէ, ՀԲԸ Միութեան քսանըփինգամեայ յոբելեանին առթիւ եւ որպէս մեծարանք մը Հայաստանի, յատկացնել Տունի մը շինութեան որ Երեւանի Համալսարանին մաս պիտի կազմէ եւ պիտի յատկացուի Համալսարանին հայ բրոֆէստօրներուն, եւ կարելիութեան սահմանին մէջ, ուրիշ հայ գիտնականներու...

Յօրուած 3. Կառավարութիւնը այս նուիրատութիւնը ...կընդունի եւ, Երեւանի Արովեան պողոտային վրայ, երկուստէք համաձայնաբար ընդունուած յատակագիծի մը համա-

ծայն, յանձն կառնե կառուցանել շենք մը վերոհիշեալ նպատակին գործածուելու համար: Սոյն շենքը պիտի կրէ «Բարեգործականի Տուն, Հիմնարկութիւն Նուպար» անունը: ...Շէնքին կառուցումը աւարտած պիտի ըլլայ 7000 անգլ. ոսկին ՀԲԸ Միութեան կողմէ Խ.Հայաստանի Կառավարութեան յանձնումի քուականէն տարի մը վերջ:

Յօդուած 4. Ոչ Միութիւնը, ոչ ալ Նուիրատուները եւ փոխատուն, կառուցուած շէնքին մատակարարութեան եւ նորոգութեան ծախքերուն յառաջիկային մասնակցելու պարտատր պիտի չըլլան: Ընդհակառակը Կառավարութիւնը միայն կըստանձնէ շէնքին վարչութիւնը:

Յօդուած 5. Կառավարութիւնը կառուցուած շէնքին մէջ Միութեան իբր պաշտօնատեղի ծառայելու համար յարկաբաժին մը եւ միութեան ներկայացուցիչներուն համար եւս բնակատեղի մը պիտի յատկացնէ ձրիաբար:

Յօդուած 6. Կառավարութիւն փոխատու Չարեհ Պէյ Նուպարի պիտի վճարէ տարեկան հինգ առ հարիւր տոկոս, մինչեւ որ 3000 անգլ. ոսկի յիսուն տարուան շրջանի մը մէջ ամբողջովին հատուցուի:

Կառավարութիւնը այժմէն իսկ կը հասանի որ Միութիւնը ամէն տարի իբրեւ տոկոս վար դնէ 150 անգլ. ոսկի Կառավարութեան կամ իր պաշտօնատուններէն մէկուն ռեւ նպատակով դրկելիք դրամական գումարներուն կամ փոխանցումներուն, եւ մասնատրապէս Երեւանի Համալսարանին յատկացուած Սելգոնեան նուիրատութեան տարեկան վարկին վրայ»:³⁷

Երեւանում Միութեան ներկայացուցիչ Հ.Գարակոյզյանը Վ.Մալեզյանին հասցեագրած 1936 թ. հունվարի 30-ի թվակիր նամակում հայտնում էր, որ «Բարեգործականի Տունը գրեթէ վերջացած է եւ մանր մունր պակասները լրացուելու վրայ են: Շենքը բացի ներքնայարկից, հինգ յարկանի է եւ պարունակում է ընդամենը 20 բնակարան... եւ չորս նկարչական աշխատանոց տրամադրուած նկարիչների»:³⁸ Կառավարութեան հատուկ որոշումով այդ Երեւանի ամենաարդիական բնակելի շէնքերից մեկի առաջին բնակիչներն էին գրողներ Ստ.Զորյանը, Զ.Եսայանը, Վ.Թոթովեցը, նկարիչներ Փ.Թերլեմեզյանը, Ս.Առաքելյանը, ճարտարապետներ Ա.Քոչարը եւ Մ.Մազմանյանը, Հայաստանի պատկերասրահի հիմնադիր եւ տնօրէն Ռ.Դրամբյանը, կոմպոզիտոր Հ.Ստեփանյանը, պրոֆեսորներ Գ.Ղափանցյանը, Ա.Տերտերյանը, Հ.Քեչեկը եւ այլք: Բնակարան հատկացվեց նաեւ Հ.Գարակոյզյանին, բայց Միութեան

գրասենյակի հարցը մնաց չլուծված: 1936 թ. նոյեմբերին Վ.Մալեգյանը, տեղեկանալով Հ.Գարակյոզյանից, որ Միությանը գրասենյակ է հատկացվել ՀՕԿ-ի շենքում, գրում էր. «...կը փափաքեմք որ Համաձայնագրին 5-րդ յօդուածը յարգուի, որովհետեւ մեզի համար հաճելի չէ հարկատու ըլլալ եւ կերպով մը ենթարկուիլ ՀՕԿ-ին, որքան ալ ձեզի գրասենեակ մը տրամադրած ըլլալուն համար շնորհապարտ ըլլանք»:³⁹ Հետագա շուրջ երկու տարվա ընթացքում Վ.Մալեգյանը շարունակեց իր անհամաձայնությունը հայտնել իշխանությունների այդ որոշմանը, բայց սպարոյում: Անհետեւանք մնաց նաեւ նրա խնդրանքը՝ հարգել պայմավորվածությունը շենքի վրա «Բարեգործականի Տուն. Նուպարեան Հիմնարկ» արձանագրությամբ հուշատախտակ տեղադրելու վերաբերյալ:

1928 թ. Արշակ Չոպանյանը իր հողվածներից մեկում, շեշտելով Հայաստանի Պետական համալսարանի բացառիկ կարեւորությունը հայ ժողովրդի մտավոր եւ հոգեւոր զարգացման համար, միաժամանակ նշում էր. «Արտասահմանի հայ ազգասէրներուն համար, ներելի չէ սակայն այդ ոգեւորիչ իրողութեան հաստատմամբ ուրախանալով ամէն պարտականութիւն կատարած նկատել, ոչ ալ մանաւանդ շատանալ ի վեր հանելով եւ քննադատելով այդ հիմնարկութեան թերութիւնները, որոնց ռմանք եթէ ըէժիմին արդիւնք են, մեծ մասը արդիւնք են աղքատութեան: Պէտք է մասնակցիլ այդ հիմնարկութեան զարգացման, գորացման գործին, պէտք է անոր պակասները նկատել՝ զանոնք լրացնել ջանալու համար»: Ա. Չոպանյանի այս յուրատեսակ կոչը բնավ ուղղված չէր Միությանը, հակառակը՝ համալսարանին ի նպաստ Միութեան «...արդէն իսկ ըրածը /պէտք է/ մատնանիշ ընել մղելու համար մեր արտասահմանեան ազգասէրները որպէս զի անոնց օրինակին հետեւին»:⁴⁰

ՀԲԸ Միութեան առաջին խոշոր ձեռնարկը գիտա-կրթական ոլորտում անմիջականորեն կապված էր Կարապետ եւ Գրիգոր Մելգոնյանների /ընդունված է գրել «գ»-ով ի հարգանս բարերարների սովորության/ աննախադէպ նվիրատվության հետ, որը 1925 թ. դեկտեմբերին Կ.Պոլսի պատրիարքարանի կողմից փոխանցվեց ՀԲԸ Միությանը: Կ.Մելգոնյանի դրած պայմանների կատարումը, այն է՝ նվիրաբերած գործատունը վաճառել, իսկ ստացած գումարը վերածել անձեռնմխելի հիմնադրամի, հաջողությամբ ավարտվեց 1927 թ. վերջին միայն: Մելգոնյան հիմնադրամի եկամուտներով, ինչպէս հայտնի է,

Նիկոսիայում /Կիպրոս/ հիմնվեց մինչ այժմ էլ գործող Մելգոնյան կրթական հաստատությունը, որոշակի գումարներ հատկացվեցին /եւ շարունակվում են հատկացվել/ Կ.Պոլսի ու Երուսաղեմի պատրիարքարաններին եւ այլն: Այս ամենից զատ ՀԲԸ Միության ջանքերի շնորհիվ որոշվեց նաեւ տարեկան 3000 եգիպտ. ոսկի տրամադրել Հայաստանի համալսարանին պայմանով, որ «...միմիայն եւ բացառապէս գործածուի հայկական գրականութեան եւ պատմութեան ամպիոններու հաստատման եւ պահպանումին, կամ ընդհանրապէս յատկացուի հայկական ուսումնասիրութեանց»:⁴¹ Տեղեկանալով այդ մասին, Պետական Համալսարանի ռեկտոր Հ.Հովհաննիսյանը եւ Վարչության քարտուղար Ռ.Տոնյանը բարերար Կ.Մելգոնյանին հասցեագրած նամակում գրում էին. «Յարգելի քաղաքացի Մելգոնեան, Պարիզի Հայոց Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը յայտնում է ՀՄԽՀ Պետական համալսարանի Վարչութեան, որ Դուք կարգադրել էք տրամադրելու մեզ տարեկան 3000 եգիպտ. ոսկի Համալսարանի կարիքների համար:...Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը յատուկ որոշումով թոյլատրել է Պետ. Համալսարանի Վարչութեան՝ ստանալու Մելգոնեան կտակից տարեկան 3000 եգիպտ. ոսկին եւ տնօրինելու համաձայն Ձեր ցանկութեան: ՀՄԽՀ Պետ. Համալսարանի Վարչութիւնը յայտնում է Ձեզ, յարգելի քաղաքացի, իր խորին շնորհակալութիւնը մեր Համալսարանին մատուցած այդ շօշափելի օժանդակութեան համար եւ կարող է հաւաստիացնել, որ լայն չափերով կիրագործի մեր ժողովրդի հոգեւոր կուլտուրայի ուսումնասիրութիւնը Համալսարանիս աշխատանքներով՝ Ձեր տրամադրած միջոցներով...»:⁴²

Այսպէս 1930 թ-ից Մելգոնյան ֆոնդի Գործադիր հանձնաժողովը ձեռնամուխ եղավ հայագիտական աշխատությունների հրատարակմանը: Հ.Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանը» յոթ հատորով, Հ.Մանանդյանի «Կշիռները եւ չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում» եւ «Մանր հետազոտություններ», Մ.Աբեղյանի «Հայոց լեզվի տեսություն», Եր.Շահազիզի «Հին Երեւանը» եւ «Դիվան Միքայել Նալբանդյանի», Եր.Լալայանի «Դամբարանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում», Թ.Թորամանյանի «Շինանյութերն ու նրանց գործածության կերպը Հին Հայաստանում», Սպ.Մելիքյանի «Կոմիտասի ստեղծագործության անալիզը», Խ.Մամվեյանի «Հին Հայաստանի կուլտուրան», Լ.Մելիքսեթ-Քեկի «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին» երկու հատորով,

Իվ.Ջավախիշվիլու «Նյութեր Հայաստանի սոցիալական պատմության համար» եւ այլ՝ ընդհանուր թվով մոտ 30 գիտական մեծարժեք մենագրություններ հրատարակվեցին Մելգոնյան ֆոնդի միջոցներով: Այդ աշխատությունների հրատարակումը շատ մեծ դեր խաղաց Հայաստանում հայագիտական մտքի՝ պատմության, հնագիտության, լեզվաբանության, ընդհանրապես հայ գիտության զարգացման, ինչպես նաեւ երիտասարդ մասնագետների պատրաստման գործում:

Նույն այդ նպատակով ֆինանսավորվում էին Պետհամալսարանի եւ Մանկավարժական ինստիտուտի հայագիտական ամբիոնները, ինչպես նաեւ ասպիրանտների պատրաստումը: Այսպես, 1933 թ. Մելգոնյան ֆոնդի ասպիրանտներն էին Սկրտիչ Սկրյանը /հայ գրականություն/, Հմայակ Հարությունյանն ու Մերոբ Պողոսյանը /Հայաստանի պատմություն/, որոնք տարիներ անց դառնալու էին անվանի գիտնականներ եւ դասախոսներ:

Այս ամենի հետ մեկտեղ, Մելգոնյան ֆոնդի Գործադիր հանձնաժողովը կառավարության մասնակցությամբ ձեռնամուխ եղավ «Մատենադարանի»՝ Հանրային գրադարանի եւ տպարանի շինարարությանը /ճարտարապետ Ա.Թամանյան/: ՀԲԸ Միության միջոցով տպարանի համար արտասահմանից ստացվեցին տպագրական, կազմարարական եւ այլ մեքենաներ, ինչպես նաեւ տարբեր լեզուներով տպագրական տառեր, ինչը խիստ անհրաժեշտ էր հատկապես գիտական աշխատություններ տպագրելու համար: Տպարանի բացումը տեղի ունեցավ 1936 թ. մայիսին, «...սակայն փորձառու եւ ձեռնհաս պաշտօնէութեան պակասի պատճառով տպարանը չէ կրցած իր արտադրութեան լիովի չափը տալ»:⁴³ Ինչ վերաբերում է գրադարանի շենքի կառուցմանը, ապա նույն 1936 թ. «...շինարարութեան մարզին մեջ կատարուած աշխատանքը բաղաւտաբար գոհացուցիչ է: Մատենադարանի շենքին աջ թեւին, ուր կը գտնուի տպարանը, երեք հարկերը մինչեւ կտուր աւարտեցան: Ձուզընթացաբար կատարուեցան կարգ մը ուրիշ աշխատանքներ, այն է կոյուղի, ջրմուղ, ջեռուցում, երկաթ-շաղախի ծածկեր, եւն.»:⁴⁴ 1937 թ. փետրվարին, երբ կառավարության որոշումով Մելգոնյան ֆոնդով ստացվող միջոցների տնօրինումը Գործադիր հանձնաժողովից փոխանցվում էր Պետհամալսարանին, այդ կապակցությամբ ներկայացված փաստաթղթերում նշվում էր, որ գրադարանի շենքը պատրաստ է 60% -ով եւ որ անցած չորս տարիների ընթացքում շինարարության հա-

մար Մելգոնյան ֆոնդը տրամադրել է 1 369 650, իսկ կառավարությունը՝ 1 219 873 ռուբլի:⁴⁵ Հայաստանի իշխանությունների 1937 թ. դեկտեմբերի 8-ի որոշումով /դրա մասին խոսքը դեռ առջևում է/ Մելգոնյան ֆոնդի գործունեությունը երկրում արգելվեց:

ՀԲԸ Միությունը Հայաստանում իր գործունեության ողջ ընթացքում մշտապես օժանդակում էր Պետհամալսարանին, հատկապես կարեւոր էին նրա ուղարկած նորագույն տարբեր սարքավորումները, նյութերը եւ այլն: Ահա բազմաթիվ օրինակներից մեկը: 1925-1928 թթ. Փարիզ էր գործուղվել Պետհամալսարանի ֆիզիկայի լաբորատորիայի վարիչ Հ. Անժուրը /Չեքոսարյան/, որը միաժամանակ աշխատում էր Մ. Կյուրիի լաբորատորիայում: Տեղեկանալով Հ.Անժուրից նրա դեկավարած լաբորատորիայի կարիքների մասին, Միության Կենտրոնական վարչական ժողովը 1927 թ. 45000 ֆրանկ հատկացրեց նորագույն գործիքներ եւ սարքավորումներ գնելու նպատակով:⁴⁶ Արդեն Երեսնից Հ.Անժուրը իր շնորհակալական ամակում գրում էր. «Պատիվ ունիմ Ձեզ միաժամանակ յայտնելու, որ Հայաստանի Պետական Համալսարանի ֆիզիկական աշխատանոցին ձեր կողմից սիրալիկ կերպով նուիրուած ելեքտրականութեան եւ ռատիոյի գործիքները այսօր շատ մեծ նշանակութիւն ունեցան իրենց օգտակարութեամբ մեր աշխատանքների համար:

Ձեր նուիրած ռատիօ ասպարատը մեզ հնարավորություն է տալիս երբեմն լսելու եւ լսեցնելու ուսանողութեան լայն խաւերին Բարիզի, Թուլուզի, Վիեննայի, Պերլինի եւ այլ եւրոպական ռատիօ կայանների հաղորդումները: Ձեր նուիրած ռատիօյի մասերից մենք վործում ենք հաւաքել զանազան տեսակի ընդունիչներ, եւ այդպէտով հնարավորութիւն են ստանում ուսանողները վարժութիւն ձեռք բերելու ռատիօյի ընդունիչներ սարքելու հարցում»:⁴⁷ Նամակի բովանդակությունը ճիշտ արժեւորելու համար հարկ է նկատի առնել, որ Խորհրդային Հայաստանում «...1927 թ.-ին գործել է 65 ռադիոընդունիչ /21՝ քաղաքներում/... Ունկնդիրների շրջանակը մեծացնելու նպատակով ռադիոկայանը միացվել է թատրոնին, կոնսերվատորիային, բանվորական ակումբներին, մշակույթի տներին, բանակի տանը, հասարակական վայրերում տեղադրվել են բարձրախոսներ:... 1929-ին շահագործման է հանձնվել Աթաբքեկյանի անվ. «ՌՎ-21» ռադիոկայանը, որի շնորհիվ լսելի են դարձել

Թբիլիսիից, Բաքվից տրվող հաղորդումները»:⁴⁸

Վերը նշվեց, որ Սելզոնյան հիմնադրամի հատկացումները Երեւանի Պետհամալսարանին հնարավոր եղան Միութեան ջանքերի շնորհիվ: Միութեան եւ նրա նախագահ Պողոս Նուպարի նման մտեցումը Հայաստանում որակյալ մասնագետների պատրաստման խնդրին պատահական չէր: Դեռեւս 1924 թ. դեկտեմբերին Հայաստանի կառավարությանը հասցեագրած իր նամակում Պողոս Նուպարը հայտնում էր. «... ես որոշել եմ մեր Բարեգործական Միությանը նվիրաբերել 12500 ոսկի ռուբլի, հանձնարարելով դրա տարեկան եկամուտը հատկացնել Երեւանի համալսարանին բացարձակապես որպես թոշակ առավել արժանի ուսանողներին՝ ուսման առաջադիմություները խրախուսելու նպատակով»: Պողոս Նուպարը հայտնում էր նաեւ, որ ամեն տարի իր մրցանակակիրներից մեկը պետք է ուղարկվի Երոսպա, ուր մեկ տարվա ընթացքում կկատարելագործի իր գիտելիքները որեւէ համալսարանում:⁴⁹ Նամակին կցված էր «Պողոս Նուպարի համալսարանական մրցանակների կանոնադրութիւնը», ուր նրան հատուկ բժախնդրութեամբ պարգաբանվում էին հատկապես Երոսպա մեկնելու հետ կապված բոլոր, այդ թվում նաեւ ֆինանսական հարցերը:

Պողոս Նուպարի այս հիմնադրամը իր առաջին եկամուտը՝ 120 անգլ. ոսկի, տվեց 1926 թ., որն էլ հանձնվեց Պետհամալսարանին եւ թվում էր, թե Միութեան նախագահի ձեռնարկման հաջող իրագործումը այդուհետ ապահոված է: Բայց, ահա թե ինչ է պարզվում ավելի քան տաս տարի անց՝ 1937 թ. մարտին Հայաստանի ժողկոմխորհի նախագահ Ա.Գուլտյանին ուղղած Միութեան վարիչ-պատվիրակ Վ.Մալեգյանի նամակից. «...1924-ին մեր ողբացեալ Հիմնադիր-Նախագահը Պողոս Նուպար Փաշա մասնատր հիմնադրամ մը յանձնած է մեր Միութեան, տարեկան եկամուտը որպէս Նուպարեան մրցանակ յատկացուելու համար Երեւանի համալսարանի յաջողագոյն շրջանաւարտներուն, այն պայմանաւ որ այդ գումարը գործածուի ուղեւորութեան ծախքերուն եւ այն առաւելութեամբ նաեւ որ առաջին մրցանակի պատկատրը Պրիստլի Նուպարեան Սաներու Հիմնարկութենէն ստանա պուրս մը, տարի մը Երոսպայի մէջ իր մասնագիտութիւնը կատարելագործելու համար:

Ցավալի է արդարեւ որ ցարդ հնար չեղաւ գործադրել Հիմնադրին կանքը եւ առաջին երկու տարիները դրկուած գումարը /անգլ. ոսկի 217,16/ լրի չի գործածուեցաւ իր բուն նպատակին,

իսկ յաջորդ տարիներու եկամուտները դիզուած մնացին մեր մօտ: ...Այդ հանգամանքներուն մէջ, Կեդր. Վարչական ժողովը հարկադրուած է այդ հիմնադրամին կանոնադրութեան մէջ մտցնել հետեւեալ յաւելումաձև, որպէսզի կարող ըլլայ ժամանակին այդ հիմնադրամը ծառայեցնել համապատասխան նպատակին իսկ առանց հետաձգումի...»: Առաջարկվող հավելվածը այսպիսին էր. «Ամէն տարուան ընթացքին, երբ Երեւանի Պետ. Համալսարանը կամ անոր կողմէ նշանակուած Հաստատութիւնը մինչեւ 31 Յուլիս չի հաղորդէ համալսարանական մրցանակներուն պսակատրները կամ առաջարկէ Հիմնադրին կամքին անհամապատասխան յատկացում մը, տրամադրելի տարեկան զուտ եկամուտը, որ պէտք էր յատկացուէր այդ տարեշրջանին, պիտի յանձնուի Նուպարեան Սաներու Հիմնարկութեան...»: ⁵⁰ Երկու ամիս անց, Փարիզում ստացվում է պատասխան նամակը Հայաստանի ժողովուրդի գործերի կառավարչի տեղակալի ստորագրությամբ. «...Ընկ. Ա. Գուլոյանի հանձնարարութեամբ հայտնվում է հետեւյալը՝ կրթական գործը մեզ մոտ՝ Խորհրդային Սոց. Հանրապետությունների Միութեան մէջ այժմ դրված է չափազանց բարձր մակարդակի վրա, հետեւապէս նպատակահարմար ենք համարում Նուպարեան մրցանակի ողջ գումարը հատկացնել Երեւանի Պետ. Համալսարանին, վերջինիս հայեցողութեամբ մրցանակի արժանացած ուսանողներին պարգևատրելու, իսկ յարկ եղած դէպքում արտասահման գործուղելու: Վերոհիշյալի հիման վրա, Վարչությանը կողմից առաջադրված հավելվածը ընդունելի համարել չենք կարող...»: ⁵¹ Թե երկու կողմերը ինչպէս կլուծէին այս թնջուկը, կարելի է միայն ենթադրել, քանի որ շատ քիչ ժամանակ էր մնացել մինչեւ դեկտեմբեր ամիսը:

Ինչպէս արդեն նշվել է, ՀԲԸ Միությունը եղավ առաջին սփյուռքահայ կազմակերպությունը, որին 1923 թ. թույլատրվեց գործունեություն ծավալել Խորհրդային Հայաստանում: Միության տասնհինգամյա գործունեությունը Հայաստանում ուներ այն յուրահատկությունը, որ նա այդպէս էլ չհիմնեց եւ ոչ մի մասնաճյուղ: Դա պայմանավորված էր երկու հիմնական պատճառներով: Նախ, համաձայն Միության կանոնադրության, մասնաճյուղի կամ մասնաճյուղերի գոյության դէպքում նրա անդամները պարտավոր էին վճարել անդամավճարներ, որի մի մասը պէտք է դրվեր Միության Կենտրոնական Վարչության տրամադրության տակ: Հասկանալի, որ Հայաստանի պարագայում՝ նկատի առնելով նրա բնակչության խիստ ցածր

կենսամակարդակը, նման պայմանի կիրառումը դառնում էր անհիմաստ եւ անհնար: Կար եւ մեկ այլ՝ քաղաքական բնույթի պատճառ: Կասկածից վեր էր, որ Հայաստանի իշխանությունները երբեք չէին հանդուրժի, որ Խորհրդային Միության քաղաքացիները անդամագրվեին արտասահմանյան, թեկուզ եւ հայկական, բայց իրենց իսկ որակմամբ «բուրժուական» կազմակերպությանը: Մյուս կողմից, եթե նույնիսկ դա հնարավոր լիներ, ապա նույն այդ մասնաճյուղերը պարտադրաբար գործիք կդառնային իշխող կոմունիստական կուսակցության ձեռքին, նրա գաղափարների կրողն ու տարածողը: Մի բան, որին արդեն չէր կարող համաձայնվել Միությունը:

Սկսած 1924 թ., Միությունը Հայաստանում կառուցում էր հիվանդանոցներ, դպրոցներ, ավաններ, բնակելի շենք, ձեռնամուխ էր եղել Նուպարաշենի աննախադեպ շինարարությանը, օժանդակում էր ներգաղթի աշխատանքներին եւ այս ամենի հետ մեկտեղ, շարունակում էր իր գործունեությունը տարբեր երկրներում: Հալեպում, Բեյրութում, Աթենքում, Սալոնիկում, Երուսաղեմում, Կահիրեում եւ այլ քաղաքներում գործում էին նրա կողմից հատկապես գաղթականների ու որբերի համար հիմնած բազմաթիվ որբանոցներ, պատսպարաններ, աշխատանոցներ, դարմանատներ եւ այլ հաստատություններ: Վստահ կարելի է ասել, որ 20-30-ական թվերին Միության գործունեությունը սփյուռքում եւ Հայաստանում անօրինակ էր թե իր ծավալով եւ թե իր կարեւորությամբ: Եւ չնայած այդ ամենին, նույն այդ տարիներին, ինչպես եւ նախորդ շրջանում, Միությունը մշտապես քննադատվում էր տարբեր շրջանակների, կազմակերպությունների ու առանձին անհատների կողմից: Երվանդ Աղաթոնը 1932 թ. իր հողվածներից մեկում գրում էր. «Փոխանակ ներողամիտ ոգիով խրախուսելու աշխատողները, փոխանակ ուժ տալու Բարեգործականին, վայել է անդադար հարուածել եւ սեւցնել, ազգային ամենէն անմեղ եւ օգտակար ծառայութիւնը անգամ անհանդուրժելի դարձնելու աստիճան: Շատ դժուար բան չէ հաստատութիւն մը քանդելը. չքանդուած հաստատութիւններէն ի՞նչ մնաց. բայց միթէ մենք հայերս քորդին եւ թորքին պէս մէկ տարիէն շինուած տուն մը մէկ օրէն հիմնայատա՞կ ընելու ենք, ճիշդ ինչպէս կ'ընեն Պոլսոյ տուն փլցնող այլազգի գործավորները:... դիրի՞ն է արդեօք նոր եւ արեւի գորատոր ու օգտակար Բարեգործական մը շինելը, եւ քանդելէ վերջ ո՞ր հայն է որ նոր Բարեգործականի մը դրամ այիտի տայ, տեսնելէ վերջ որ հայուն ձեռքովն է որ նա-

խորդ Բարեգործականը քանդուած է: Կը հարցնեն ձեզի, դիւրի՞ն է կրկին գտնել Նուպարներ, Եագուպ փաշաներ, Մելգոնեաններ, Գարակէօգեաններ, Կիլպէնկեաններ, Յակոբեաններ, Քէլկեաններ, եւ. եւ. եւ.

Քանդելէ առաջ, նախ կազմեցէք այսօրուան Բարեգործականէն աւելի պատկառելի եւ վստահելի Միութիւն մը, որպէս զի ձեր խօսքէն վերջ ձեր գործին մէջ տեսնենք ձեզ»: ⁵²

Ե.Աղաթոնի այս խոսքերը արդարացիւմ էին հատկապէս Միութեան Հայաստանյան գործունեության պարագայում, երբ նրան այլընտրանք պարզապէս չկար: Առավել ուշագրավ է, որ Միութեան գործունեության եռանդուն քննադատների շարքում էին ոչ միայն նրա ավանդական ընդդիմախոսներն ու հակառակորդները ՀՅ Դաշնակցության գլխավորությամբ, այլեւ Միութեան որոշ բարեկամ կազմակերպությունները, օրինակ, Ռանկավար-Ագատական կուսակցությունը ⁵³ եւ անհատները, որոնց թվում էր արդեն հիշատակած Ե.Կարիկյանը:

Միութեան քննադատությունը ուղղվում էր մի քանի կետերի վրա: Նախ, Միությունից պահանջում էին, որպէսզի նա իր տրամադրության տակ եղած բոլոր կտակներն ու նվիրատվությունները օգտագործի Հայաստանի կարիքների համար: «Միություն» պաշտոնաթերթը այդ առիթով գրում էր. «Կտակ մը եւ կտակ-նուիրատութիւն մը կ'ըլլայ օրինաւոր պայմանագրութեամբ մը, որուն մէջ գլխաւոր դերակատարն է կտակարարը կամ նուիրատուն, որ կը պարտադրէ իր պայմանները, կտակընկալը կամ նուէրընկալը, որ յանձն կ'առնէ գործադրել այդ պայմանները, եւ նպաստընկալը կամ իրաւատէրը, որ դուրսը կը մնայ, բայց կրնայ առաջին առթիւ պահանջել իր իրաւունքը, իր բաժինը կամ նպաստը, պայմանագրի տրամադրութեանց համաձայն: Արդ, կը հարցնենք թէ ո՞ր վարիչն է որ, անգոսնելով Միութեան յանձնառութիւնը եւ պատասխանատուութիւնը, պիտի համարձակէր անարգել կտակարարին կամ նուիրատուին անխորտակելի կամքը եւ ժխտել նպաստընկալ իրաւատերին անբռնաբարելի իրաւունքը:

Պետք է վերջապէս ընդունիլ թէ Միութեան նման ընկերակցութիւն մը որ, օրինապահութեան վրայ հիմնուած է եւ այդ պատճառաւ անվերապահ վստահութիւն կը ներշնչէ, ռեւիցէ ճնշումի տակ ինքզինքնին թոյլ պիտի չիտայ բացայայտ օրինագանցութիւն մը գործել, անձեռնմխելիութեան պայմանով իրեն վստահուած հիմնադրամի մը ըստ կամս ծախսելով կամ կանխորոշուած եկամուտները տարբեր նպատակի մը յատ-

կացնելով. այսպիսի շեղում մը գեղծարարութիւն պիտի ըլլար, որ ամէն քաղաքակիրթ երկրի մէջ խստօրէն կը պատժուի»:⁵⁴

Միութիւնը մեղադրվում էր նաեւ նրանում, թէ իբր նա իր տրամադրության տակ ունի կտակներ՝ հօգուտ Հայաստանի, որոնք, սակայն, չի օգտագործում ըստ նպատակի: Մինչդեռ, իրականում տեղի էր ունենում հակառակը: Վերոհիշյալ Դարուհի Հակոբյան, Գրիգոր Մեռնետյան, Երվանդ Հակոբյան հիմնադրամների նպատակակետը ի սկզբանէ Խորհրդային Հայաստանը չէր, եւ միայն ՀԲԸ Միության ջանքերի շնորհիվ՝ որոշակի իրավաբանական դժվարություններ հաղթահարելուց հետո հնարավոր դարձավ դրանց տեղափոխումը Հայաստան:

Միութանը ներկայացվող մեղադրանքներից էր նաեւ այն, որ նա իր հիմնական դրամագլխի հաշվին չէր գնում Հայաստանում հիմնած Երկրագործական բանկի արժեթղթերը եւ, ընդհանրապէս, շարունակում էր հավատարիւմ մնալ հիմնական դրամագլխի անձեռնմխելիության սկզբունքին: Կտակների ու մվիրատվությունների օրինակով, այս վերջին դեպքում մույնպէս Միության կանոնադրության ամենակարեւոր դրույթներից մեկից հրաժարումը արդարացվում էր Հայաստանին օժանդակելու անհրաժեշտությամբ: Ի տարբերություն այլոց, Ե.Կարիկյանի նման ոգով գրված հոդվածները արժանացան մույն ինքը Պողոս Նուպարի պատասխանին: Հարկ է նշել, որ Միության նախագահը թէ մինչ այդ եւ թէ հետագայում, որպէս կանոն, անուշադրության էր մատնում բոլոր տեսակի մեղադրանքները, սակայն այս դեպքում բացառություն էր արվել, ըստ երեւութին, նկատի առնելով Ե.Կարիկյանի մատուցած ծառայությունները:

Ահա մի հատված վերջինին ուղղված Պողոս Նուպարի 1925 թ. մարտի 4-ի նամակից. «...Գալով Միութեան հիմնական դրամագլուխի մասին ձեր գրածին, բացորոշ է որ դուք անոր ելմտական վարչութեան մասին ըմբռնումի եղանակ մը ունիք որ մերինը չէ: Ոչ միայն այն դրամագլուխը անձեռնմխելի է, այլ եւ Կեդր. Ժողովը պարտատր է անով գնել այն արժեթղթերը միայն որոնք դասատրուած են /գլաստ/ են, արդեն շահաբաժին վճառած են, սեղանատրական հրապարակին վրայ ընդունուած են ու վաճառելի են դիւրաւ: Արդ, անվիճելի է որ Հայաստանի Երկրագործական Դրամատան բաժնեթուղթերը, որոնց չարձանագրուելնուս համար զմեզ կը մեղադրէք, պատուական արժեթուղթեր ըլլալով հանդերձ, ըստ մեզ, տակաւին

վերոյիշեալ պայմանները չեն լրացներ:

...Եթէ Միութեան վարիչները, սկիզբէն ի վեր ու հանապագ, սրտագին հոգածութիւնը ունեցած չըլլային մատակարարելու հիմնական դրամագույխը, ճշգրտօրէն հարգելով Կանոնագրութեան տրամադրութիւնները, համաձայն գուտ ֆինանսական սկզբանց, ինչպէս ճիշտ Ֆինանսական Ընկերութեան մը Վարչական Ժողովը, Միութիւնը բնաւ չպիտի կրնար հասնիլ բարգաւաճման ներկայ աստիճանին եւ գուցէ գոյութիւն իսկ չպիտի ունենար: Ան չպիտի կրցած ըլլար վստահութիւն ներշնչելու մեր հայրենակիցներուն, 19 տարուան գոյութեան մը միջոցին ահագին գումարներ հաւաքելու աստիճան, գումարներ որոնք այսօր կ'անցնին 300 000 ոսկին, բաշխուած իբր ամէն տեսակ օգնութիւն ու նպաստ: Ան չպիտի կրնար, պատերազմէն ի վեր, խնամել հազարատր որբեր, ... ան այսօր չպիտի եղած ըլլար Հայկական միակ Ընկերակցութիւնը որ կը գործէ ամէն տեղ ուր Հայեր կը գտնուին եւ որ, - կրնանք յուսալ,- պիտի կրնայ տակաւին օգտակար գործ կատարել Հայ ազգին համար»:⁵⁵

Անգոստելով բոլոր քննադատություններն ու խոչընդոտները, ՀԲԸ Միությունը շարունակում էր իր գործունեությունը Խորհրդային Հայաստանում: Ամփոփելով այդ գործունեության արդյունքները, ղփար չէ նկատել, որ այն հիմնականում ընթացում էր երկու հիմնական՝ առողջապահական եւ գիտա-կրթական ուղղություններով: Խիստ կարեւոր էր նաեւ Միության բազմապիսի օժանդակությունը ներգաղթի կազմակերպման գործում: Եւ, կարծես, ոգետրված այդչափ հաջող համագործակցությամբ, կողմերը ձեռնամուխ եղան մի մոր, ամհամեմատ ավելի մեծ ու ղփարին ծրագրի իրականացմանը՝ հատկապես ներգաղթածների համար ամբողջ մի ավանի կառուցմանը:

1926 թ. Ֆիլադելֆիայում կայացած ՀԲԸ Միության ԱՄՆ-ի մասնաճյուղերի խորհրդակցական համաժողովում որոշում է կայացվում Միության 25-ամյակի առիթով եւ ի պատիվ նախագահ Պողոս Նուպարի, հետագա հինգ տարիների ընթացքում հատուկ հանգանակության միջոցով գոյացնել 250 հազար դրլորի գումար: Տեղեկացնելով Պողոս Նուպարին այդ որոշման մասին, համաժողովի մասնակիցները խնդրում են նրան հայտնել իր կարծիքը նշված գումարի օգտագործման կերպի վերաբերյալ: Կարելի է ենթադրել, որ շատ-շատերի համար նախագահի պատասխանը թվում էր ակնհայտ՝ նշված գումարը

հատկացնել Միության արդեն գործող հաստատություններին /որբանոցներ, գաղթականներ եւ այլն / կամ էլ հիմնել նորերը: Պողոս Նուպարը, սակայն, գաղթականության ապագայի հարցի իրական եւ արմատական լուծումը այդ ժամանակ արդեն համարում էր նրանց տեղափոխումը Հայաստան: Չանգվածային ներգաղթը կապված էր, սակայն, բազմաթիվ եւ բազմաբնույթ դժվարությունների, այդ թվում նաեւ բնակարանների բացակայության հետ, ինչի մասին բազմիցս նշում էին Հայաստանի իշխանությունները: Անցած տարիների փորձը վկայում էր, որ սփյուռքահայությունը տարբեր՝ տնտեսական եւ քաղաքական պատճառներով կամ ի վիճակի չէր կամ էլ պարզապես նպատակահարմար չէր համարում ֆինանսավորել բնակարանային շինարարությունը Հայաստանում, կարծելով, որ եղած միջոցները նախ եւ առաջ պետք է ծառայեցնել տարբեր երկրներում համայնքային կառույցներին, ընդհանրապես գաղթականության կարիքները հոգալուն: Մյուս կողմից, Բարեգործականի սեփական միջոցները անբավարար էին նման խոշոր ծրագիրը ինքնուրույն իրագործելու համար: Այդ պայմաններում, Պողոս Նուպարը, տեղեկանալով «հոբեյանական» հանգանակության մասին, որոշում է դրանից զոյացած գումարը ամբողջությամբ տրամադրել Հայաստանում հատուկ մի ավանդի կառուցմանը, ուր պետք է բնակվեին երկիր ներգաղթած հայ գաղթականները: Միեւնույն ժամանակ, զիտակցելով հանգանակության հաջող անցկացման դժվարությունները եւ ցանկանալով քաջալերել նրա բոլոր հնարավոր մասնակիցներին, նա հայտարարեց, որ եթե մինչեւ 1931 թ. ապրիլի 30-ը հանգանակվի 250 հազար դոլար, ապա նա իր կողմից կտրամադրի եւս 100 հազար դոլար: Միության անդամներն ու բարեկամները, մեծ խանդավառությամբ ընդունելով նախագահի առաջարկությունը եւ ցանկանալով հավերժացնել նրա անունն ու գործը, կառուցվելիք ավանը որոշեցին կոչել Նուպարաշեն:

Հանգանակության սկիզբը շատ տպավորիչ էր եւ խոստումնալի: «Միութիւն» ամսագիրը 1928 թ. առաջին համարներից մեկում պատմում էր Նյու Յորքի «Էմբեսեյդըրս» թատրոնում Նուպարաշենի հանգանակության պաշտոնական բացման մասին: «...ներկաները խանդավառութեամբ մասնակցած են հանգանակութեան եւ առաջին առթիւ զոյացած է շուրջ 102 000 տոլար: Կարեւորագոյն գումար արձանագրուողները եղած են՝ Գարսկեօզեան եւ Կիլլպենկեան հարազատները, 20 000-ա-

կան տղար... Տիգրան Խան Քլեկեան՝ 6250 եւ տ. Լեւոն Պապայեան՝ 2500 տղարով»:⁵⁶ Նույնպիսի մի հավաքի ընթացքում Չիկագոյում հանգանակվել էր 25 հազար դուլար:

Ամերիկահայերի այս նախաձեռնությունը մեծ արձագանք ունեցավ ոչ միայն սփյուռքում, այլև օտարների մեջ: 1929 թ. ապրիլի 5-ի իր ուղերձում Ֆրիտյոֆ Նանսենը գրում էր. «Մեծ հաճոյքով կ'իմանամ թէ Ամերիկայի Հայերուն մեջ շարժում մը կայ գաղթականներու տեղատրման համար Հայաստանի մեջ գիտաբար մը կառուցանելու եւ զայն Նուպարաշէն անուանելու, ի պատիւ Պօղոս Նուպարի, մեծամուն հայ հայրենասէրին եւ մարդասէրին: Հարկ չկայ ըսելու թէ ամենաջերմ կերպով կը համակրիմ այս ձեռնարկին: Չորս տարիէ ի վեր ես կ'աշխատիմ Ազգերու Ընկերութիւնը շահագրգռելու Հայաստանի հողերուն բարելաման խնդրով, ինչ որ լաւագոյն լուծումը պիտի ըլլայ գաղթականներու հարցին: Իմ ջանքերուս արդիւնքը ինչ որ ալ ըլլայ, վստահ եմ թէ Հայերուն անձնուիրութիւնը իրենց պատմական հայրենիքին, ինչպէս նաեւ տառապէսալ ազգակիցներու վիճակին բարտքման եւ Երեսանի կորովի փոքրիկ Հանրապետութեան վերաշինութեան համար, անոնց ցոյց տուած քաջասրտութիւնը, հաստատակամութիւնը եւ զոհողութիւնը հիացում պիտի պատճառէն քաղաքակիրթ աշխարհին...»⁵⁷

Այդչափ հաջող մեկնարկած հանգանակությունը չունեցավ, սակայն, նույնպիսի շարունակություն՝ նախատեսված գումարը հավաքվում էր չափազանց դանդաղ եւ դժվարությամբ: Դրա հիմնական պատճառը նույն այդ տարիներին ԱՄՆ-ում սկիզբ առած տնտեսական մեծ ճգնաժամն էր, որի գոհեղը դարձան նաեւ մեծ թվով ամերիկահայեր: Համաձայն «Միութիւն» ամսագրի տվյալների, 1929 թ. վերջերին հավաքված գումարը կազմում էր ընդամենը 153 հազար դուլար: Հանգանակության մասն ընթացքը հարցականի տակ էր դնում ավանդի կառուցման ծրագիրը ընդհանրապես, քանի որ Հայաստանի իշխանությունները թեւ տվել էին իրենց սկզբունքային համաձայնությունը, առանց այդ էլ ուղղակի կամ անուղակի ձեւով ձգձգում էին դրա իրականացումը: Այդ առիթով Վ. Համազասպյանը գրում էր. «Խորհրդային հայրենիքում շատ դժվար էր հայ խոշոր բուրժուազիայի դեմ ծավալված գաղափարական պայքարի պայմաններում հայ կապիտալիստի անուղով ավանդ կառուցել, այն էլ Նուպար Փաշայի, որը հայկական բուրժուական կառավարության պատվիրակության հետ ձեռք-ձեռքի

տված կապիտալիստական տերությունների դեսպանությունների ետնամուտքերում Հայաստանի մանդատի եւ «հայկական օջախի» ստեղծման ծրագրեր էր մշակում, այն կապիտալիստի, որն «արտասահմանի հայ բանվորի եւ աշխատավորի» քրտինքով է հայրենասերի փառքի պսակով օժտել իրեն ... Հայաստանի կառավարությունը, չիրաժարվելով հանգանակած գումարներից, հողամասեր է առաջարկում Եղվարդի մոտակայքում, Մեծամորի շրջանում, Սարդարապատում, երկար ու բարակ վիճարկում ավանի անվանակոչության հարցի շուրջ, նույնիսկ առաջարկում, որ ավանի անունը թողնեն որոշելու նրա բնակիչներին, որին, առանց հապաղելու, համաձայնվում է Պողոս Նուպարը, միայն թե իր կենդանության օրոք կառուցված տեսնի ավանը: Նուպարաշենին հողամաս է տրամադրվում ոչ թե Սարդարապատում, որը առաջարկել էր ակադեմիկոս Ա.Թամանյանը, այլ Երեւանին մերձ Նորագավիթ շրջանում»:՝⁵⁸ Պողոս Նուպարը ոչ ցանկություն եւ ոչ էլ ժամանակ ուներ խորհրդային իշխանությունների առջեւ «արդարանալու» համար, կանխազգալով իր կյանքի մոտալուտ ավարտը, նա ձգտում էր իր կողմից անել հնարավոր այն ամենը, ինչը կնպաստեր Նուպարաշենի արագ կառուցմանը: Այդ իմաստով դժվար չէ պատկերացնել այն խորին հիասթափությունը, որ սպրեց նա, իմանալով հանգանակության ոչ հաջող, դանդաղ ընթացքի մասին: Ա.Թերզիպաշյանը պատմում է մի դեպքի մասին, որը տեղի էր ունեցել 1930 թ. մայիսին, այսինքն, Պողոս Նուպարի մահից մոտ մեկ ամիս առաջ. «... Փաշան՝ Մալեգեանի եւ Հեքիմեանի / նրա անձանակական քարտուղարը - Էդ.Մ./ կը հայտնե՞ թե՛ որովհետեւ գաղութահայութիւնը չկրցավ 300 000 տոլարի /պետք է լինի 250 000 - Էդ.Մ./ հանգանակութիւնը գլուխ հանել, որոշած է ջնջել իր պայմանատուր նուիրատուութիւնը ... Մալեգեան՝ լուրջ եւ յամառ, իր համոզկեր լեզուովը՝ անոր բանավարութեանը կը դիմէ, Հեքիմեան իր մտերմիկ եւ ընտանի ժայիտովը անոր զգացումներուն: Չուր կ'անցնին եւ մէկը եւ միւրը: Փաշան կը մնայ անդորուելի եւ գրութեամբ մը նոյն օրը Բարեգործականի կը հաղորդէ իր որոշումը:

Բայց կը թուի թէ Մալեգեանի խոսքերէն եւ Հեքիմեանի ժայիտէն մէկ մէկ բան մնացէր էին Փաշայի մէջ, վասնզի, յաջորդ օրը, ան՝ յանկարծ կը կանչէ Հեքիմեանը եւ կը հրամայէ անոր գրել երկու նամակներ - մէկը գուիցերիական Լոմպար Օտիէ պանքային՝ հաղորդելով որ քովը գտնվող իր 208 000 տոլարը փոխանցէ ՀԲ Ընդի. Միութեան, մյուսը՝ ՀԲ Ընդի. Միութեան,

յատնող թե՛ Լոնպար Օտիե պանքային կողմն հրեն փոխան-
ցուելիք 208 000 տոլարին 100 000 յատկացնե Նուպարաշէնի
ֆոնդին»:⁵⁹

Նույն 1930 թ. ապրիլին եւ մայիսին՝ Երեւանում եւ Փարի-
զում Խորհրդային Հայաստանի կառավարության՝ ի դեմս
ՀՕԿ-ի նախագահ Ս.Խանոյանի եւ ՀԲԸ Միության Կենտրո-
նական Վարչական ժողովի՝ ի դեմս Պ.Էսմերյանի /փոխ-ատե-
նապետ/, Լ.Կյունուշկերտանի /գանձապետ/ եւ Վ.Մալեզյանի
/վարիչ-պատվիրակ/ միջեւ վերջապես ստորագրվեց «Համա-
ձայնագիր Նուպարաշէն տիպար ավանի կառուցման մա-
սին»⁶⁰, որին հետեւեց Միության առաջին 50 000 դոլարի մաս-
նավճարը: Իսկ արդեն ամռանը Երեւանի հարավային սահ-
մանների մոտ սկսվեցին շինարարական աշխատանքները, ո-
րոնք ղեկավարում էր այդ նպատակով ստեղծված հատուկ
հանձնախումբը՝ անվանի ճարտարապետ, նախագծի հեղի-
նակ ակադեմիկոս Ա. Թամանյանի գլխավորությամբ:

Հաջորդ վեց տարիների ընթացքում Նուպարաշէնին, նրա
կառուցման հետ կապված բոլոր հարցերին առանձնահատուկ
կարեւորություն էր տրվում Միության ղեկավարության եւ շար-
քայինների կողմից: Ավելին, այն բանից հետո, երբ հայրենակ-
ցական միություններին առաջարկվեց մասնակցել ավանի ա-
ռանձին թաղամասերի կառուցմանը, ուր սետք է բնակվեին
Արեւմտյան Հայաստանի համապատասխան բնակավայրե-
րից բռնագաղթածները, Նուպարաշէնը հայտնվեց շատ ավելի
մեծ զանգվածի ուշադրության կենտրոնում: Պատահական չէ,
որ սկսած 1930 թ. Միության տարեկան հաշվետվություններում
եւ այլ հրապարակումներում մեծ տեղ էր հատկացվում Նու-
պարաշէնի հետ կապված տարբեր հարցերին: Ծանոթանալով
այդ նյութերին, կարելի է տեսնել, թե ինչպես խանդավառու-
թյունը եւ ավանի արագ կառուցման հետ կապված հույսերը
հետզհետե փոխարինվում էին իրավիճակի սթափ եւ զուսպ
գնահատականներով:

1931 թ. հուլիսին կայացած հերթական ընդհանուր Ժողո-
վում վստահաբար նշվում էր. «Նախասպառորաստական աշ-
խատութիւնները, շինուածանիւթներու ապսպրանքներն ու
մթերումները, եւ մանաւանդ հատակագիծներու սպառաստու-
թիւնը լրացած ըլլալով, ներկայ շինարարական եղանակին շի-
նութեանց գործին ձեռնարկուած է փութաջանօրէն, այնպէս որ
այս ամառ 100-120 բնակարաններ կառուցուած կըլլան, եւ հա-
ւանօրէն Յունաստանէն եւ ուրիշ տեղերէ ալ մաս մը աշխատա-

տր գաղթականներ հոն կը փոխադրուին, անմիջապես գործի լծուելու եւ կամաց կամաց Նուսպարաշէնի մէջ տեղատրուելու համար»։⁶¹ Մեկ տարի անց, սակայն, 1932 թ. սեպտեմբերին Միութեան կողմից ներկայացված հաշվետվութիւնից պարզվում է հետեւեալ պատկերը. «Դժբախտաբար անցեալ տարուան շինարարական եղանակին ալ մեր ակնկալութիւնները չիրականացան, հակառակ մեր յաճախակի դիմումներուն ... Հազիւ թէ վերակազմուած յանձնաժողովը Նուսպարաշէնի շինութեանց սկսած էր նոր թափով մը, Չանգեգորի շրջանին երկրաշարժը իր աղետալի հետեւանքներով Կառավարութիւնը յանկարծ դրաւ նոր եւ անակնունելի ստիպողականութեանց առջեւ. անհրաժեշտ էր ամենէն առաջ հազարատր աղետեալներու համար բնակարաններ կառուցանել, որով եւ բոլոր ուշադրութիւնները այդ ուղղութեամբ կ'եղորոնացան»։ Եւ որպէս դրա հետեւանք՝ նախատեսված 100-120 բնակարանների փոխարեն «... քսան բնակարաններ ամբողջովին եւ ութը կիսաշէն կառուցուեցան, ման եւ հիմերը դրուեցան բազմաթիւ շէնքերու, կարելի չեղաւ շոշափելի գործնական արդիւնք մը ձեռք բերել...»։⁶²

Նուսպարաշէնը կառուցվում էր դանդաղ եւ ոչ միայն վերը նշած պատճառներով։ Մի կողմից, այդ նույն տարիներին Հայաստանում մի շարք խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկութիւններ, մեծ թվով բնակելի շէնքերի կառուցումը, մյուս կողմից՝ որակյալ աշխատուծի ու շինանյութերի մշտական պակասը եւ ուրիշ այլ հանգամանքներ մեծ չափով դժվարացնում էին ավանդի կառուցումը։ Կային եւ այլ պատճառներ, բայց այդ մասին ստորեւ՝ գրքի վերջին մասում։

Պողոս Նուրյան

Գ. Կյուլակչյան

Զարեն Նուրյան

Վ. Մարդյան

Ա. Խանջյան

Ա. Նայան

Դ. Շահվերդյան

Ա. Մոսիսյան

Լ. Բերիա

Ա. Աճատունի

1920-30 թթ. ներգաղթը

1924 թ. ՀԲԸ Միության իրականացրած՝ 250 որբերի տեղափոխումը Խորհրդային Հայաստան մեծ ոգետրության առաջացրեց գաղթականության շրջանում: Միրիայուն, Պաղեստինում, Հումաստանում եւ որոշ այլ երկրներում ապաստանած հայերի մի զգալի մասը, հուսահատված իր ծայրաստիճան ծանր վիճակից, պատրաստ էր անմիջապես մեկնել Խորհրդային Հայաստան: Այդ պատրաստակամությունը, որի ապացույցն էին բազմաթիվ խնդրագրերը, այդ թվում նաեւ Միության հասցեով, հակատության մեջ էր մտնում, սակայն, Հայաստանի իշխանությունների թե իրական հնարավորությունների եւ թե դասակարգային գաղափարախոսության վրա հիմնված ներգաղթի քաղաքականության հետ:

1923 թ. դեկտեմբերի 4-ին, ելույթ ունենալով Խորհրդային Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների եւ կարմիրբանակայինների խորհուրդների 3-րդ համագումարում, Անդրկովկասյան հանրապետությունների ֆեդերացիայի ժողկոմի փոխնախագահ, Հայաստանի Ժողկոմխորհի նախկին նախագահ Ալ.Մյասնիկյանը, ձեռակերպեց Հայաստան ներգաղթելու հիմնական նախապայմանը: Նկատի առնելով դրա կարեւորությունը, Ալ.Մյասնիկյանի ճառի համապատասխան հատվածը արտատպվեց սփյուռքահայ մամուլում, մասնավորապես Նյու Յորքի «Հայաստանի կոչմակ» թերթում. «... մեզ կը մեղադրեն թե Խորհրդային Հայաստանը չի մտածում գաղթականների մասին. դա շատ հեշտ է պրովոկացիայի համար: Ի հարկէ մենք գաղթականութեան համար չենք մտածում այնպէս, ինչպէս մտածում էր Դաշնակցութիւնը: Մի ըույժում մենք բոլոր գաղթականութիւնը չենք կարող Հայաստան փոխադրել... Խորհրդային Հայաստանը այդ գաղթականութեան կ'ըսէ. Եթէ կ'ուզես երջանիկ ըլլալ եւ բախտդ կապել այս երկրի աշխատատրութեան հետ, նախ պիտի փոխես քաղաքական ուղղութիւնը, պի-

տի հեռանա Դաշնակցութենէն եւ միանա Խ. Հայաստանի աշխատավորութեան: Մենք կօզնենք ձեզի, կուտանք կրթութիւն, դու յառաջացիր համայնավարական գաղափարներով եւ կը յաջողիս»:¹ Մտտ մեկ տարի անց, Փարիզում տված իր մի հարցազրույցում Հայաստանի Երկրագործության ժողովուհասար Ար. Երզնկյանը նույնպէս շեշտում էր, որ ներգաղթի հիմնական նախապայմանը քաղաքական եւ գաղափարական հուսալիությունն է. «Հայաստանի դռները բաց են այն բոլոր հայերուն համար, որ կ'ուզեն Հայաստան երթալ՝ աշխատելու, եւ ոչ թէ փոխիք ընելու: Հայ Ժողովուրդը եւ Խ.Հայաստան պէտք ունին բացարձակ խաղաղութեան, եւ ոչ թէ կուսակցական մարտնչումներու, քաղաքական ներքին թագուն կոխներու: Այսպիսիներուն համար փակ են Հայաստանին դռները, եւ եթէ ներս սպրդին երկրին ներքին խաղաղութիւնը խանգարողներ, մենք... այդպիսիները կը դրկենք ուրիշ տեղեր»:²

Խորհրդային իշխանությունների նման դիրքորոշումը կարելի է համարել բնական՝ ՀՅ Դաշնակցությունը՝ իրենց հիմնական քաղաքական հակառակորդը, շարունակում էր ժողովրդականություն վայելել Հայաստանում, ինչին մեծապէս նպաստեց հենց իսկ բոլշեիկյան իշխանությունների սանձազերծած կարմիր տետրի քաղաքականությունը: Դրա ապացույցն էր 1921 թ. փետրվարի 18-ի ժողովրդական ապստամբությունը, որից հետո բոլշեիկները վերստին տիրացան իշխանությանը ապրիլ ամսին ռուսական բանակի օգնությամբ միայն: Զգտելով վերջնականապէս ամրապնդել իրենց իշխանությունը երկրում, նրանք, արգելելով ազգային քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը եւ հետապնդելով նրանց անդամներին ու կողմնակիցներին, միեւնոյն ժամանակ բնավ էլ մտադիր չէին Հայաստան ներգաղթելու հնարավորություն տալ բոլոր նրանց, որոնք այս կամ այն չափով առնչություն էին ունեցել նույն այդ կուսակցությունների հետ, լինել դա Հայաստանում եւ կամ սփյուռքում: Հատկանշական է այդ առումով, որ Հայաստան ներգաղթել ցանկացողները նախապէս պետք է լրացնէին հատուկ հարցաթերթիկներ, որտեղ կային եւ այսպիսի հարցեր. «Ի՞նչ կուսակցության եք պատկանում», «Որտեղ էք եղել եւ ինչով էք զբաղվել 1914թ. մինչեւ 1931 թ.» եւ այլն:

Քաղաքական եւ գաղափարական նման գտումից զատ Հայաստան ներգաղթելու գործում կար եւ մեկ այլ՝ տնտեսական խոչընդոտ: Ար.Երզնկյանը իր վերը հիշատակած հարցազրույ-

ցում այդ հարցի կապակցությամբ ասում էր. «Հայ գաղթականությունները ներս ընդունելու համար Հայաստանին հիմնական պայմանները նպաստատր չեն: Երկիրը, փոքրիկ է աղքատիկ, չի կրնար գաղթականներու կարաւաններ ներս ընդունիլ, առանց ապահովելու այդ նորեկներուն համար, հող, բնակարան եւ ապրուստի նախնական միջոցներ: Այդ պատճառաւ, Հայաստանին ամէնէն առաջին եւ կենսական պէտքերէն մէկն է ճահիճներու չորացումը, որպէս զի տեղ բացուի նորեկներուն: Իսկ նորեկներ եթէ ունին ինքնապահ ըլլալու չափ ապահով միջոցներ, որպէս զի տնտեսական ներքին տագնապ չստեղծուի, Կառավարութիւնը կընդունի զանոնք եւ կարելի եղած դիւրութիւնները կ'ընծայէ անոնց, որպէս զի տեղատուի»:³ Ալ Մյասնիկյանը, ելնելով երկրի տնտեսական ծանր վիճակից, առաջարկում էր. «Կընդունինք գաղթականները, միայն թէ անոնք պէտք է զան իրենց միջոցներով: Այնքան արտասահմանեան ֆոնտեր կան, թող անոնց հատկացնեն, փոխադրութեան ծախքերը հոգալու համար»:⁴

Այն բանից հետո, երբ Միությունը սեփական միջոցներով Հայաստան տեղափոխեց իր որբանոցների 250 սաներին, Հայաստանի իշխանությունները որդեգրեցին ներգաղթի կազմակերման այդ եղանակը, երբ սփյուռքահայությունը պէտք է հոգար տեղափոխման հետ կապված բոլոր ծախսերը: Դրանով իսկ, սփյուռքահայությունը դառնում էր ներգաղթը կազմակերպող երկու կողմերից մեկը եւ նրա ֆինանսական աջակցությունը այսուհետ դիտվելու էր որպէս ներգաղթի իրագործման կարեւոր նախապայման: Հասկանալի է այն մեծ պատասխանատվությունը, որը ընկնում էր դեռեւս ձեւավորման փուլում գտնվող սփյուռքի վրա: Ըստ որում, այդ պատասխանատվությունը կարող էին ստանձնել միայն այն ազգային կազմակերպությունները, որոնք իրենց անդամների ու կողմակիցների օգնությամբ ի վիճակի էին ապահովել անհրաժեշտ միջոցները: Մոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակյան, Հայ Հեղափոխականան Դաշնակցություն եւ Ռամկավար-Ազատական կուսակցությունները, որոնց ազդեցությունն ու դերը սփյուռքում այդ տարիներին շատ մեծ էր, կարող էին մասնակցել ներգաղթի թե՛ կազմակերպման եւ թե՛ ֆինանսավորման գործին, սակայն, նրանք նույնիսկ ցանկության դեպքում զրկված էին այդ հնարավորությունից: Հայաստանի իշխանությունների համար սկզբունքորեն անընդունելի էր որեւէ հարաբերություն կամ համագործակցություն նրանց հետ: Հայ Առաքելական եկեղեցին, որը

այդ շրջանում նոր էր սկսում կազմակերպվել սփյուռում եւ սերտորեն համագործակցում էր հայ քաղաքական կուսակցությունների հետ, նույնպես անցանկալի գործընկեր էր խորհրդային իշխանությունների համար, առավել եւս հաշվի առնելով վերջինների հակակրոնական, հակակեղեցական քաղաքականությունը Հայաստանում: Նման պայմաններում Հայաստանի խորհրդային իշխանությունները, ըստ էության, պարզապես դատապարտված էին համագործակցել հենց իսկ ՀԲԸ Միության հետ:

Հաշվի առնելով, որ այդ տարիներին առավել ծանր վիճակում էին հայտնվել Հունաստանում ապաստանած հայ գաղթականները, Միությունը որոշեց առաջին հերթին անհրաժեշտ գումարներ հատկացնել նրանց Հայաստան տեղափոխելու համար: Արդեն 1925 թ. Միության կողմից հատկացրած միջոցներով /5000 անգլ. ոսկի/ հնարավոր եղավ կազմակերպել Հունաստանում, ինչպես նաեւ Կ.Պոլսում եւ Միջագետքում ապաստանած գաղթականների մի մասի /համապատասխանաբար՝ 3119, 700 եւ 371 հոգի/ ներգաղթը Հայաստան: «Ասոցմնէ մեծամասնութիւնը, գլխատրասպէս բանւորներ եւ արհեստաւորներ, ինքնական ցրուեցան գաւառները ու քաղաքները եւ անցան աշխատանքի, իսկ 1086 հոգի /361 ընտանիք /, որ գիւղացիներ էին, հաստատուեցան Արագոսյանի շրջանին մէջ, չորս գիւղի բաժնուած - Արագոսյան, Արմաշ, Արվաշ եւ Անօ: Այս գաղթականները, որոնց մէջ 80 ծխախոտագործ եւ շերամապահ կը գտնուէին, այնքան օգտակար տարր նը հանդիսացան Հայաստանի շինարարութեան գործին, որ Կառավարութիւնը որոշում տուաւ 1926-ին ալ աւելի մեծ թիւով գաղթականներ փոխադրել Հայաստան»:⁵

Հատկապես ներգաղթի համար հանգանակություններ կազմակերպելու առումով մեծ էր Միության ԱՄՆ-ի մասնաճյուղերի դերը, ավանդաբար այստեղ է որ հավաքվում էր անհրաժեշտ գումարների ճնշող մասը: Դեռեւս մինչեւ Ա Համաշխարհային պատերազմը այդ երկրում ապրում էր մոտ 60 000 հայ, որոնց տնտեսապես ինքնահաստատված հատվածի մի զգալի մասը ՀԲԸ Միության համախոհներն ու անդամներն էին: 1926 թ. միայն Նյու Յորքի շրջանային հանձնաժողովի կազմակերպած «Դեպի Հայաստան ներգաղթի հանգանակության» արդյունքը եղավ շուրջ 12 հազար անգլ. ոսկի, որը նույն թվականի հուլիսին հանձնվեց Փարիզ ժամանած Հայաստանի Ժողովախորհի ներգաղթի լիազոր Դ.Շահվերդյանին եւ Փարի-

գում Խորհրդային Միության լիազոր-ներկայցուցչության քարտուղար Ս.Փիրումյանին: Փոխադարձ համաձայնությամբ այդ գումարը հատկացվելու էր Հունաստանից, ինչպես նաև Սիրիայից շուրջ 300 գաղթականներին Հայաստան փոխադրելու նպատակով: Մակայն նույն 1926 թ. Հայաստանում տեղի ունեցավ Օհրակի երկրաշարժը, ինչը ոչ միայն անհնարին դարձրեց նշված խմբի ներգաղթը, այլև անհրաժեշտ դարձրեց նոր՝ այս անգամ ի նպաստ աղետյալների, հանգանակության կազմակերպումը: «...ներ ժողովուրդը հարուածող նոր եւ ահատր աղէտքին առջեւ, վստահ եմ, - ասում էր Պողոս Նուպարը Միության ընդհանուր ժողովում,- որ ամէն բանէ առաջ պիտի ուզէք ձայնակցիլ ինձ՝ հագիւ վերականգնած եւ տակաւին արիւնաքան Հայաստանը աւերող երկրաշարժի գոհերուն դրկելու համար ներ ցաւակցութիւնը իրենց սոսկալի տառապանքին առթիւ: Կ'առաջարկեմ ձեզ ուրեմն հեռագիր մը դրկել Երեսնի Կառավարութեան, յանուն այս ժողովին: Աղէտքին լուրը առնելուն պէս, Միութիւնը կարելիւ ըրաւ օգնութեան հասնելու համար աղէտեալներուն: Նախ անոնց յատկացուց իր բոլոր տրամադրելի գումարը, եւ նոյն հետայն հանգանակութեան ձեռնարկեց Ամերիկայի, Եգիպտոսի եւ Եւրոպայի մէջ, որուն արդիւնքը հետգհետէ Կառավարութեան պիտի յանձնուի»:⁶ Նման հանգանակություններ կազմակերպվեցին սվյոտքի բոլոր համայնքներում, ամենատարբեր կազմակերպությունների կողմից: Եւ այնուամենայնիվ, Միության մասնակցությունը առավել շոշափելի էր եւ 1926 թ. տեղեկագրում հասկանալի հպարտությամբ նշվում էր. «Հայաստանին Խորհրդարանին ներկայացուած հաշիվներուն համաձայն, «ընդհանուր առմամբ մոտ կէս միլիոն րուպլի է հաւաքուած արտասահմանի մէջ»: Արդ, այդ գումարին մէջ, Բարեգործականի խողովակով եղած նուիրատութիւնները աւելի քան 200 000 րուպլի կը հասնին, եւ եթէ հաշուի առնենք, որ արտասահմանի նուիրատութեանց ընդհանուր գումարին մէջ ամերիկեան Նիո Իսթ Բըլիֆը իր խոշոր բաժինը ունի, կը տեսնուի թէ արտասահմանի հայութեան օժանդակութեան մէջ ինչքան գերակշիռ դեր կատարած է Բարեգործական Միութիւնը»:⁷

Օհրակի երկրաշարժի հետեւանքով հետաձգված ներգաղթը վերսկսվեց 1927 թ. վերջին, երբ Հունաստանից եւ Կ.Պոլսից մոտ 1600 գաղթականների նոր խումբ ներգաղթեց Հայաստան: Այս գաղթականները՝ ծնունդով Ատաբազարի, Բուրսայի եւ Սեբաստիայի շրջաններից, լինելով արհեստավորներ, շերա-

մարտիչներ եւ այլն, առաջին իսկ օրից աշխատեցին իրենց մասնագիտությամբ: Սակայն, մախնական համաձայնությունը ամբողջովին իրականացնել չհաջողվեց. «Տաւալի է սակայն որ, հակառակ մեր հետապնդումներուն, կարելի չէ եղած փոխադրել Սուրիայէն եւս գաղթականներ, որով յուսախաբ մնացած են Քորփեցի, Հապուսցի եւ Կիւրինցի գաղթականները: Այս մասնայատուկ ներգաղթին համար եւս Ամերիկայէն մեզի տրամադրուած էր 7427 տղարի գումար մը, որուն մէկ մասը հարկադրուեցանք վերադարձնել»:⁸

1931 թ. օգոստոսի 10-ին Հայաստանի իշխանությունները ի դեմս Կենտգործկոմի եւ Ժողկոմխորհի ընդունեցին «ՀԽՍՀ սահմանները արտասահմանի աշխատավոր հայերի մասսայական նոր ներգաղթ արտոնելու մասին» որոշումը, որից հետո գաղթականների ներգաղթը նոր թափ ստացավ: Համաձայն այդ որոշման, Հայաստանի Ժողկոմխորհին առընթեր՝ Ար.Երզնկյանի գլխավորությամբ, ստեղծվեց ներգաղթի հատուկ հանձնաժողով, որին հանձնարարվում էր լուծել ներգաղթի հետ կապված բոլոր տեսակի հարցերը՝ ներգաղթողների թիվը, անցկացման ժամկետները, բնակության վայրը եւ այլն:⁹ Այդ նույն օրերին Հայաստանի ժողկոմխորհի նախագահ Ս. Տեր-Պաբրիկյանը իր մի հարցազրույցում հատուկ ընդգծում էր. «Անշուշտ ներգաղթի դեպքում եւս լիովին իր գործադրությունն է ունենալու խորհրդային իշխանության դասակարգային քաղաքականությունը: Խորհրդային Հայաստան կարող են գալ միայն իրապես աշխատավոր տարրերը, որոնք իրենց առաջ ազնվորեն նպատակ են դնում ձուլվել մեր երկրի ամբողջ աշխատավորությանը, ընդունելով ու գործադրելով արտադրության հանրային եղանակը, որն արագորեն ամրանում ու վերջնականապես հաստատվում է մեր ամբողջ երկրում»: Եւ հակառակը՝ «...միջազգային բանվորության հայրենիքում տեղ չեն կարող ունենալ Հայաստանի աշխատավորության եւ միջազգային բանվորական բանակի թշնամիները, արյունոտ իմպերիալիստների վարձկան՝ դաշնակցական թափփուկները»:¹⁰

Առավել ուշագրավ է, սակայն, այն հանգամանքը, որ խոսելով սփյուռքահայ կազմակերպությունների, նրանցից ակնկալվող ֆինանսական օժանդակության մասին, Հայաստանի կառավարության նախագահը հիշատակում է միայն հայրենակցական միությունները եւ ՀՕԿ-ը, բայց ոչ ՀԲԸ Միությունը: Նման մոտեցումը մի կազմակերպության հանդեպ, որը սկսած

1921 թ-ից բազմաբնույթ գործունեություն էր ծավալել երկրում, պատահական չէր: Հայաստանի իշխանությունների տեսակետից Միությունը այդպես էլ չէր արդարացնում նրանց ինչ-ինչ սպասելիքները՝ կապված ազգային-քաղաքական դիրքորոշման հետ, ավելին՝ նա համառոտեմ ձգտում էր պահպանել իր ինքնուրույնությունը եւ մերժում էր որեւէ թելադրանք իր գործելակերպի համդեպ: ՀԲԸ Միությունը, նրա ղեկավարությունը, անշուշտ գիտակցում էին Հայաստանի այդպիսի, ոչ համարժեք վերաբերմունքը, բայց դա չազդեց երկրի վերաշինությանը ուղղված նրանց գործունեության վրա:

Հայաստանի իշխանությունների վերոհիշյալ որոշումից մեկ ամիս անց, տեղի ունեցավ Ս.Տեր-Գաբրիելյանի այցը Փարիզ, ինչը իր դրական ազդեցությունը ունեցավ նոր ներգաղթի արագ կազմակերպման առումով: Թեեւ վարչապետը իր երեւանյան հարցազրույցում մույմիսկ չէր հիշատակել Բարեգործականի անունը, Փարիզ հասնելուն պես, նա մախ եւ առաջ հանդիպեց նրա նախագահ Գ.Կյուլպենկյանի հետ, դրանով իսկ, կարծես, ընդունելով Միության կարեւորությունը ազգային այլ կազմակերպությունների հետ համեմատած: Բացի այդ, Հայաստանի ժողկոմիտեի նախագահը հետագա օրերին մի քանի անգամ այցելեց Միության կենտրոնատեղին, ուր մանրամասն քննարկեց նախապատրաստվող նոր ներգաղթի հետ կապված հարցերը: Վստահեցնելով, որ կառավարությունը որոշել է ընդունել 6000 գաղթականներ Հումաստանից եւ Բուլղարիայից, որոնց համար արդեն ապահովված էին բնակարաններն ու աշխատատեղերը, վարչապետը միեւնույն ժամանակ իր համաձայնությունը տվեց ընդունել եւս 4000 գաղթական, եթե արտասահմանի հայությունը ֆինանսավորի նրանց համար բնակարանների կառուցումը Հայաստանում: Տունդարձի ճանապարհին Ս.Տեր-Գաբրիելյանը Բեռլինից հեռագրեց Երեւան. «Ամփոփապես միջոցներ ձեռք առեք 6000 ներգաղթողներ ընդունելու եւ տեղավորելու համար Ղտերում, Արթիկ-Տուֆում, Անի-Պեմզայում եւ Չորագետում: Միաժամանակ երկու հոգի ուղարկեցեք Աթենք ներգաղթի աշխատանքներն արագացնելու եւ ղեկավարելու»:¹¹

Այս հանդիպումներից հետո, ներգաղթը Հայաստան համարելով օրվա կարգախոս, Միությունը ծավալեց ակտիվ գործունեություն: 1931 թ. սեպտեմբերի 30-ին Միության նախագահ Գ.Կյուլպենկյանը դիմեց սփյուռքահայությանը հատուկ կոչով, ուր ասվում էր. «Այն պահուն որ համաշխարհային տն-

տեսական տագնապը, օրէ օր անլի շեշտուելով, գաղութահայրութեան կեանքին վրայ կը ճնշէր, Հայաստանի Կառավարութիւնը նասասյական ներգաղթի բարեդէպ որոշումովը կուգայ լայնօրէն բանալ մայր-հայրենիքին դուռները անտիրական եւ աստանդական գաղթականներուն առջեւ: 10 000 չքատր եւ գործագորկ գաղթականներ քանի մը ամսուան միջոցին Հայաստան պիտի փոխադրուին. առաջին կարաւանին պիտի յաջորդեն ուրիշ խումբեր, քանի նիւթական կարելիութիւններ ստեղծուին: Ասիկա պատմական մեծ դէպք մըն է, որուն բարձր նշանակութիւնը ամեն հայ խորապէս կ'ըմբռնէ: Աւելորդ է ըսել որ թշուառութեան եւ անստուգութեան մատնուած հազարատր վտարանդի եւ հայրենաբաղձ հայրենակիցներու փրկութեան այս գործին ՀԲԸ Միութիւնը անվերապահօրէն կը լծուի:

Յայտնի է նաեւ որ վերջերս համաձայնութիւն կայացուցած էինք Ժընէվի Գաղթ. Նանսենեան Միջազգ. Պաշտօնատան հետ, որ կը գործէ Ազգերու Ընկերութեան հովանիին ներքեւ, մինչեւ 1933 բնակարաններ ապահովելու, Պէյրութի եւ Հալէպի նեխտա քէմբերուն փլուզումին հետեւանքով բոլորովին անապաստան 15000 գաղթականներուն համար, յանձն առնելով իբրեւ հայկական մասնակցութիւն տրամադրել 10 000 ոսկիի գումար մը:

Այս երկու մեծ ծրագիրները, որոնց շնորհիւ 25000 գաղթականներ վաղընդփոյթ պիտի փրկուին, կը պահանջեն սակայն մեծ զոհողութիւններ: Հայ ժողովուրդը իր ամենադժբախտ օրերուն իսկ, իր կորովին չափը տուած է նուիրումի գմայլելի ոգիով մը՝ որպիսին յատուկ է մեծ ազգերու: Գիտենք որ ամէն ոք այս պահուս ազրուած է անտեսական ցնցումներէն, բայց վստահ ալ ենք որ չիկայ հայ մը, որ, ազգին ներկայ ճգնաժամային շրջանին, չուզէ տիրաբար ցոյց տալ իր անշէջ ազգասիրութիւնը, մանաւանդ դրական ու արմատական արդիւնքներու համար:

25000 գաղթականներու փրկութեան գործին համար կը նախատեսենք առնուազն 75 000 տոլարի գումար մը, որուն շուրջ մէկ երրորդը միայն կըրցանք ապահովել. մնացեալին համար մեր յոյսը կը դնենք ամէն հայու օժանդակութեան վրայ. թո՛ղ ամէն ոք գիտակցի իր պարտականութեան եւ ի զին ամէն զոհողութեան սոյն կենսական գործերուն բերել իր բաժինը, որքան ալ համեստ ըլլայ:

Միութեանս մէն մի Մասնաճիւղը, ինչպէս նաեւ Բարիզի Ընդհ. Տնօրէնութիւնը, Նիւ Եորքի եւ Գահիրէի Շրջանակային Յանձնաժողովները, երախտագիտութեամբ պիտի ընդունին ո

եւ է գումար գոր սրտցաւ հայրենակիցներ եւ ազգանուէր կազմակերպութիւններ այս նպատակին համար պիտի փութան դնել մեր տրամադրութեան ներքեւ»։¹²

Հաշվի առնելով, որ ներգաղթի գործում գլխավոր դժվարութիւնը տեղափոխման միջոցների՝ շոգենավերի հարցն է, Միութեան վարիչ-պատվիրակ Վ.Մալեզյանը ընկերակցութեամբ Գաղթականների կենտրոնական հանձնաժողովի ընդհանուր քարտուղար Լ.Բաշայանի, որը միաժամանակ Միութեան պատվիրակն էր Ժնեւում տեղակայված միջազգային կազմակերպություններում, մեկնելով Ժնեւ, հանդիպումներ ունեցան Բուլղարիայի եւ Հունաստանի վարչապետներ Մալինովի եւ Վեհիզելոսի հետ, որոնք խոստացան իրենց կառավարությունների օժանդակությունը շոգենավերը ձրի տրամադրելու գործում։ Բանակցություններ տեղի ունեցան նաեւ Նանսենյան միջազգային գրասենյակի, Կարմիր Խաչի միջազգային լիգայի եւ բարեսիրական այլ կազմակերպությունների հետ, որոնց արդյունքում հնարավոր դարձավ հաղթահարել հազարավոր գաղթականների փոխադրման հետ կապված մի շարք դժվարություններ։

1931 թ. նոյեմբեր ամսին Աթենք է ժամանում Հայաստանի կառավարության լիազոր-պատվիրակ Դ. Շահվերդյանը, որը երեք տեսակի հարցարանների հիման վրա սկսում է կազմել ներգաղթել ցանկացողների նոր ցուցակներ։ Դա, ինչպես նաեւ նրա բանակցությունները Հունաստանի կառավարության եւ Խորհրդային Միության դեսպանատան հետ, պատճառ հանդիսացան, որ ներգաղթողների առաջին իրենց իսկ բառերով ասած, կարավանը մեկնի Պիրեայից դեկտեմբերի 30-ին միայն։ Պայմանավորվածության համաձայն Հունաստանի կողմից ձրի տրամադրած նավի վրա էին 1923 գաղթականներ, ներառյալ ՀԲԸ Միութեան Բեյրութի, Նիկոսիայի եւ Երուսաղեմի հաստատությունների նախկին 135 որբ-սաները, ինչպես նաեւ հապուսցի գաղթականներ, որոնց տեղափոխության հետ կապված բոլոր ծախսերը հոգաց Միությունը։ «Կանխահոգ բոլոր միջոցները ձեռք առնուած էին գաղթականներուն տեղատրումին եւ պարենատրումին համար,- նշվում էր ՀԲԸ Միութեան 1932 թ. տեղեկագրում,- Նանսենեան օֆիսին ներկայացուցիչ Մ.Քոթելնիքոֆի եւ մեր պատուիրակին՝ Օննիկ Թադէօսեանի գործակցութեամբ, այդ երկու կազմակերպութիւնները ստանձնած ըլլալով բոլոր ծախքերը»։¹³ Խոսնելով այս խմբի ներգաղթի կազմակերպման մասին, «Միութիւն» ամսագիրը

հատուկ ընդգծում էր հունական իշխանությունների բարյացակամ վերաբերմունքը. «Կարմիր Խաչերու Միջազգային Լիկան եւ մասնատրաբար Հելլեն Կարմիր Խաչը ցոյց տուած են գնահատելի հոգածութիւն, մանուկներու համար յանձնելով 6239 կտոր գործածուած հանդերձեղեն, 200 նոր հագուստ, 9 սնտուկ կաթ, իսկ ջրատր գաղթականներու՝ 100 նոր վերարկու եւ 500 անկողնի ծածկոց: Սովիեթական Գետսպան Մ.Բոքեմքին եւ կիւնը, ինչպէս նաեւ Հայաստանի լիազօր քաղ. Շահվերտեան եւ օգնականը քաղ. Գարտաշեան, Միութեանս պատուիրակը Տ. Թաղէօսեան, հելլեն եւ օտար մամուլի ներկայացուցիչներ, կառավարական եւ ոստիկանական պաշտօնեաներ, եւ բազմաթիւ ազգայիններ շոգենաւ գացած էին ողջերթի համար»:¹⁴

Ներգաղթողների երկրորդ՝ 1250 գաղթականներից բաղկացած կարավանը նույն նավով մեկնեց 1932 թ. փետրվարի 23-ին: «Ինչպէս առաջին անգամ, այս կարաւանին ալ Բիրէի մէջ ընծայուեցաւ ամէն օժանդակութիւն: Միջազգային Կարմիր Խաչի կողմէ անկողնի ծածկոցներ բաշխուեցան, եւ փոքրիկներուն համար եւս տուփերով խտացած կաթ: Գաղթականները ճամբայ ելան մեծ խանդավառութեամբ, շոգենաւին կամրջակին վրայէն երիցս գոռալով «Կեցցէ՛ Յունաստան, կեցցէ՛ Հայաստան»... Աւելորդ է ըսել թէ առաջին օրէն սկսեալ մեր Միութիւնը ներգաղթին համար ըրաւ ինչ որ կարելի էր, չի զլանալով իր բարոյական եւ նիւթական ամենալայն օժանդակութիւնը. - գրում էր «Միութիւնը», - դժբախտաբար, անիկա մինակը մնաց, որպէս ազգային կազմակերպութիւն, տրամադրելու համար պէտք եղած դրամը այսքան ծանրահոգ ձեռնարկի մը յաջողութեան համար»:¹⁵

1932 թ. ընթացքում Հայաստան մեկնեց եւս երկու կարավան՝ ապրիլի 25 -ին՝ 1662 եւ հուլիսի 17-ին՝ 1550 գաղթականներով: Իսկ այս առաջին խմբի հինգերորդ եւ վերջին կարավանը մեկնեց Պիրեայից 1933 թ. հունվարի 2-ին «Էլէնի Էմպլերիքու»՝ այս անգամ արդեն վարձված շոգենավով, որի համար Միությունը վճարել էր 600 անգլ. ոսկի: Այս նավով, որը ճանապարհին կանգ առավ նաեւ Սալոնիկում եւ Բուրգասում, Հայաստան ներգաղթեց 1423 մարդ, որոնցից 96-ը Ֆրանսիայից, 350-ը Հունաստանից եւ 967-ը Բուլղարիայից:¹⁶ «Միութիւն» ամսագիրը, նշելով, որ Բուլղարիայից մեկնող հայերը իրենց հետ որպէս նվեր Հայաստանին տանում էին «...12 վակոն ատաղձ, 150 սնտուկ գամ եւ 6 օթօնայիլ...», գրում էր. «Պուլղարիոյ համեստ

գաղութը ցնցող դաս մը կուտայ անլի բախտատոր գաղութներուն, որ տակալին անշարժութեան մէջ գամուած կը մնան»։¹⁷

Հակառակ սպասվածի, սփյուռքահայության ֆինանսական օժանդակությունը 1931-1933 թթ. ներգաղթին եղավ ոչ մեծ, ինչի հիմնական պատճառը Արեւմուտքի երկրներում շարունակվող ուժեղ տնտեսական ճգնաժամն էր։ «... Դժբախտաբար նիւթական տեսակէտով մեր Միութիւնը մինակը մնաց, որպէս ազգային կազմակերպութիւն, յատկացնելով պէտք եղած դրամը այս ձեռնարկին յաջողութեան համար, երբ կ'ակնկալէր որ ուրիշ մարմիններ եւս, իր միջոցաւ կամ ուղղակի բերէին իրենց նիւթական մասնակցութիւնը»։¹⁸

Հաջող սկիզբ առած ներգաղթը, որի արդյունքում 1931 թ. դեկտեմբերից մինչեւ 1933 հունվարը շուրջ 8000 գաղթականներ ներգաղթեցին Հայաստան, սակայն ընդհատվեց։ Ի պատասխան Միության դիմումներին, Հայաստանի իշխանությունները ներգաղթի դադարեցումը պատճառաբանում էին անհրաժեշտ րանակությանը բնակարանների բացակայությամբ եւ նորոյց հիշեցնում էին. «...Բնակարանային շինութիւններու ի նպաստ արտասահմանեան բացառիկ օժանդակութիւն մը միայն կարող է մոտաւոր ապագայի մէջ հնարաւորել ներգաղթի շարունակութիւնը, այլապէս ներգաղթը գէթ այս տարի հաւանական չէ»։¹⁹ Հայաստանի իշխանությունների մտան եւ, պետք է ասել, սպասելի դիրքորոշումը խիստ մտահոգիչ էր սփյուռքի համար։ Տասնյակ հազարավոր գործազուրկ, ջրավոր եւ անտուն գաղթականներ պատրաստ էին անմիջապէս մեկնել Հայաստան, բայց... Ստեղծված իրավիճակում Միությունը, հույս չդնելով ազգային այլ կազմակերպություններին, նոր հանգանակությունների վրա, 1933 թ. Հայաստանի կառավարությանը ուղարկեց 5000 անգլ. ոսկի «... բնակարաններու շինութեան համար, որպէս զի առ առաւելն մինչեւ վեց ամիս վերջը գէթ 2500 գաղթականներու փոխադրութիւնը ապահովուի ... ՀԲԸ Միութիւնը այս քայլը առաւ այն վստահութեամբ որ Հայաստանի Կառավարութիւնը իր բարեացակամութեան նոր եւ հզոր ապացոյցը պիտի տայ՝ տոյն առթիւ ալ վեհանձնօրեն ընդունելով քանի մը հազար գաղթականներ որ վրկութեան ուրիշ միջոց չունեն»։²⁰ Միության այս քայլին հետեւեց Հայաստանի իշխանությունների մի նոր նամակ-բացատրությունը, ապա նորից Միության դիմումը ներգաղթը առաջացնելու խնդրանքով, եւ այսպէս, ամիսներ շարունակ։

Այն հանգամանքը, որ Հայաստանի կառավարությունը ներգաղթի հարցով դիմում էր հատկապես ՀԲԸ Միությանը, վկայում էր, որ չնայած իրենց բոլոր վերապահումների, խորհրդային իշխանությունները այնուամենայնիվ Միությունը դիտում էին որպես սփյուռքի միակ հեղինակավոր կազմակերպությունը, որը իր հնարավորությունների սահմաններում ամեն կերպ նպաստում էր ներգաղթի իրականացմանը: Նույն պես էր ընկալվում Միությունը և սփյուռքում՝ Հայաստան ներգաղթելու խնդրանքով նրան էին դիմում հազարավոր մարդիկ և հենց նրան էին ուղղվում բոլոր տեսակի բողոքները՝ իրենց ծայրահեղ դրսևորումներով հանդերձ: Այդպիսի մի դեպք արձանագրվել էր 1932 թ. «Անգործության և թշուառության հետևանքով գերագրգռած գաղթականներ և մասնատրապետ որբեր, Մակեդոնիոյ շրջաններն Սեւանիկ խուժած էին, հակառակ քանիցս հրատարակուած գանազան յայտարարութեանց քէ՛ ոչ ոք պէտք է տեղէն շարժի, անոնք իրենց անվերջ դիմումներով անտանելի դարձուցած են Ազգ.Վարչութեան և Միութեան մասնաժողովի վարիչներուն դիրքը: Ատոնցմէ գլխատրաբար 140 «չափահաս որբեր» Աթէնք երթալով հոն շարունակած են իրենց պահանջները ներկայացնել, անելի խստորեն, այնպէս որ Սեւանիկի և Աթէնքի մեջ եղած յարձակումներէն սահմոկողները հրաժարած են իրենց ազգային պաշտոններէն: Փութացիքը հեռագրել Աթէնքի մեր ներկայացուցիչներուն որ այդ որբերը առժամաբար պատասխարուին Միութեանս կողմէ»: ²¹

Շատ ավելի մտահոգիչ էին, սակայն, դեպքերը Հայաստանում, որոնց մասին Միությանը տեղեկացնում էր Ս. Տեր-Պարրիելյանը իր 1933 թ. սեպտեմբերի 4-ի նամակով. «... 32-33 թվերին ներգաղթողների մեջ եղան առանձին տարրեր, որոնք ... դեռեւս չեն կարողացել կամ ցանկացել կապվել ու հարմարվել իրենց տրամադրված աշխատանքներին, գերադասում են հաճախակի փոխել աշխատանքի վայրը, մեկ ավանից մյուսն անցնել: Հիշյալ տարրերը բացառապես այն շերտերից են, որոնք վերջին տարիների ընթացքում արտասահմանում կտրված են եղել արտադրկան աշխատանքից, զբաղվել են մանր առևտրով... մարդիկ, որոնց մեջ խոր արմատներ է թողել նպաստընկալի հոգեբանությունը»: Եւ ամենակարեւորը՝ «...Հայաստանից փախուստ տալու մի քանի դեպքերը ... այս շրջաններից են դուրս եկել»: ²² Մինչդեռ, նշված դեպքերի իրական պատճառներն այլ էին: Ներգաղթի պատմությանը

նվիրած իր մեծագրության մեջ խորհրդահայ պատմաբան Հ.Մելիքսեթյանը հատուկ նշում էր ներգաղթածների «նյութական եւ կենցաղային վատ պայմանները», պետական հիմնարկությունների «ոչ հոգատար, բյուրոկրատական» վերաբերմունքը նրանց կարիքների նկատմամբ եւ այլն: Նման երեւոյթների համատարած բնույթի մասին է վկայում այն փաստը, որ նույն՝ 1933 թ. սեպտեմբերի 21-ին /այսինքն, Ս.Տեր-Գաբրիելյանի նամակից մոտ երկու շաբաթ անց/ Հայաստանի Կոմկուսի կենտրոնի քարտուղարությունը հատուկ քննարկման առարկա է դարձնում «Ներգաղթածների դրության եւ նրանց հետ տարվող աշխատանքների մասին» հարցը: Ընդունված որոշման մեջ խիստ քննադատության էին ենթարկվել մի շարք կենտրոնական եւ տեղական ղեկավարման մարմիններ՝ նախապես ընդունված որոշումները չիրագործելու համար: Որոշումով ստեղծվում էր ներգաղթածների շրջանում աշխատանքի հատուկ կոմիտե, իսկ կառավարությունից պահանջվում էր «...արագացնել հայրենադարձների բնակարանային շինարարությունը, բարելավել նրանց բժշկական սպասարկումը, օգնել հագուստեղենով ու կոշիկներով, դպրոցահասակ բոլոր երեխաներին ընդգրկել դպրոցներում ...»²³ եւ այլն:

Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների համար տեղի էր ունենում անսպասելի եւ որոշ իմաստով անհասկանալի մի երեւոյթ: Մարդիկ, որ ինքնական, մեծ ոգեւորությամբ ներգաղթել էին երկիր, կարճ ժամանակ անց սկսում էին արտահայտել իրենց հստակ դժգոհությունը կյանքի պայմաններից: Սպասվում էր, որ նրանց ծանր վիճակը մինչ այդ ապաստանած երկրներում, կթելադրի նրանց առնվազն հաշտվել Հայաստանում տիրող պայմանների հետ: Մակայն տեղի էր ունենում հակառակը: Ներգաղթածների մի զգալի մասը չէր ցանկանում հաշտվել սոցիալական անարդարության, անձնական նախաձեռնության սահմանափակումների, բազմաթիվ պարտադրանքների, արգելքների եւ նմանատիպ այլ երեւոյթների հետ, որոնք խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո անցած շուրջ 10 տարիների ընթացքում տեղի բնակչության համար արդեն դարձել էին եթե ոչ բնական, ապա անխուսափելի: Ներգաղթածների կամ «նորեկների» նման տրամադրությունները եւ դիրքորոշումները ինքնին անցանկալի էին իշխանությունների համար, բայց առավել վտանգավոր էր դրանց տարածումը հիմնական ազգաբնակչության շրջանում, ինչը հղի էր հասարակության մեջ սոցիալ-քաղաքական լարվածության

սպառնալիքով: Հայաստանի խորհրդային իշխանությունները անշուշտ գիտակցում էին այդ վտանգը, ինչի վկայությունն են վերոհիշյալ եւ նման այլ որոշումները, որոնք, սակայն, նպատակ ունեին բավարարել ներգաղթածների միայն ամենատարրական պահանջները եւ ոչ ավելին: Բայց նույնիսկ այդ մասնակի խնդրի լուծումը դառնում էր գրեթե անլուծելի, հաշվի առնելով երկրի տնտեսական ծանր վիճակը: Նման պայմաններում Հայաստանի իշխանությունները նպատակահարմար համարեցին պարզապես հետաձգել հետագա ներգաղթը եւ սահմանափակել ներգաղթողների թիվը:

Ներգաղթը վերսկսելու վերաբերյալ Միության դիմումները Հայաստանի կառավարությանը չէին դադարում, ավելին, Միությունը այդ նույն նպատակով ուղղակի կապ հաստատեց նաեւ Ժնևում Խորհրդային Միության պատվիրակության անդամների հետ: 1934 թ. Միության ընդհանուր ժողովին ներկայացված հաշվետվության մեջ նշվում էր. «...մեզի հաղորդուեցաւ թէ Ժընեվի Խորհրդային պատուիրակները յայտարարած են թէ Խ.Միութեան Կեդր. Կառավարութիւնը սկզբունքով համամիտ է հայերու Խ.Հայաստան ներգաղթին, բայց չի կրնար նիւթական օժանդակութիւն ընծայել»: ²⁴ Նույն տարվա դեկտեմբերի վերջին Հայաստանի ժողկոմխորհի նախագահ Ս.Տեր-Գաբրիելյանին դիմեց ՀԲԸ Միության նորընտիր նախագահ՝ հանգուցյալ Պողոս Նուպարի որդի Չարեհ Նուպարը: «Պատիւ ունիմ, - գրում էր նա, - ներկայ գրութեամբ պարզելու տխուր վիճակը գաղութահայ աշխատավորներուն, որ մինչեւ ցարդ կրցած էին իրենց հուսահատ աշխատանքով դիմագրաւել համաշխարհային տնտեսական տագնապին դժվարութեանց, բայց զանազան երկիրներու եւ մինչեւ իսկ Ֆրանսայի մէջ վերջերս գործադրուած հակաօտարական օրէնքներուն խստութեան տակ ծանր ճնշումներու ենթարկուած են, այնպէս որ անկանոն թուղթեր ունեցողները կը վտարուին, իսկ աշխատելու արտօնութիւն ունեցողներն իսկ մեծ մասամբ կը գրկուին աշխատելու տարրական իրաւունքէն»: Այնուհետեւ, բարձր գնահատելով Հայաստանի կառավարության բարյացակամութիւնը ներգաղթի հարցում եւ նշելով, որ իրավագործների համար միայն հայրենիքում կարող են ստեղծվել լավագույն հնարավորություններ, Չարեհ Նուպարը գրում էր. «Ուստի եւ թախանձագին կը խնդրենք, յարգելի Նախագահ, որ զարման առաջին օրերուն իսկ քանի մը հազար աշխատատրներու առջեւ լայն բանաք Խ. Հայաստանի դուռները, եւ այս մասին Ժողկոմ-

խորհի բարեհաճ որոշումն ու կարգադրութիւնները այժմէն իսկ ազնուութիւնը ունենաք մեզի հաղորդելու, որպէս զի ըստ այնմ նախապատրաստական աշխատութիւնները կատարենք եւ փոխադրութեան ծախքերը տրամադրենք»: Եւ ապա. «Նկատելով որ ներգաղթի հարցը պետական եւ նոյն իսկ միջազգային հանգամանք ունի, քանի որ Ազգերու Ընկերութեան Ընդհ. Ժողովը ամէն տարի կը քուէարկէ հայերու ներգաղթի բանաձեւ մը, վերջերս մեր յանձնարարութեամբ մեր Ժընէվի պատուիրակը տեսակցութիւններ ունեցած է այդ խնդրոյն նկատմամբ Խորհրդային Միութեան պատուիրակներուն հետ, որ խոստացած են Մոսքուայի մէջ հարցը դնել պետութեան սեղանին վրայ, վճռական լուծում մը հետապնդելու համար»:²⁵ Նույն հարցով Չարեհ Նուսպարը դիմեց նաեւ հաջորդ` 1935 թ. սկզբին Հայաստանի Ժողկոմխորհի նոր նախագահ Ա.Գուլյանին, բայց միայն աշնանը Երեւանից Փարիզ ժամանեց Դ.Շահվերդյանը` ֆրանսահայերի ներգաղթը իրականացնելու նպատակով:

Հայաստանի իշխանութիւնները պաշտոնապէս հայտարարել էին, որ պատրաստ են ընդունել 1200 գործազուրկ հայ գաղթականներ Ֆրանսիայից, մինչդեռ, ցանկացողների թիվը շուրջ 7000 էր: Այդ պայմաններում Դ.Շահվերդյանը որոշում է անձամբ կատարել ընտրությունը, որի արդյունքում զգալի ուշացումով վերջապէս կազմվեց մեկնողների 1800 հոգանոց ցուցակը: Ինչպէս եւ ներգաղթի նախորդ ձեռնարկների ժամանակ, Միությունը այս անգամ նույնպէս ֆինանսապէս օժանդակեց ներգաղթին, տրամադրելով 2000 անգլ. ոսկի: Բացի այդ, իր բարձր հեղինակության շնորհիվ նա սպառնովեց պաշտոնական շրջանակների աջակցությունը: Մասնավորապէս, նրա խնդրանքով Ժնէի Նանսենյան գրասենյակի նախագահ Հանսոնը երկու անգամ ժամանեց Փարիզ եւ երկրի վարչապետ Ա. Սարոյի հետ քննարկեց ներգաղթի հետ կապված հարցերը: ՀԲԸ Միության ջանքերի շնորհիվ ապրիլի 17-ին Ֆրանսիայի Արտաքին գործերի նախարարությունում Աշխատանքի ընդհանուր տնօրէն Բիքնարի նախագահութեամբ գումարված ժողովում համաձայնություն կնքվեց ֆրանսիական կառավարության, Նանսենյան գրասենյակի եւ ՀԲԸ Միության միջեւ, որը ներկայացնում էին Միության վարիչ-պատվիրակ Վ. Մալեզյանը եւ Ժնէում Միության պատվիրակ Լ.Բաշալյանը: Ժողովին ներկա էին նաեւ Դ.Շահվերդյանը, Գաղթականների կենտրոնական հանձնաժողովի նախագահ Ա.Չուլանյանը եւ

ՀՕԿ-ի պատասխանատու քարտուղար Հ. Գալճյանը: «Այդ օրը, Նախագահին կողմն հայ կազմակերպութեանց ուղղուած հրատերին պատասխանելով, մեր Վարիչ-Պատուիրակը յայտարարեց թէ ՀԲԸ Միութիւնը կը ստանձնէ աշխատատը չարձանագրուած ներգաղթողներուն շոգեկառքի ծախքը մինչեւ Մարտէյլ, անխտիր բոլոր գաղթականներուն գոյքերուն մինչեւ շոգեմա փոխադրութիւնը, նաև վրայ բոլոր ներգաղթողներուն տասնօրեայ տաք սնունդի եւ յաւելուածական պարենատրուսի /նանուկներու եւ հիւանդներու համար/ ամբողջական ծախքերը: ...Հոգացիմք նաեւ ողբ. Կոմիտաս վարդապետի դագաղին փոխադրութեան ծախքերը, որոշուած ըլլալով մեծամուն երաժշտագետին աճյունները ներգաղթողներուն հետ դրկել Հայաստան: ...Նկատի ունենալով ներգաղթողներէն ոմանց ջրատրութիւնը, Միութեանս կողմն անհատական նպաստներ եւս տրամադրուեցան, գլխաւորաբար մտաւորականներուն»:²⁶ 1936թ. մայիսի 9-ին Մարտէյի նավահանգստից դեպի Հայաստան մեկնեց «Սիմայա» շոգեմակը, իր հետ տանելով 1801 ներգաղթողներ Ֆրանսիայից:

1936 թ. ներգաղթածների ընդունումն ու տեղավորումը նախորդ տարիների նման ընթանում էին բազմապիսի դժվարություններով: Հոկտեմբեր ամսին ՀՕԿ-ի նախագահ Ա. Եսայանը Հայաստանի Կոմկոսի նոր ղեկավար՝ Ա. Ամատունուն հասցեագրած նամակում գրում էր. «Ֆրանսիայից ներգաղթած 1800 իմմիգրանտների աշխատանքի տեղավորելու համար թեև կառավարական հատուկ հանձնաժողով էր ընտրված, բայց այդ աշխատանքի ամբողջ ծանրությունը փաստորեն ընկած է եղել ՀՕԿ-ի վրա: Համարյա բոլոր ներգաղթածները գործ ստացան այս կամ այն հիմնարկներում: Ներկայումս, նրանցից մի մասը զանազան պատճառներով գրկվել է աշխատանքից եւ նորից դիմում է ՀՕԿ-ի, խնդրելով, երբեմն նույնիսկ պահանջելով, որ իրենց համապատասխան գործ տրվի: ...Նկատի առնելով իմմիգրանտների շրջանում անգործության բավական լուրջ տոկոս կազմելը եւ նրանց մեծ մասի դեռեւս մեր պայմանների անձանոթ լինելը, ցանկալի է, որ ...3-4 ամիս մի որեիցե պետական հիմնարկ կամ պրոֆեսիոնալ կազմակերպություն օգնեն՝ նրանց համար աշխատանք ճարելու»:²⁷

Կոմիտասի աճյունի փոխադրումը կազմակերպելիս, ՀԲԸ Միության ղեկավարները դժվար թե պատկերացնեին, որ այդ հարցը քննարկման առարկա էր դարձել Խորհրդային Միու-

թյան կուսակցական-պետական մարմիններում: Բանն այն էր, որ այդ տեղափոխումը իրականացնելու համար Հայաստանի իշխանությունները նախապես պետք է ստանային Անդրերկրկոմի համաձայնությունը: Հայաստանի Կոմկուսի առաջնորդ Ա.Խանջյանը, ըստ երեսույթին, ենթադրելով Լ.Բերիայի ժխտական պատասխանը, դիմում է նրան միայն մայիսի 10-ին: Տեղեկացնելով Լ.Բերիային, որ ներգաղթողները նավով արդեն դուրս են եկել Մարսելից եւ իրենց հետ բերում են Կոմիտասի դագաղը, Ա.Խանջյանը՝ կանխելով նրա բացասական հակազդումը, գրում էր. «...թեեւ նավի մեկնելու նախօրեին մենք Երեւանից ՀՕԿ-ի միջոցով հեռագրել էինք նրան /Գ.Շահվերդյանին - Էդ.Մ./ առայժմ հետաձգել այդ գործը: Նավը Բաքումում կլինի ս.թ. մայիսի 17-19-ին: Ստեղծված պայմաններում հարցի միակ նպատակահարմար լուծումը կլինի թույլատրել կազմակերպել Կոմիտասի թաղումը Երեւանում Հայաստանի խորհրդային կոմսոցիտորների միության գծով»:²⁸ Նման իրավիճակում Լ.Բերիան սախաված էր տալ իր համաձայնությունը:

1930-ական թթ. ներգաղթը համազգային նշանակություն ունեցող իրադարձություն լինելուց զատ, միեւնոյն ժամանակ կարեւոր դեր խաղաց նրա կազմակերպմանը մասնակից բոլոր կողմերի համար թե նրանցից յուրաքանչյուրի կարողությունների ճիշտ գնահատման եւ թե նրանց փոխհարաբերությունների հստակեցման առումով: Այդ իմաստով ուշագրավ են ՀԲԸ Միության հարաբերությունները ՀՕԿ-ի հետ: ՀՕԿ-ը հիմնվել էր Հայաստանի խորհրդային իշխանությունների կողմից դեռ 1921 թ. վերջերին եւ նրա սկզբնական նպատակն էր ապահովել եւ կազմակերպել արտասահմանի հայության օգնությունը Հայաստանի սովյալ բնակչությանը, նրա օժանդակությունը երկրի ընդհանուր զարգացմանը: Շատ շուտով, սակայն, ՀՕԿ-ի արտասահմանյան մասնաճյուղերը դարձան սփյուռքում Հայաստանի Կոմկուսի քաղաքականության իրագործման հիմնական միջոցը: Ղեկավարվելով Երեւանից ստացած ցուցումներով, նրանք փորձեցին ամեն գնով տարածել կոմունիստական գաղափարները սփյուռքահայության մեջ եւ անհաշտ պայքար ծավալեցին սփյուռքի բոլոր կարեւոր ազգային կազմակերպությունների դեմ: Վայելելով Հայաստանի իշխանությունների վստահությունն ու աջակցությունը եւ ձգտելով պահպանել իրենց մենաշնորհյալ դիրքը, ՀՕԿ-ի ղեկավարները արտասահմանում անհաշտ աչքով էին նայում նույն այդ իշխանությունների որեւէ շփումներին այլ կազմակերպությունների

եւ նույնիսկ անհատների հետ: Բնական է, որ նրանք առավել անհանդուժողական կեցվածք էին դրսևտրում ՀԲԸ Միության՝ իրենց որակմամբ «հայ բուրժուական» կազմակերպության հետ Հայաստանի իշխանությունների համագործակցության հանդեպ, ջանում էին վարկաբեկել այն իրենց հրապարակային ելույթներում եւ մամուլում, ինչպես նաեւ Երեւան հղած գրություններում:

ՀՕԿ-ի՝ ՀԲԸ Միության դեմ պայքարի յուրահատուկ միջոցներից էր վերջինի կողմից Հայաստանում իրականացվող ծրագրերը /ընդհանրապես ի նպաստ Հայաստանի գործունեության/, իրեն վերագրելը կամ յուրացնելը: 1927 թ. իր համարներից մեկում «Միութիւն» ամսագիրը գրում էր. «Նիւ Եօրքի «Շինարարի»-ի, որ Ամերիկայի ՀՕԿ-ի Կեդր. Վարչութեան հրատարակութիւնն է, առաջին քիւիս մեջ յօդուած մը կայ որ կ'ըսէ թէ Հայաստանի Նոր - Ետրկիս գաղութը ՀՕԿ - ի ջանքերով հիմնուած է»: Այդպիսի յայտարարութիւն մը կը զարմացնէ մեզ եւ մենք պարտականութիւն ունինք զայն ուղղելու: Արդարութեան եւ երախտագիտութեան զգացումն մղուած, չենք կրնար չիշել թէ հանգուցեալ Գրիգոր Մեօթմէտեանի Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան ըրած կտակին շնորհիւ է որ կարելի եղաւ այդ գիւղը հիմնել Հայաստանի մեջ: ...Միեւնոյն քիւիս մեջ, «Շինարար» կ'ըսէ թէ «ՀՕԿ-ը 25000 տղարէ աւելի գումար մը տրամադրած է Հայաստանի կառավարութեան, օգնելու համար այն ճահիճներու չորացման, որոնց պատճառաւ ժողովուրդը կը մեղուէր մալարիայէ», եւ թէ «ՀՕԿ-ի միջոցաւ Հայաստանի մեջ իրագործուած են կարգ մը կտակներ»: Պարտք կը համարինք ի վեր հանել թէ յիշեալ 25000 տղարին 15000 տղարը Բարեգործական Միութեան կողմէ տրուեցաւ իբր արդիւնք իր առ այդ բացած մասնատր հանգանակութեան, եւ թէ յիշուած կտակները Միութեան եղած կտակներն են, գորոնք Միութիւնը Հայաստան փոխադրեց...»: ²⁹ Հարկ է նշել, որ ՀՕԿ-ի մմանօրինակ յուրացումները հետագայում քաղաքացիություն ստացան խորհրդահայ պատմագրության մեջ: Այսպես, Հ.Մելիքսեթյանը իր վերը հիշատակած գրքում նույն Նոր - Ետրկիս գյուղից բացի, ՀՕԿ-ին է վերագրում նաեւ Մարի Նուպար ակնաբուժարանը, բնական է, չիիշատակելով վերջինի անվանումը: ³⁰

Իր այդ գործեկներպը ՀՕԿ-ը առավել մեծ չափով կիրառեց 30 - ական թթ. ներգաղթի ընթացքում, երբ, մի կողմից, նա մեղադրում էր ՀԲԸ Միությանը, որ նա չի նպաստում, չի օժան-

դակուն ներգաղթին, իսկ մյուս կողմից՝ Միության գործունեությունը կամ անտեսում, կամ էլ փորձում էր վերագրել իրեն: 1932 թ. դեկտեմբերին Վ. Մալեգյանը Միության Մարտելի մասնաժողովին հղած իր մամակում գրում էր. «Մեր փափագն է որ բոլոր այն ներգաղթողները որոնց համար ՀԲԸ Միութիւնը կը վճարէ անցագրի, վիզայի, երկաթուղիի, նաւատոմսի եւ պարենագինի ծախքերը, պատշաճ եղանակով մը հասկնան այս բանը, որովհետեւ ՀՕԿ-ը կը ջանայ միշտ իւրացնել մեր Միութեան գոհողութիւնները, այնպէս որ մեկնող գաղթականները կը կարծեն որ Միութիւնս ռեւիզի միութեական ձեռնտութիւն չէ ըրած իրենց համար եւ ՀՕԿ-ն է որ կը հոգայ իրենց ծախքերը, մինչդեռ բացարձակ իրողութիւն է որ ՀՕԿ-ը ոչ մէկ ծախք ըրած է եւ կ'ընէ, այլ միայն գաղթականներուն արձանագրութեամբ, քննութեամբ եւ անցագիրներու ձեւակերպութեամբ զբաղած է միայն»:³¹ Ներգաղթի տարիներին ՀՕԿ-ի նման գործելաճը, որի նպատակն էր հնարավորին չափ բարձրացնել իր վարկանիշը սփյուռքում, այն չափերի էր հասել, որ ՀԲԸ Միության ղեկավարները ստիպված էին դիմել Երեւան: Հատկանշական է, որ այդ դժգոհություններն ու բողոքները հիմնականում շարադրվում էին Երեւանում Միության ներկայացուցիչ Հ. Գարակչոյանին, այլ ոչ թե ուղղակի ՀՕԿ-ի Գլխավոր վարչությանը հղած մամակներում: Միության ղեկավարությունը ընդհանրապէս հազվագյուտ դեպքերում էր ուղղակի մամակագրական կապի մեջ մտնում Հայաստանի իշխանությունների հետ, գերադասելով դա անել իր ներկայացուցչի միջոցով: Տվյալ դեպքում, սակայն, դա հավանաբար բացատրվում էր նաեւ ՀՕԿ-ի ղեկավարների դիրքորոշմամբ: 1934 թ. հունիսի 4-ին Հ. Գարակչոյանին հասցեագրած իր մամակում Վ. Մալեգյանը գրում էր. «Բայց ժամանակն է որ այլեւս հարց ընենք թէ կարելի չէ՞ որ Երեւանի Գլխատր Վարչութիւնը լրջօրէն հակազդէ ՀՕԿ-ի տաք-գլուխ վարիչներէ ոմանց շրթայագերծած ամբոխավարութեան, որուն յաճախ կ'ենթարկուի ՀԲԸ Միութիւնը, իրենց գրաւած բեմերէն եւ թերթերէն /որոնց գերատիպարն է Նիւ Եորքի «Բանոր» լրագիրը/ անոր հասցէին ուղղելով յաճախ զգուելի յարձակողականներ: Այդպիսիները կը կարծեն որ աջ ու ձախ զարնելով, զարնելով մինչեւ իսկ ուժգնապէս ՀԲԸ Միութեան, հաճելի կը դառնան Երեւանի ղեկավար շրջանակներուն մէջ:

Այս հարցերու մասին առիթ ունեցած ենք յաճախ սրտցաւօրէն տեսակցել քաղ. Վարդանեանի /ՀՕԿ-ի Գլխավոր վարչու-

թյան նախագահ - էդ. Մ./ հետ, որ բարեացակամօրէն մեզի հաւաստիքներ տուած է թէ աստուք վերջացած են այլեւս եւ պէտք եղած յանդիմանութիւնները ուղղուած են այդպիսի վայրահաջներու, որոնց գործածած լեզուն եւ ուղղութիւնը բնաւ չի տարբերիր իրենց եւ մեր, եւ առհասարակ Հայաստանի ռիւսերիմ հակառակորդներու ոճէն ու ոգիէն /խոսքը ՀՅ Դաշնակցութեան մասին է - էդ. Մ./, այնպէս որ իրականին մէջ ասոնց միայն ծառայած կըլլան եղբայրաբար, միւս կողմէն վհատութիւն յառաջ բերելով մեր կազմակերպութեան եւ առհասարակ Հայաստանի բարեկամներու մէջ»:³² Սակայն, իրականում ՀՕԿ-ի նախագահի դիրքորոշումը ՀԲԸ Միութեան նկատմամբ այլ էր՝ Հայաստանում ՀԲԸ Միութեան ներկայացուցիչ Հ.Գաբրակոյցյանի խոսքերով նա «...«Բարեգործականի» զծով... որեւէ աշխատանք չէր տանում եւ, որքան ինձ հայտնի է, դեմ էր այդ Միութեանը եւ ձգտում էր արտասահմանում առաջնակարգ կազմակերպություն դարձնել ՀՕԿ-ը»:³³

Քայց ահա, 1933 թ. հուլիսին Միութեանը ընդունեց նույն Գ.Վարդանյանի առաջարկը եւ ՀՕԿ-ի հետ հիմնեց «Ներգաղթի ֆոնտի կեդրոնական մարմին», որի նախագահ ընտրվեց ՀԲԸ Միութեան նախագահ Չարեհ Նուպարը, իսկ անդամներն էին Միութեան կողմից Լ.Կյումուշկերտանը /գանձապահ/ եւ Վ.Մալեգյանը, ինչպէս նաեւ Ավ.Իսահակյանը /փոխ-նախագահ/, Գ.Թահմիզյանը /քարտուղար/, Հ.Գալճյանը՝ ՀՕԿ - ի կողմից: Նորակազմ մարմնի նպատակն էր՝ սփյուռքում կազմակերպել ժողովրդային հանգանակություն, Խորհրդային Հայաստանում բնակարանային շինարարութեանը նպաստելու եւ այդպիսով զանգվածային ներգաղթը արագացնելու համար:

ՀԲԸ Միութեանը, ստանալով այդ առաջարկը, կանգնեց դժվարին երկընտրանքի առջեւ: Այդ տարիներին ՀՕԿ-ը ակնհայտորեն դարձել էր պրո-կոմունիստական, պրո-խորհրդային քարոզչութեամբ զբաղվող մի կազմակերպություն եւ որպէս այդպիսին, քաղաքականապէս անբարեհույս էր գրեթէ բոլոր երկրների իշխանութիւնների համար: ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերի գործունեությունը արգելվել էր Եգիպտոսում, Հունաստանում, Միքիայում, Արգենտինայում եւ այլ երկրներում: Բուլղարիայում ՀՕԿ-ի տեղական կազմակերպության նախկին վարիչ-քարտուղար Մ.Խաչիկյանը իր նամակներից մեկում, հայտնելով մասնաճյուղի լուծարման մասին, մեջբերում էր բուլղարական կառավարության տեսակետը, ըստ որի, համահոկյան

շարժումը «ըլլալով համայնավարական շարժման մեկ ձեռք, անբաղձելի է Պոլկարիոյ համար»:³⁴ ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերի վերջնական հեղինակագրկնանը նպաստեցին նաեւ նրանց ներսում տեղի ունեցող պատակտումներն ու մատուցումները, որոնց պատճառն էր «ինքզինքնին ցոյց տալ անելի կարմիր քան ամէնէն հաւատարոք համայնավարները»: Եւ պատահական չէր, որ որոշ երկրներում, օրինակ, Սիրիայում, Ֆրանսիայում, որպէս հետեւանք ՀՕԿ-ի հետ համագործակցության, Միությունը ակամա հայտնվեց իշխանությունների անցանկալի ուշադրության կենտրոնում: Մեկ այլ հետեւանքն էլ եղավ այն, որ, օգտվելով առիթից, որոշ ազգային կազմակերպություններ՝ նախ եւ առաջ ՀՅ Դաշնակցությունը, ամբաստանեց Միությանը խորհրդային իշխանությունների հետ գործակցության, նրանց քաղաքական պատվերները կատարելու մեջ: Հայտնի էր նաեւ, որ սփյուռքահայերի հիմնական զանգվածի, առավել եւս նրանց տնտեսապէս քիչ թէ շատ ապահով շերտերի համար, որոնք էլ, ի դէպ, ՀԲԸ Միության անդամներն ու համակիրներն էին, ՀՕԿ-ը խորթ, ասպագային մի կազմակերպություն էր: Նրանց համար հատկապէս անհասկանալի եւ անընդունելի էր թվում Միության ղեկավարության համաձայնությունը Գ.Վարդանյանի առաջարկին: Այս ամենի հետ մեկտեղ, սակայն, Միությունը ստիպված էր հաշվի առնել այն իրողությունը, որ ի դեմս Գ.Վարդանյանի, նա գործ ուներ ոչ միայն եւ ոչ այնքան ՀՕԿ-ի Գլխավոր վարչության, որքան Խորհրդային Հայաստանի վերին իշխանության հետ: Նման պարագաներում, մերժելով վերջինի առաջարկած համագործակցությունը, Միությունը վտանգում էր թէ իր ակտիվ մասնակցությունը ներգաղթի գործում, թէ Հայաստանում իր ծրագրերի իրականացման հաջող ընթացքը եւ թէ ընդհանրապէս ներգաղթի արագ վերսկսման հնարավորությունները: Մխիթարվելով ՀՕԿ-ի հետ համագործակցության ժամանակավոր բնույթով, Միությունը հույս ուներ նաեւ, որ դրանով իսկ վերջ կդրվի անտեղի մրցակցությանը հանգանակությունների կազմակերպման ընթացքում եւ որ ՀՕԿ-ը պարտադրված կլինի գոնե դադարեցնել իր պայքարը ՀԲԸ Միության դեմ:

Միության այդ հույսերը, սակայն, չարդարացան: Նախ, ինչպէս եւ նա կանխագգում էր, հայտարարված հանգանակության արդյունքները դժվար էր բավարար համարել: Փոփոխություն չկրեց նաեւ ՀՕԿ-ի գործելակերպը, ինչի մասին Վ.Մալեզյանը դատմությամբ գրում էր Երեսն հոգած իր մի շարք նա-

մակնեբում: Հ. Գարակյոզյանին հասցեագրած 1935 թ. հունիսի 7-ի նամակում, խոսելով ՀՕԿ-ի Փարիզի կենտրոնական վարչության մասին, նա նշում էր. «... հաւաստիքներ կուտան թէ ՀՕԿ-ի անդամներուն է որ առաջնութիւն պիտի տրուի ներգաղթի պահուն: Այս առթիւ ցաւ ի սիրտ կը յայտնենք թէ Յունաստանի եւ Պոլսկարիոյ ՀՕԿ-երու վկայութեան վրայ հիմնուելով քաղ. Շահվերտեան կը կատարէր իր նախընտրանքը, եւ սակայն լրագոյն տարրերը չէ որ կը կազմեն միշտ ՀՕԿ-ի շարքերը, եւ շատեր այդ անունը օգտագործելու համար կ'անդամակցեն անոր: Ահա թէ ինչով կրնայ բացատրուիլ, գրեթէ, այն յուսախաբութիւնը զոր Կառավարութիւնը կրեց ներգաղթողներուն մէջ տեսնելով բազմաթիւ անարժաններ որ յանձնարարուած էին որպէս ՀՕԿ-ի անդամներ եւ Հայաստանի բարեկամներ»:³⁵ 1936 թ. մայիսի 15-ին Դ.Շահվերտյանին ուղղած իր նամակում Վ.Մալեզյանը նշում էր. «...Քիչ չէ, արդարեւ, թիւը արձանագրութիւններու որ կը գանգատին, փաստարկութիւններով, թէ իրենց ներգաղթի խնդրանքին հետեւանք չէ տրուած, ՀՕԿ-ի տեղական վարիչներու անբարեացակամ վկայութեանց վրայ, պարզապէս այն պատճառաւ որ ՀՕԿ-ի անդամ չեն, կամ անդամագրուած ըլլալով վերջերս բողոքած կամ հեռացած են, եւ կամ ուրիշներուն մնան չեն կրցած ՀՕԿ-ի նուիրատուութիւն մը ընել, ներգաղթի համար: ...շատերու տպաւորութիւնն է որ ընդհանրապէս ներգաղթի գործը կազմակերպուած է եւ կը կարգադրուի այնպէս որպէս թէ ըլլայ ՀՕԿ-ի ձեռնարկ: ...ներգաղթի իրատուք ձեռք բերելու յոյսով յաճախ ՀՕԿ-ին կ'անդամագրուին եւ կամ որպէս զի նախընտրելի նկատուին կը թելադրուին նուերներ ընելու: Անտարակոյս, - նկատում էր Վ.Մալեզյանը, - այդպիսի դիտողութեանց բնաւ տեղի պիտի չի տրուէր եթէ ներգաղթը կազմակերպուէր որպէս պետական գործ...»³⁶

Մեկ այլ ՀՕԿ-ի Գլխավոր վարչության նոր նշանակած նախագահ Ա.Եսայանին հասցեագրած նամակում Վ.Մալեզյանը ավելի հստակ է արտահայտում Միութեան դիրքորոշումը. «... ներգաղթին որպէս ՀՕԿ-ի ձեռնարկ, եւ ոչ թէ պետական ձեռնարկ կատարուելուն երբէք չենք կրնար մեր համատուութիւնը յայտնել, որովհետեւ չենք կրնար ընդունիլ որ ներգաղթը ըլլայ այս կամ այն կազմակերպութեան բրոքսկանտի եւ ազդեցութեան միջոց մը, այն միայն եւ միայն մեր սիրելի հայրենիքին, անոր ժողովուրդին ու ղեկավարներուն պանծացումի պատեհութիւնը: Այս տխուր երեւոյթին մեկ նոր եւ ցաւալի արտայայտութիւնը կը նկատենք նաեւ այն տարօրինակ

ցոյցը որ կատարուած է «Միմայիա» շոգեմալին մեկնումի պահուն, երբ նախապէս որոշուած է բանածետուած հեռագիրներէն դուրս, ներգաղթողներու կողմէ շնորհակալութեան հեռագիր մը կարգադրուած միմիայն ՀՕԿ-ի Ֆրանսայի Կեդր. Վարչութեան հասցէին, քաղ. Շահվերտեանի ստորագրութեամբ կարծես հրապարակային ցոյց մը որ առնուազն ներգաղթողներուն ապերախտութեան եւ վարիչներու անփափկանկատութեան ցուցադրումը կրնար ըլլալ»: Նամակի վերջում, խոսելով մոր ներգաղթի կազմակերպման անհրաժեշտութեան մասին, Վ.Մալեզյանը խնդրում էր, որ Միութեանը այլեւս «...չընծայուի լոկ արկղակալի մը դերը, որ կը կայանայ ամենայնեւին ծախքն իսկ վճարելու համակերպութեան մէջ»:³⁷ Ա.Եսայանը, 1935 թ. սեպտեմբերին ստանձնելով ՀՕԿ-ի Գլխավոր վարչութեան նախագահի պաշտոնը, փորձեց որոշակի խմբագրումների ենթարկել այդ կազմակերպութեան հարաբերությունները ՀԲԸ Միութեան հետ: Ա.Եսայանի մասին խոսքը դեռ առջեւում է, իսկ այստեղ հարկ է նշել նրա նորովի մտտեցումը ՀՕԿ-ի արտասահմանյան մասնաճյուղերի կեցվածքին՝ ՀԲԸ Միութեան հանդէպ: Վ.Մալեզյանին հասցեագրած իր նամակներում Հ.Գարակչոյանը գրում էր՝ դեկտեմբերի 5-ին. «ՀՕԿ-ի եւ Ներգաղթի կոմիտեի նախագահը վստահեցնում է, որ ՀՕԿ-ի արտասահմանյան մասնաճյուղերի անհարկի ելույթները եւ տարածայնությունները միանգամ ընդմիշտ վերջ պիտի գտնեն: Այս մասին նորընտիր նախագահը հարկ եղածը խոսած է այստեղ ներկա գտնվող պատգամավորներին եւ հատուկ շրջաբերական հրահանգներով պիտի ազդարարե ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերի գործունեութեան նոր ոգիի մասին»: Դեկտեմբերի 21-ին՝ «Ընկեր Եսայան մի անգամ ալ շեշտում է որ հարկ եղած խիստ հրահանգներ տրված են թե Հայաստան այցելող պատգամավորներին եւ թե ՀՕԿ-ի բոլոր գլխ. մասնաճյուղերին, որպէսզի միանգամ ընդմիշտ վերջ տրվին ՀՕԿ-ի եւ Բարեգործականի միջեւ անհարկի արտահայտություններին եւ ելույթներին»:³⁸ ՀՕԿ-ի նախագահի նման դիրքորոշումը եւ այդ ուղղությամբ նրա վճռական գործունեությունը միանշանակ չընդունվեցին ՀՕԿ-ի արտասահմանյան մասնաճյուղերի ղեկավարների կողմից: Եթէ նրանցից ոմանք դրանում տեսնում էին ՀՕԿ-ի ընդհանուր առողջացման, ազգօգուտ գործունեության վերսկսման նշաններ, ապա նրանց հիմնական մասը հայտնում էր իր ակնհայտ անհամաձայնությունը, ասելով, որ «Եստեան ծագօթ չէ արտասահմանի պայմաններում, որով եւ կարելի չէ հե-

տեղի իր ցուցմունքներում»։ Ինչպես նշվեց, հաջորդ՝ 1936 թ. մայիս ամսվա ներգաղթը, ցույց տվեց, որ մնան տրամադրությունները մնացին իշխող՝ ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերում։

1931-1933 թթ. ներգաղթին զուգահեռ, Հայաստանի հետ ՀԲԸ Միության հարաբերություններում տեղի ունեցան դրամատիկ իրադարձություններ։ Այն բանից հետո, երբ Ս.Տեր-Գաբրիելյանը «Խորհրդային Հայաստան» թերթի 1931 թ. սեպտեմբերյան համարներից մեկի էջերում պատմել էր ներգաղթ կազմակերպելու կառավարության որոշման, ՀԲԸ Միության նախագահ Գ.Կյուլպենկյանի եւ այլ ղեկավարների հետ Փարիզում ունեցած իր համոզյալների մասին, նույն 1931 թ. հոկտեմբերի 16-ին նույն թերթը հրապարակում է Հայկունկուսի կենտրոնի առաջին քարտուղար Ա.Խանջյանի ճառը, որում մասնավորապես ասվում էր. «Միրիայում «ազգային օջախ» ստեղծելու համար դաշնակների արած գործնական քայլերը, որոնք, ի դեպ արվում են անզլո-ֆրանսիական իմպերիալիստական խմբակներին մոտ կանգնած Կյուլպենկյանների անմիջական հովանավորությամբ եւ հակադրվում են արտասահմանի աշխատավորության Խորհրդային Հայաստան ներգաղթելու մեր ծրագրին, նպատակ ունեն «հավասարիւմ ուժ» տրամադրել ֆրանսիական իմպերիալիզմին Միրիայի գաղութային շահագործման եւ ազգային ազատագրական շարժումները ճնշելու, ինչպես նաեւ Կյուլպենկյանների նավթահանքերին կամ նավթամուղին էժան բանվորական ուժ մատակարարելու համար։ «Ազգային օջախ» ստեղծելու այդ փորձի գլխավոր նպատակն է՝ թնթանոթի միս պատրաստել հակախորհրդային իմպերիալիստական ինտերվենցիայի համար...»։³⁹

ՀԲԸ Միության ղեկավարությունը, անսպասելի եկած մնան մեղադրանքներից, անմիջապես կապվում է Հայաստանի իշխանությունների հետ։ Միության վարիչ-սլատվիրակ Վ.Մալեզյանը նոյեմբերի 9-ին հատուկ նամակ է հղում Ս.Տեր-Գաբրիելյանին, որում մասնավորապես գրում էր «...շատ ցաւալի կը գտնենք այն ծանր մեղադրանքը, որ վիրատրիչ բառերով եւ բռնութիւն յանիրաւի կ'ողորուի Տ.Գալուստ Կյուլպենկեանի, իր անունը կապելով ՀՅ Դաշնակցութեան եւ իրեն վերագրելով արաքներ որ բացարձակապէս անհիմն են»։ Այնուհետեւ, փաստերի հիման վրա բացատրելով Միության նախագահի հասցեին արած մեղադրանքների անհեթեթ եւ անհիմն լինելը /այդ մասին ստորեւ/, Վ.Մալեզյանը եզրակացնում էր. «...եթէ իտեղօկներու ներելի է իրենց աշխարհահայեացքներու մասին

ազատություն արտայայտուիլ, սկզբունքի գետնին վրայ, չեն կարծեր որ ուղիղ ըլլար որ հայ խտեղօլկներ որ Հայաստանի վերելքին համար կ'աշխատին այնքան մեծ նուիրումով, միեւնոյն չափով հարուածեն թէ իրենց գաղափարի հակառակորդները եւ թէ նոյն Հայաստանի անկեղծ եւ անճնուէր բարեկամները: Այդ անխորհուրդ ուղղութիւնը ունեցած է եւ կ'ունենայ ծանր հետեւանքներ, յառաջ բերելով ուծացումներ: Ու խորապէս ցաւալի պիտի ըլլար որ Տիար Կիլլալէնկեանի մնան հայրենասէր պատուական հայ մը, այն պահուն իսկ որ Հայաստանի համար գործնական միտքով իր լաւագոյն ջանքերը սպաս կը դնէ, դառնօրէն վիրաւորուած իր բարձր զգացումներուն մէջ, անդարմանելի հակասութիւններ տեսնէ այն ազնիւ խրախոյսներուն մէջ գոր այնքան խոհականօրէն գիտցաք ներշնչել եւ անիրաւ մեղադրանքներուն մէջ գոր այլապէս պատասխանատու հեղինակատր անձ մը կ'ուղղէ իրեն, հրապարակաւ եւ ձեր պաշտօնաթերթին միջոցաւ»:⁴⁰

Վ.Մալեգյանի նամակը հասցեատիրոջը՝ Ս.Տեր-Գաբրիէլյանին, ըստ ընդունված կարգի պետք է հանձնէր Երեւանում Միութեան ներկայացուցիչ Հ.Գարակչոյանը, բայց անցնում են օրեր, շաբաթներ, նույնիսկ ամիսներ՝ եւ ոչ մի պատասխան: Վերջինիս կողմից Փարիզ ուղարկած գրություններից պարզվում է, որ նամակը հանձնվել է Ս.Տեր-Գաբրիէլյանին միայն 1932 թ. փետրվարին, այն էլ Թիֆլիսում: Երեւանը, սակայն, շարունակում էր լռել: Մարտի 10-ին Վ.Մալեգյանը Հ.Գարակչոյանին հասցեագրած հերթական նամակում գրում էր. «Ամիսներէ ի վեր անհետեւանք մնացած այդ ցատտ խնդիրը ստեղծած է ծանրահոգ դրութիւն մը, ու անճնապէս, տեսնելով մեր պատուական նախագահին ջղագրգռեալ վիճակը, բոլորովին ճարահատ են այլեւս:

Ներգաղթի առթիւ իր առաջին խանդավառութեան մէջ իսկ դառնօրէն յուսախաբուած, Տ. Կիլլալէնկեան մինչեւ անգամ որոշած է հրաժարիլ Միութեանս նախագահութենէն, որուն առաջքը առնելու համար պարտատր պիտի ըլլանք կանգ չառնել ռեւէ զոհողութեան առջեւ:

Կեդր. Վարչ. Ժողովը եւ ամբողջ ՀԲԸ Միութիւնը չեն կարող առանձին թողուլ իրենց սիրելի Նախագահը, այն ծանր ամբաստանութեան մէջ որով հարկ տեսնուած է ներկայացնել ինքը, բոլորովին անհիմն եւ անօգուտ, որպէս ՀՅ Դաշնակցութեան գործիք կամ գործակից, որպէս Սուրիոյ օճախի ախտյեան եւ որպէս նախանուղներու մէջ հայ գործատրները շահա-

գործող, ամբաստանություններ գոր վաղը ի լուր աշխարհի պիտի հերքենք բարձրադասակ, եթե ճշմարտությունը արձագանք չի գտնէ Երեսանէն:

Կը խնդրենք, որքան որ ալ ձեզի համար նեղացուցիչ ըլլայ այս բանը, այս մտածումները եւս հաղորդել անձամբ եւ գրութեամբ յարգոյ վարչապետին եւ կամ իր տեղակալին»:⁴¹

Գ. Կյուլպեմկյանը, համոզվելով, որ Հայաստանի համայնավար ղեկավարը մտադիր չէ փոխել իր դիրքորոշումը, 1932 թ. ապրիլի 22-ին, այսինքն Երրորդ կարավանի մեկնումից երեք օր առաջ, գրում է իր հրաժարականը, ուղղելով այն Սիուքյան Կենտրոնական Վարչական Ժողովին.

«Ինչպէս լա կը յիշէք, ՀԲԸ Սիուքեան Նախագահութիւնը ընդունելու պատիւն ստանձնելուս, միակ պայմանս եղաւ թէ այն օրը երբ տեսնեմ որ օգտակար չեմ կրնար լինիլ, կը հրաժարիմ:

Եւ գիտէք թէ հակառակ իմ անձնական սուղ ժամերուն՝ ինչ հոգով սրտով փարեցայ գործին, պարտականութիւնս կատարելով իմովսանն, բնականաբար զանազան դժուարութեանց, անհարկի տրտումջներու եւ պահանջներու դէմ մաքառելով, զի կան մարդիկ որ կը կարծեն թէ Բարեգործականը պետութիւն մ'է, պարտաւոր է եւ կարող ամէն դիմումներուն զոհացում տալ, մինչդեռ Բարեգործականը անհատական հաստատութիւն մըն է՝ ողբացեալ Պօղոս Նուպար փաշայի նախաձեռնութեամբ հաստատեալ եւ շատ սահմանափակ է իր ելեւմուտքի վիճակը, մանաւանդ վերջերս:

Բարեգործականը, իր բարոյական եւ նիւթական միջոցներով, իր գոյութեան սկիզբէն ցարդ, մեծապէս օգտակար եղած է այս լքեալ Ազգին անօրինակ տառապանքի օրերուն եւ ամէնքիս երախտագիտութեան արժանի է:

Ամէն դժուարութեանց հետ մոր անակնկալ դէպք մը կուզայ Սիուքեան խաղաղութիւնն վրդովել, այն է Երեսանի կառավարութեան պաշտօնական ներկայացուցիչ պ. Խանճեան՝ անհեթեթ առարկութիւնով իմ անձիս դէմ նախատինքներ ըրած է. ի զուր սպասեցինք որ Հայաստանի կառավարութիւնը հերքէր այդ բացարձակ անտեղի յարձակումը. ուստի, ես իբրեւ Նախագահ ՀԲԸ Սիուքեան պարտաւորուած եմ հրաժարիլ, ի նկատի ունենալով որ Բարեգործականը Երեսանի կառավարութեան հետ զանազան բարեգործական ձեռնարկներու համար անհրաժեշտ կապ ունի, եւ ես իմ անուամբ եւ ստորագրութեամբ չեմ կրնար յարաբերութիւն ունենալ անոնց հետ, իբրեւ

Նախագահ, ներկայ պարագաներու ներքե:

Արդ, բացարձակապէս հրաժարական մատուցանելով հանդերձ, միանգամայն կը պահեն իմ գորգորանք Ազգին միակ միսիթարութիւնը եղող Հայաստանի լուրջ բարգաւաճման համար, իբրեւ հայրենի աւանդութեանց զգացման պարտականութիւն:

Մնան յարգանք եւ առ յաւէտ բարեացական Բարեգործականի նուիրական հաստատութեան,

22 Ապրիլ 1932

հրաժարեալ նախագահ Գ. Ս. Կիւլպէնկիան»⁴²

Միութեան Կենտրոնական վարչական Ժողովը մայիսի 2-ի եւ 6-ի իր նիստերում քննարկելով ստեղծված իրավիճակը, դիմում է Գ.Կյուլպէնկյանին՝ խնդրելով նրան հրաժարվել ընդունած որոշումից. «...Կեդր. Վարչ. Ժողովը, որ միշտ համերաշխ գտնուած է ձեզի հետ, յանուն այդ համերաշխութեան՝ նախ եւ առաջ որոշեց բողոքագրով մը Հայաստանի Ժողկոմ-խորհի նախագահ քաղ. Սահակ Տէր-Գաբրիէլեանի յայտնել իր ցան ու բողոքը, այն անհիմն վերագրումներուն համար զոր քաղ. Խանճեան քանի մը ամիս առաջ ըրած էր իր մէկ ճառին մէջ, եւ որոնց դէմ մեր Վարիչ-Պատուիրակին կատարած դիմումները դժբախտաբար ցարդ անհետեւանք մնացած են...

Կեդր. Վարչ. Ժողովը գոհունակութեամբ նկատի ունեցաւ թէ ձեր հրաժարագրին մէջ Միութեան կամ Ժողովին վերագրելի տարակարծութեան ռեւէ պատճառ մը չի գտնուիր: Եւ յետոյ հաստատեց թէ այդ յերիւրանքները ոչ իւր կրնան ստուեր ածել ձեր անձին եւ զգացումներուն վրայ, ռեւէ կերպով արդարացնելու համար կարեւորութիւնը զոր անոնց կ'ընծայէք ձեր հրաժարմամբը, եւ թէ որքան ալ ցաւալի ըլլան անհարկի դատաւիտումները եւ պահանջկոտութիւնները որ շարունակ Միութեան կ'ուղղուին, ձեր ձեռնթափութիւնը ոչ միայն հարուած մը պիտի ըլլայ մեր Միութեան համար եւ գրկանք մը մեր բազմակարօտ ազգին համար, այլ եւ անխուսափելիօրէն տեղի պիտի տայ նաեւ թիւր եւ անախորժ մեկնաբանութեանց:

Երբ դժբախտութիւնը ունեցանք կորսնցնելու մեր յաւէտ ողբացեալ Հիմնադիր-Նախագահը՝ Պօղոս Նուպար վաշա, դուք նկատուեցաք այն հայը որ կրնար տիրաբար ստանձնել այս համազգային մեծ կազմակերպութեան ղեկը... Երախտագիտական զգացումով մը կը յիշենք որ, հակառակ ձեր բազմազբաղ վիճակին, պատասխանեցիք մեր հրաւերին, եւ առաջին օ-

րէն, օգտակար ըլլալու հետամտութեամբ, գործին հանդէպ ցոյց տուիք սրտագին խանդադատեանք մը: Անշուշտ, կը խոստովանիմք, ձեր նախագահութիւնը զուգարիպէցաւ աշխարհը ցնցող տնտեսական ահաւոր տագնապի մը, որուն հետեւանքը ուժգնօրէն կրեց նաեւ մեր Միութիւնը, բայց արդարութեան պարտք մը կը կատարենք յայտարարելով նաեւ թէ՛ այդ առթիւ ալ ձեր սրտեռանդ ջանքերը եւ գործնական խորհուրդները սիրայօժար սպաս դրիք Կեդր. Ժողովին:

Այս պայմաններուն մէջ, Կեդր. Ժողովը համոզուած էր որ պիտի բաւէ անկեղծօրէն պարզել ձեզի այն բարդ կացութիւնը զոր պիտի ստեղծէ ձեր հրաժարականը եւ այն անբաղձալի հետեւանքը որ պիտի ունենայ անիկա Միութեան մասին, որպէս զի անդրադառնալով թոյլ չի տաք որ գաղութահայութեան խղճմտանքին համաձայն կատարուած ընտրութիւն մը անակնկալօրէն բեկանուի ճառի մը կամ յօդուածի մը պատճառաւ, եւ, ատոնց ձեր վրայ գործած յոռի տպաւորութեամբը, զոհուի Միութեան եւ Ազգին գերագոյն շահը...

Կեդր. Ժողովը համոզուած է արդարեւ որ պիտի բաւէ կոչում ընել ձեր ազգասիրութեան, լայնախոհութեան եւ խղճին ալ, որպէս զի չի լքէ ձեզի վստահուած աւանդն ու դէպքը, եւ կիսատ չի թողոք այնքան գուրգուրանքով սկսուած գեղեցիկ գործ մը... երբ թշուառութիւնը համատարած կը տիրէ եւ մեր վրայ կը դնէ ծանր պարտականութիւններ որոնցմէ չենք կրնար խուսափիլ: Այդ վստահութեամբ, սիրելի Նախագահ, ջերմապէս կը խնդրենք, յանուն մեր Միութեան բազմահազար անդամներուն եւ Հայ ժողովուրդին համերաշխ զգացումին, որ Միութեան խնայէք այս նոր հարուածը եւ ձեր հրաժարումովը թոյլ չի տաք որ մեծ պարսպ մը գոյանայ եւ Միութիւնը այսպէս ծանր տագնապի մը ենթարկուի...»: ⁴³

Միութեան Կետրոնական Վարչութիւնը նույն օրը մեկ անգամ եւս դիմեց Ս.Տեր-Գաբրիելյանին, նշելով, մասնավորապէս, որ Գ.Կոյուպենկյանի հրաժարականը ամեն բանից գատ «...զգալապէս պիտի խանգարէ մայր-հայրենիքին եւ գաղութահայութեան միջեւ Միութեան զօղի դերը զոր հալարտ եւ երջանիկ էինք կատարելով»: ⁴⁴ Բայց Միութեան նախագահի որոշումը վերջնական էր: Մայսի 11-ին նա հեռագրում է Ալժիրից. «Խորապէս շնորհակալ եմ ձեր 7 մայիսի նամակին համար: Կը խնդրեմ չի պնդել, որովհետեւ հրաժարականս անդառնալի է: Անձնական ամեն նկատումէ անկախօրէն համոզում գոյացուցի որ այս որոշումը նոյն իսկ ՀԲԸ Միութեան շա-

հուն համաձայն է: Շատ լրջօրէն մտածելէ վերջ որոշած են, որով անօգուտ է անդրադառնալ: Յոյժ սիրալիր զգացումներ»:՝⁴⁵ Միութեան ղեկավարութիւնը՝ Գ.Նորատունկյանը, Տիգրան Քելեկյանը, Առաքել եւ Ջարեհ Նուպարները հունիսի 12-ին, այնուամենայնիվ, հանդիպում են Փարիզ վերադարձած Գ.Կյուլպենկյանի հետ: Բայց այդ հանդիպման անհաջողութիւնը կանխորոշված էր. մինչ այդ՝ մայիսի 24-ին «Խորհրդային Հայաստան» պաշտոնաթերթում հրատարակված մի նոր հոդվածում Հայաստանի իշխանությունները մեկ անգամ ես կրկնել էին իրենց ամբաստանությունները Գ.Կյուլպենկյանի եւ ՀԲԸ Միութեան հասցեին: Ի վերջո, Միութեան Կենտրոնական Վարչութիւնը 1932 թ. հունիսի 15-ի նիստում հարկադրված էր ընդունել նախագահի պաշտոնից Գ.Կյուլպենկյանի հրաժարականը:

Գալուստ Կյուլպենկյանը ստանձնել էր ՀԲԸ Միութեան նախագահի պաշտոնը 1930 թ. հոկտեմբերին՝ Միութեան հիմնադիր եւ առաջին նախագահ Պողոս Նուպարի մահից հետո: Այդ փաստը ինքնին խորհրդանշական էր, նկատի առնելով Նուպարյան ընտանիքի դերը Գ.Կյուլպենկյանի կյանքում: Գ.Կյուլպենկյանը ծնվել էր 1869 թ. Կ. Պոլսում /Սկյուտար/: Կ. Պոլսի հայտնի Ռոբերտ կոլեջում նախնական ուսումը ստանալուց հետո, Գ.Կյուլպենկյանը մեկնում է Մարսել՝ իր ֆրանսերենը կատարալեզործելու նպատակով, իսկ 1884 թ. ընդունվում է Լոնդոնի հեղինակավոր Քինգզ Կոլեջը /King's College/, որն էլ փայլուն ավարտում է 1887 թ.՝ Առաջին կարգ քաղաքացիական ճարտարագիտություն եւ ոսկի մեդալ գիտության եւ ճարտարագիտության բնագավարում: Նրա անունը աշխարհին հայտնի դարձավ Ա Համաշխարհային պատերազմի նախօրէին՝ 1914 թ., երբ Գ.Կյուլպենկյանի միջոնորդութեան շնորհիվ այդ ժամանակվա երկու ամենախոշոր «Անգլո-Պերլըն օյլ քամփընի» եւ «Ռոյալ Դաչ-Շելլ» նավթային ընկերությունները ստեղծեցին հատուկ կոնտրոլիւմ, որը թուրքական կառավարության համաձայնութեամբ պետք է շահագործեր Միջին Արեւելքի նավթային հանքավայրերը: Նորաստեղծ կոնտրոլիւմի եւ Գ.Կյուլպենկյանի միջեւ տեղի ունեցած երկար բանակցություններից հետո որոշվեց, որ նա մատուցած ծառայության համար նշված երկու ընկերություններից ցմահ կստանա 2,5-ական տոկոս նավթ, կամ այլ կերպ ասած, Մերձավոր Արեւելքում արտահանվող նավթի 5%-ը: Այս՝ աշխարհի ամենաշահավետ համարվող գործարքից հետո է, որ Գ.Կյուլպենկյանին՝

իր ժամանակների ամենահայտնի և ամենահարուստ մարդկանցից մեկին, սկսեցին կոչել «Պարոն Հինգ Տոկոս»: Գ.Կյուլպենկյանի կյանքն ու գործունեությունը մշտապես եղել է համընդհանուր և սեւեռուն ուշադրության կենտրոնում: Տվյալ դեպքում, սակայն, առավել հետաքրքրական է հետեւյալ դրվագը նրա կյանքից: 1896 թ., երբ Օսմանյան կայսրությունում տեղի էին ունենում հայերի զանգվածային սպանությունները, 27-ամյա Գալուստ Կյուլպենկյանը, կնոջ և նորածին զավակի հետ հեռանում է Թուրքիայից և դեպի Երոպա ճանապարհին, մի քանի ամիս անց է կացնում Կահիրեում, ուր ապրում էին նրանց բարեկամներն ու ազգականները: Այդ վերջինների թվում էր նաեւ Նուպար փաշան՝ Պողոս Նուպարի հայրը, որը Եգիպտոսի այդ ժամանակվա ամենահայտնի և ամենահարգված պետական գործիչն էր և որը երկրի վարչապետի պաշտոնից հանգստի էր հեռացել ընդամենը մեկ տարի առաջ: Հենց նա էլ հյուրընկալեց երիտասարդ ամուլին: Գ.Կյուլպենկյանի որդին՝ Նուպար Կյուլպենկյանը իր գրքում բերում է մոր՝ Նվարդ Եսայան-Կյուլպենկյանի հիշողությունները. «Երբ իմ մայրը Նուպար Փաշայի հետ կառքով անցնում էին Կահիրեի փողոցներով, ֆելլահները ցածր խոնարհվում էին, իսկ ոմանք նույնիսկ փոփում էին գետին: Չիերին ճանապարհ էին մաքրում նրանց առջեից վազող մարդիկ, որոնց անվանում էին *sais*, նրանց ձեռքին հատուկ ձողեր էին ձիու հինգ ազիներով: Ազիների քանակը՝ մեկ, երեք կամ հինգ պայմանավորված էր Փաշայի զբաղեցրած դիրքով: Յոթ ազիների իրավունքը պատկանում էր միայն Խեղիվին»:⁴⁶ Գ.Կյուլպենկյանը շատ հպարտ էր այդ մեծանուն մարդու հետ իր բարեկամական հարաբերություններով, որի ամուլնով էլ, ի դեպ, մկրտեց իր անդրանիկ որդուն: Գ.Կյուլպենկյանի մասին պատմող իր գրքում Ռ.Հյուլինսը գրում է. «Նուպար Փաշայի հետ իր ընտանեկան կապերի շնորհիվ Կյուլպենկյանը ձեռք բերեց նոր կարգավիճակ...Նա աշխարհահռչակ գործչի ընկերն էր, պրոտեժեն և «քեռորդին»: Երբ նրան հարկավոր էր ծանոթանալ Ուելսի իշխանի ֆինանսական խորհրդատու, բազմամիլիոնատեր սրբ Էոնստ Կասսելի հետ, Գալուստը օգտագործեց Նուպար Փաշայի ազդեցիկ անունը՝ իշխանը և փաշան ընկերներ էին Կահիրե կատարած թագավորական այցի ժամանակներից...Սրբ Իվլին Բերինգի միջոցով Նուպար փաշան վաղեմի կապեր ուներ Բերինգ եղբայրներ՝ հանրահայտ առեւտրական բանկիրների հետ: Նրանք կենսական դեր խաղացին Պարոն Հինգ Տոկոսի

վերելքի գործում...Քանի որ փաշան կրթությունը ստացել էր Ֆրանսիայում և ֆրանսերենը նրա առաջին լեզուն էր, նա կարողացավ ծանոթացնել Գալուստիին Փարիզի ամենաազդեցիկ մարդկանց հետ, ներառյալ Ռոտշիլդները... Երկար գրույցները փաշայի հետ, կարծես, նաեւ կատարելության հասցրին Կյուլպենկյանի՝ իր տարիքի համար արագ զարգացած դիվանագիտական տաղանդը...»:⁴⁷ Նույն հեղինակը նշում է, որ Կահիրեում Գ.Կյուլպենկյանը «...հանդիպում է մեկ ուրիշ՝ հետագայում հայտնի հայի՝ Նուպար փաշայի որդի Պողոս Նուպարի հետ, այն ժամանակ հայտնի ճարտարապետի, որը զբաղված էր իր հոր և քեռու՝ Աբրահամ փաշայի համար Հելիոպոլիս քաղաքի կառուցմամբ»:⁴⁸ Այս հանդիպումներից 34 տարի անց, Գ.Կյուլպենկյանը Պողոս Նուպարի մահից հետո հաջորդում է նրան՝ վերջինիս կողմից հիմնած ՀԲԸ Միության նախագահի պաշտոնում, իսկ ընդամենը մեկ և կես տարի անց ներկայացնում է իր հրաժարականը:

Այդ հրաժարականը, ինչպես և պետք էր սպասել, մեծ արձագանք ունեցավ սփյուռքում /Խորհրդային Հյաստանում՝ և դա նույնպես սպասելի էր, որքան ձեռով չանդրադարձան դրան/. տարբեր կազմակերպություններ, առանձին հայտնի անհատներ իրենց տեսակետներն ու գնահատականներն էին հայտնում այդ դեպքի վերաբերյալ: Թե ժամանակակիցների համար և թե այսօր Գ. Կյուլպենկյանի հրաժարականի պարզաբանումը հանգում է երկու հիմնական հարցի: Առաջինը՝ ինչո՞վ էր պայմանավորված և որքանով էր արդարացված Ա.Խանջյանի մեղադրանքը Գ.Կյուլպենկյանի հասցեին և երկրորդը՝ Գ.Կյուլպենկյանի համար Ա.Խանջյանի ճառը պատճառ էր, թե առիթ Միության նախագահի պաշտոնից հրաժարվելու համար: Նշված հարցերից առաջինը մեր օրերում հատուկ քննարկման առարկա դարձավ Կ.Դալլաքյանի կողմից, որի «ՀԲԸ Միության նախագահ Գ.Կյուլպենկյանի հրաժարականի հարցի շուրջ» աշխատությունը ՀԲԸ Միության պատմությանը առնչվող եզակի գիտական ուսումնասիրություններից է:

Վերլուծելով Ա. Խանջյանի 1932 թ. հոկտեմբերի 14-ին արտասանած ճառը այդ տարիներին Խորհրդային Միությունում և արտասահմանում ընթացող քաղաքական երեւույթների լայն համատեքստում, Կ.Դալլաքյանը տալիս է նրան հետևյալ բացատրությունը: 1920-ական թթ. բուրբական քարոզչությունը, ցանկանալով ամեն կերպ խոչընդոտել հայ զարթա-

կանների կենտրոնացմանը Միրիայում՝ իր հարավային սահմանների մերձակա շրջաններում, սկսում է հմտորեն օգտագործել այդ երկրում «Հայկական օջախի» ստեղծման առասպելը: Թուրքիայի ներկայացմամբ այդ ծրագրի հեղինակներն ու իրագործողներն էին արեւմտյան իմպերիալիստական երկրները, նախ եւ առաջ Ֆրանսիան, ինչպես նաեւ նրանց կամակատար հայ քաղաքական կուսակցությունները, նախ եւ առաջ ՀՅ Դաշնակցությունը: Նույն այդ ժամանակ Խորհրդային Միության իշխանությունները, տարված արտաքին բշնամիներ փնտրելու մոլուցքով, անընդհատ հայտարարում էին իմպերիալիստական երկրների մոտալուտ ռազմական հարձակման մասին: Այդ քարոզչության հայկական տարբերակում նույնպես կարելու տեղ էր հատկացվում նույն այդ «օջախին»: «Դաշնակները, ֆրանսիական կառավարության «բարձր» հովանավորությամբ, գրում էր «Խորհրդային Հայաստան» թերթը 1931 թ. հունիսյան համարներից մեկում, - ամեն կերպ աշխատում են անհրաժեշտ մարդկային մատերիալ համախմբել հյուսիս-արեւելյան Միրիայում: Այդ «օջախը», հանդիսանալով Միրիայում աճող հեղափոխական շարժումները ճնշելու մի հենակետ ֆրանսիական իմպերիալիզմի համար, միաժամանակ հանդիսանալու է միջամկյալ մի օղակ «քրդական ռազմաբեմի» եւ Միջերկրականի միջուկ, որն ըստ հարկին կօգտագործվի ֆրանսիական իմպերիալիզմի կողմից: Այդ «օջախը» լինելու է հակախորհրդային պատերազմի պատրաստության մի օջախ»: ⁴⁹ Միրիայում «հայկական օջախի» մասին թուրքական եւ խորհրդահայ քարոզչական գործունեությունը հասավ իր գագաթնակետին, երբ 1931 թ. Ազգերի Լիգան եւ Նանսենյան գրասենյակը ՀԲԸ Միությունը հետ համագործակցաբար ծրագրավորում էին Հունաստանի գործազուրկ եւ անօթեան հայ գաղթականներին տեղափոխել Միրիա: Այդ պայմաններում Հայաստանի իշխանությունները դիմում են վճռական միջոցների: Կ. Դալլաքյանը գրում է. «Հայկական օջախի» առասպելը ընդունվել է որպես վերջնական ճշմարտություն, պատճառել է վիթխարի սարսափ, թուրքական քարոզչությունը եւ թերեւս այլ ծառայությունները շարունակաբար ուժեղացրել են ճնշումը..., հավանաբար հարկադրանք է գործադրվել նաեւ կենտրոնից, եւ, ի վերջո ընդունվել է հասլճեպ մի վճիռ՝ կատարել հայրենադարձություն եւ հենց դա հակադրել «Հայկական օջախին», խանգարել այդ «իմպերիալիստական ծրագիրը»: Կարճ. 1931 թվականին ձեռնարկած հայրենադար-

ձությունը հետապնդում էր հստակ քաղաքական նպատակ»:⁵⁰ Սակայն, շարունակում է Կ.Դալլաքյանը, Թորքիային հանգստացնելու համար դա բավարար չէր. «...պետք էր հարվածը հասցնել «Հայկական օջախին», որը թեպետ ծայրե-ծայր հորինված էր, բայց իբրև գաղափար արդեն գոյություն ուներ: Այդ գաղափարի իրականացումը հնարավոր էր միայն ֆինանսական միջոցներով, իսկ ֆինանսական միջոցների տերը Բարեգործականի նախագահ Գ.Կյուլպենկյանն էր: Հենց Գ.Կյուլպենկյանի անձն էլ ընտրվեց որպես հիմնական թիրախ, որի խոցումով կարող էր քանդվել ամբողջ կառույցը: Գ.Կյուլպենկյանը հարմար թիրախ էր մանավանդ, որ բոլորին հայտնի էր որպես խոշոր կապիտալիստ, իսկ խորհրդային քարոզչության աչքում նաև իբրև «խմայերիալիստական շրջանակների հետ սերտ կապեր ունեցող»:⁵¹

Կ.Դալլաքյանի տեսակետը՝ ներգաղթին վերաբերող իր մատով թվում է համոզիչ, հօգուտ դրա հեղինակը բերում է մի շարք փաստարկներ: Միայն թե նրա այն թեզը, որ 1931 թ. սկսված ներգաղթը զուտ քաղաքական նպատակ ուներ, քանի որ Հայաստանը տարիներ շարունակ ի վիճակի չէր կազմակերպել ներգաղթ, «առավել եւս ի վիճակի չէր 1931 թ. ապրիլի 27-ի երկրաշարժից հետո», որոշ ճշգրտման կարիք ունի: Բանն այն է, որ Խորհրդային Հայաստանը, հաշվի առնելով նրա սոցիալ-տնտեսական զարգացման աստիճանը, թե 1931 թ., թե մինչ այդ՝ 1925, 1927 թթ. եւ թե հետագայում՝ 1936, 1946-1948 թթ. երբեք էլ պատրաստ չէր զանգվածային ներգաղթի, ուստի եւ 1931 թ. ներգաղթը այդ առումով չէր տարբերվում մյուսներից: Մյուս կողմից, արդեն նշվեց, որ 1927 թ. հետո ՀԲԸ Միությունը եւ Հայաստանի իշխանությունները մշտապես քննարկում էին հաջորդ ներգաղթի հարցը եւ վերջինները տարբեր պատճառներով, ըստ էության, միայն հետաձգում, այլ ոչ թե հրաժարվում էին այն իրականացնելուց: Այլ բան է, որ նրա սնցկացման ժամկետը որոշելիս, ըստ երեւոյթին, հաշվի առնվեց նաև «սիրիական օջախի» գործոնը: Հարկ է նշել նաև, որ կապիտալիստական եւ որեւէ այլ երկրից մարդկանց կամավոր ներգաղթը Խորհրդային Միություն, ընդհանրապես միշտ էլ ուներ հստակ քաղաքական եւ գաղափարախոսական իմաստ ու նշանակություն: Կարելի է ասել, որ Խորհրդային Միության քաղաքական նպատակները ներգաղթի հարցում ակամա համընկնում էին հայ ժողովրդի գերագույն շահերի հետ, եւ որ Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններին մնում էր լավագույնս օգտվել

այդ հնարավորությունից, ծառայեցնելով այդ նպատակին թե սփյուռքի ֆինանսական ներուժը, եւ թե ստեղծելով երկրում անհրաժեշտ պայմաններ ներգաղթածներին ապրելու ու աշխատելու համար:

Ինչ վերաբերում է Գ.Կյուլպենկյանի հասցեին արած մեղադրանքների բացատրությանը, ապա այն կարիք ունի արդեն հավելյալ փաստարկման: Նախ, ո՞րն էր երաշխիքը, որ Ա.Խանջյանի ճաղից հետո Գ.Կյուլպենկյանը կհրաժարվեր ֆինանսավորել գաղթականների տեղափոխումը Միրիա: Եթե նա իսկապես ուներ այդպիսի մտադրություն, ապա նույնիսկ Հայաստանի առաջնորդի հետ հակառակվել չցանկանալու դեպքում, նա հեշտությամբ կարող էր դա անել անուղղակի ձեւով, ոչ որպես Միության նախագահ եւ առանց իր անունը տալու: Կարելոյն այն է, սակայն, որ նման խնդիր այլեւս չկար. 1931 թ. սեպտեմբերի առաջին օրերին Ս.Տեր-Գաբրիելյանի հետ Գ.Կյուլպենկյանի հանդիպումից հետո արդեն որոշվել էր, որ Հունաստանի հայ գաղթականները պետք է ներգաղթեին Հայաստան: ՀԲԸ Միության ծրագրերի փոփոխման փաստը բազմիցս նշվել էր տարբեր, այդ թվում նաեւ Երեւան ուղարկված գրություններում: «Բնականաբար այլեւս Մուրիոյ ձեռնարկը կը մոռցուի, քանի որ Յունաստանի գաղթականներուն առջեւ բաց են մայր-հայրենիքին դուռները, եւ, իսկապէս, մեկ տարուան ընթացքին 27 հոգի միայն մեկնած են Մուրիա, ան ալ սխալմունքի մը հետեւանքով»:⁵² Միրիա տեղափոխելու մասին ընդհանրապես չէր խոսվում նաեւ Հայաստան ներգաղթին նվիրված վերը հիշատակած Գ.Կյուլպենկյանի սեպտեմբերի 30-ի կոչում: Ա.Խանջյանն իր ճառը կարդաց այդ կոչից երկու շաբաթ անց, այսինքն, կամ նա տեղյակ չէր դրան, ինչը քիչ հավանական է, կամ էլ ինչ-ինչ պատճառներով անտեսեց:

Այս ամբողջ պատմության մեջ խիստ կարեւոր է թվում Ս.Տեր-Գաբրիելյանի այցը Փարիզ: Կ.Դալլաքյանը, նշելով, որ մինչ այդ այցը արդեն հայտնի էին ՀԲԸ Միության նախագահի բանակցությունները Միրիայում Ֆրանսիայի գերագույն կոմիսարի եւ Նանսենյան գրասենյակի հետ, որ «Խորհրդային Հայաստան»-ում արդեն տպագրվել էին Գ.Կյուլպենկյանի դեմ ուղղված նյութեր, արդարացիորեն տալիս է կարեւոր մի հարց. «...ինչո՞ւ, այնուամենայնիվ, Ս. Տեր-Գաբրիելյանը գնաց Փարիզ, կասկածի եւ հարվածի տակ դնելով իր վարկն ու հեղինակությունը»:⁵³ Հարցը, սակայն, մնում է անպատասխան: Ակնհայտ է, որ նա գնաց ոչ ներգաղթի մասին հայտարարություն

անելու եւ ոչ էլ նույն այդ հարցով ֆրանսիական իշխանությունների հետ հանդիպելու համար՝ ներգաղթելու էին Հունաստանից եւ Բուլղարիայից: Վստահաբար կարելի ասել, որ գեթ Միության ղեկավարության հետ հանդիպումների նպատակները երկուսն էին. նախ, կանխապես ստանալ Միության համաձայնությունը՝ օժանդակել Հունաստանի հայ գաղթականների ներգաղթին Հայաստան եւ դրանով իսկ դադարեցնել նրանց Միրիա տեղավորման ծրագիրը եւ, ապա, ապահովել անհրաժեշտ ֆինանսներ՝ իրականացնելու ներգաղթը Հայաստան: Առաջին խնդիրը լուծվեց հաջողությամբ. Հայաստանի ներգաղթը լիովին համապատասխանում էր Միության ազգահավաքման վաղեմի գաղափարին, այն, միաժամանակ, կապված էր շատ ավելի քիչ բարդությունների հետ, քան նախորդ, «սիրիական» ծրագիրը: Այստեղ հարկ է նշել, որ Հունաստանի հայ գաղթականների հարցի հետ միաժամանակ առաջ եկավ նաեւ Բեյրութի եւ Հալեպի «քեմլերում»՝ ճամբարներում ապրող բազմահազար հայերի հարցը: Քեմլերում տիրող հակաառողջական վիճակի, դրանցով զբաղեցրած հողատարածքների սեփականատերերի բողոքների եւ այլ պատճառներով տեղական իշխանությունները որոշել էին անհապաղ քանդել դրանք, ինչի հետեւանքով մոտ 15000 հայ գաղթականներ մնալու էին անօթեւան: ՀԲԸ Միությունը, ի պատասխան Նանսենյան գրասենյակի դիմումների, որոշեց իր հնարավորության սահմաններում ֆինանսավորել բնակելի տների կառուցումը Բեյրութի եւ Հալեպի հայության համար: Եւ եթե Միությունը մեծ պատրաստականությամբ հրաժարվեց «Հունաստանից դեպի Միրիա» ծրագրից, փոխարինելով այն «Հունաստանից դեպի Հայաստան» ծրագրով, ապա այս դեպքում նա պարզապես պարտավորված էր այն շարունակել: Այդ առիթով ՀԲԸ Միության Կենտրոնական Վարչությունը գրում էր. «...քաղ. Խանճեանի կողմէ ...արտասանած ճառին մէջ՝ Տ.Կիւլպենկյանի ուղղուած բողոքովին անհիմն մեղադրանքը ամենադառն տպատրութիւն գործեց, եւ նոյնքան եւ խոր վիշտ պատճառեց Կեդր. Վարչ. Ժողովին, որ ըստ մը իսկ չէ խորհած հայրենիքէն դուրս «ազգային օջախ»-ի մասին, քանզի մէն մի գաղութ, մէջը ըլլալով Սուրիան, ժամանակատր կայան մըն է հայրենաբաղձ գաղթականներու համար. իսկ արտասահմանի մէջ գաղթականներուն ընծայուած եղբայրական օգնութիւնը, առանց որուն շատ ատելի ահատր եւ ընդարձակ թշուառութիւն մը պիտի վիճակուէր մեր քամբախտ ազգին այդ յուսալքուած բեկորներուն,

ուրիշ կերպով արդար պիտի չլլար բացատրել բայց եթե մարդասիրական անժխտելի պարտականութեանց կատարումովը հետեւաբար, ներելի պիտի չլլար որ ՀԲԸ Միութիւնը այդ մեղադրուած նուազագոյն օժանդակութիւնը մերժէր, մինչեւ որ հայրենիքէն անջատուած եւ ո եւ է պաշտպանութենէ զրկուած մեր դժբախտ հայրենակիցները իրենց նախահայրերուն բնավայրը կարենան փոխադրուիլ, ինչ որ երկար ժամանակի հարց է»:⁵⁴ Բայց նույնիսկ այդ պայմաններում Միութիւնը Նանսենյան գրասենյակի համաձայնությամբ պետք էր «...Սուրիո անտուն գաղթականներու գործին համար յանձն առած 10000 ոսկիին կէսը միայն վճարել, որպէսզի ինչ գումար որ աւելնայ բարդուի ներգաղթի հիմնադրամին վրայ»:⁵⁵ Այսպիսով, եթե «Հայկական օջախի» կարծեցյալ ծրագրի բաղկացուցիչ մասերն էին, մի կողմից, Հունաստանի գաղթականների տեղափոխումը Սիրիա, եւ մյուս կողմից՝ Բեյրութում ու Հալեպում տների կառուցումը անտուն գաղթականների համար, սպա 1931 թ. սեպտեմբերին, հատկապէս Ս.Տեր-Պաբրիէլյանի Փարիզ այցից հետո, Միութիւնը որոշել էր օժանդակել նրանցից միայն երկրորդին: Եթե թուրքական քարոզչությունը դրանում նույնպէս վտանգ էր տեսնում իր երկրի անվտանգության համար, սպա, նույնիսկ նկատի առնելով հնարավոր քաղաքական հաշվարկները, դժվար է պատկերացնել, որ Հայաստանի ղեկավարությունը ինքնուրույնաբար կամ էլ կենտրոնի թելադրանքով, պահանջեր ՀԲԸ Միութիւնից հրաժարվել օգնել Բեյրութում եւ Հալեպում մինչ այդ արդեն հաստատված հայերին:

Այլ ընթացք ունեցավ Ս.Տեր-Պաբրիէլյանի այցի ժամանակ առաջ քաշած երկրորդ՝ Հայաստան ներգաղթի ֆինանսավորման հարցի լուծումը: Ահա թե ինչ է գրել այդ առիթով Վ. Մալեզյանը, որը, ի դեպ, Միութեան ղեկավարներից միակն էր, որ Գ.Կյուլպենկյանի հրաժարականից հետո էլ գործնական եւ անձնական սերտ հարաբերություններ պահպանեց նրա հետ. «Քանի մը ամիս առաջ / Վ. Մալեզյանը նկատի ունի Ա.Խանջյանի ճառը - էդ. Մ/ Փարիզ այցելած էր Հայաստանի Վարչապետը Սահակ Տեր-Պաբրիէլեան, որ ներգաղթի պաշտօնական առաջարկը բերած էր եւ թելադրեց որ Բարեգործականի նախագահը այդ նպատակին համար ինքն իսկ հանգանակութիւն մը բանայ, հայրենադարձներուն մինչեւ Հայաստան ծախսերուն համար: Բայց Կյուլպենկեան գոհացաւ վայելչօրէն պատուասիրելով մեծանուն հիւրը եւ նախամեծար համարեց յայտարարել խնդրանքիս հակառակ, թէ ինք պիտի սպա-

սէ հանգանակութեան արդիւնքին, գիտակցօրէն իր բաժինը բերելու համար: Անկասկած, շատ անախորժ տպավորութեամբ մեկնեցաւ Վարչապետը, ինչպէս հաստատեցին ինձի թահմիզեան եւ Աւետիք Իսահակեան /այս երկուսը ներկայացնում էին ՀՕԿ-ը - Էդ.Մ./:»⁵⁶

Ս.Տեր-Պարրիւսյանի «անախորժ տպավորությունը» բնական էր ու հասկանալի, եւ, սակայն, դատելով հետագա դէպքերից, թվում է, որ նա, այնուամենայնիվ, շարունակեց որոշակի հույսեր կապել Գ.Կյուլպենկյանի ֆինանսական օժանդակության հետ: Այդ առումով հատկանշական է, որ վերադարձից հետո տված իր հարցազրույցում, նա հատուկ նշում է իր հանդիպումը Գ.Կյուլպենկյանի հետ եւ ընդհանրապես որեւէ բացասական կարծիք չի հայտնում նրա եւ ՀԲԸ Միության մասին: Ավելի ուշ՝ հոկտեմբերի 10-ի իր հոդվածում, քննադատելով «Հայկական օջախի» գաղափարը, նա նույնպես ոչ մի խոսք չի ասում Միության եւ նրա նախագահի մասին: Այդ կեցվածքին նա հարազատ մնաց եւ հետագայում: Եթէ ընդունենք այն թեզը, որ Ա.Խանջյանի մեղադրանքները Գ.Կյուլպենկյանի հասցեին թելադրված էին կենտրոնից՝ Մոսկվայից կամ էլ Թիֆլիսից, ապա այդ դեպքում Հայաստանի վարչապետի մնան վարքագիծը դառնում է խիստ զարմանալի, եթէ ոչ անհավանական: Այդ իմաստով ուշագրավ է, որ 1937 թ. Ժողովմխորհի նախագահի նախկին տեղակալ Ար. Երզնկյանը հարցաքննություններից մեկի ժամանակ, խոսելով Ս.Տեր-Պարրիւսյանի արտասահմանում սփյուռքահայերի հետ ունեցած հանդիպումների մասին, ասել է. «Տեր-Պարրիւսյանի Փարիզում եղած ժամանակ «Խորհրդային Հայաստան» թերթում հոդված տպագրվեց Կյուլպենկյանի դեմ: Նա շատ վրդովված էր դրանից եւ ասում էր, որ հոդվածը խանգարել է նրա բանակցություններին, որ Կյուլպենկյանը հոդվածից հետո հրաժարվեց աշխատել Բարեգործականում, ուր նա նախագահն էր»:»⁵⁷

Ս.Տեր-Պարրիւսյանի մնան վարքագիծը բացատրելի է դառնում, եթէ ենթադրենք, որ Ա.Խանջյանի մեղադրանքները Միության նախագահի հասցեին նրա սեփական նախաձեռնության արդյունքն էին: Կասկածից վեր է, որ Հայաստանի Ժողովմխորհի նախագահի այցը Փարիզ եւ բանակցությունները միլիոնատեր Գ.Կյուլպենկյանի հետ հնարավոր էր Հայաստանի առաջին դեմքի՝ նույն Ա.Խանջյանի թույլտվության կամ առնվազն համաձայնության դեպքում միայն: Ըստ ամենայնի ինքը՝ Ս.Տեր-Պարրիւսյանը, գրեթէ վստահ էր իր հաջողության

մեջ: Իսկ Ա. Խանջյանը: Այդ դժվար հարցի պատասխանը միգուցե կարելի է գտնել Ա.Խանջյանի կնոջ՝ Ռոզա Վինդգրեբերգի /ի դեպ, նա Խորհրդային Միության ամենաազդեցիկ կուսակցական գործիչներից մեկի՝ Ս.Կիրովի կնոջ քույրն էր/ վկայություններում. «...1930 թվականից մինչև վերջին ժամանակներս /1936 թ./ Հայաստանի Կ/բ/Կ Կենտկոմի ղեկավար կորիզում գրեթե երբեք չի եղել լիարժեք համատեղ աշխատանք եւ միություն: ...Խանջյանին Հայաստանի Կ/բ/Կ Կենտկոմի քարտուղար նշանակելուց հետո, համատարած կոլեկտիվացման հետ կապված դժվարությունների շրջանում, Խանջյանի դեմ ազգայնամոլության մեղադրանք առաջ քաշվեց Հ. Կոստանյան-Քանայանի, Ս. Չալյանի, Մանդալյանի, Աթանես Ակոպովի, Գուրգեն Քալաշյանի եւ մյուս խմբերի կողմից: Ամատունին, որն այդ ժամանակ ՀԿ/բ/Կ Կենտկոմի երկրորդ քարտուղարն էր, շատ մոտ էր այդ խմբի հետ: Մյուս կողմից նրա դեմ աշխատում էր Հայաստանի Կենտգործկոմի նախկին նախագահ Կասյանի ազգայնամոլական խումբը:

Խանջյանի բնավորության առանձնահատուկ գծերից էր նրա չափազանց վստահությունը մարդկանց նկատմամբ եւ պետք է ասեն, որ նա երկար ժամանակ չէր հավատում, որ իր դեմ ինչ-որ պայքար է մղվում, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ նրան փաստեր էին ներկայացնում: Կիրովի մասնակցությամբ, Հայաստանից հանվեցին առաջին խմբի բոլոր անդամները, հանվեց նաեւ Կասյանը, իսկ Ամատունին մերկացվեց որպես Լոմինաձեի կողմնակից եւ հանվեց աշխատանքից:

Մինչեւ 1933 թվականի սկիզբը սուր պայքար չէր նկատվում /այն ժամանակ դա կոչվում էր անսկզբունքային-խմբակային պայքար, այժմ պարզ է, որ այդ ամենը կրում էր քաղաքական բնույթ/: Այդ ժամանակներում անհանգստացնում էր Տեր-Գաբրիելյանի աշխատանքը: Նա գտնում էր, որ Տեր-Գաբրիելյանի մոտ ուժեղ ազգայնամոլական տրամադրություններ կան... քանի որ նա Ժողկոմխորհի նախագահն էր, ապա բազմիցս Խանջյանն ասում էր, որ չի կարող նրան այս կամ այն զիջումներ չանել, մասնավորապես, խորհրդային ապարատի կադրերի ընտրության հարցում... 1935 թ. հասան նրան, որ Հայաստանից տարան Տեր-Գաբրիելյանին, որի հետ այդ ժամանակ հարաբերությունները խիստ սրվել էին...»:⁵⁸

Իշխանության վերնախավում ընթացող նման պայքարը, որի առանցքն էին ազգայնամոլության մեջ փոխադարձ ուղղակի եւ անուղղակի մեղադրանքները, բացատրելի է դարձ-

նում Ա.Խանջյանի վարքագիծը: Ս.Տեր-Գաբրիելյանի եւ Գ.Կյուլպենկյանի բանակցությունների հաջող ավարտի դեպքում, նա կարող էր մատուցել այն որպէս իր վարած քաղաքականության հաղթանակ: Բայց այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ Ա.Խանջյանը ոչ միայն չէր հավատում հաջող արդյունքին, այլ չէր էլ ցանկանում այն: Տեղեկանալով Ս.Տեր-Գաբրիելյանի այցի մանրամասներին, նա անտեսեց ձեռք բերած համաձայնությունները եւ շտապ կերպով հանդես եկավ իր հայտնի ճառով: Եւ թե՛ն մեղադրանքները հնչեցին Գ.Կյուլպենկյանի հասցեին, նրանք ոչ պակաս չափով ուղղված էին նաեւ վարչապետի դեմ, որը ընդամենը մեկ ամիս դրանից առաջ սիրալիք ընդունելության էր արժանացել «իմպերիալիստական շրջանակների հետ սերտ կապեր ունեցող» նույն Գ.Կյուլպենկյանի կողմից: Ըստ էության, այդ ճառով Ա.Խանջյանը դատապարտում էր, առանց անունը տալու, Ս.Տեր-Գաբրիելյանի այցը, կասկածի տակ դնում նրա՝ Կ.Դալլաքյանի բառերով ասած, «վարկն ու հեղինակությունը» եւ դրանով իսկ անրապնդում իր դիրքերը իշխանության վերնախավում: Իսկ թե ինչպիսին կլինեն Գ.Կյուլպենկյանի հակազդումը՝ դա, կարծես, ամենաքիչն էր հետաքրքրում Ա.Խանջյանին՝ Գ.Կյուլպենկյանի որեւէ պատասխան քայլը, սկսած ներգաղթը ֆինանսավորելուց եւ վերջացրած նրա հրաժարականով, կարելի էր ներկայացնել որպէս կոմունիստ Խանջյանի հաղթանակը կապիտալիստ Կյուլպենկյանի հանդէպ:

Այս կապակցությամբ հարկ է նկատել, որ թե այս եւ թե մյուս այլ դեպքերում, փորձելով բացատրել Ա.Խանջյանի վարքագիծը, նրա՝ որպէս Հայաստանի առաջին դեմքի գործունեությունը, ականա մոռացության են տրվում նրա անձնային հատկանիշները, որոնք ձեւավորվել էին նրա կյանքի յուրահատուկ պայմանների ընթացքում: Ա.Խանջյանը ծնվել էր 1901 թ. Վանում, ուստի եւ նրա մանկության տարիները համընկան պատմական այնպիսի իրադարձությունների հետ, ինչպէս Ա Համաշխահային պատերազմը, ցեղասպանությունը, տեղահանումները, հայրենի օջախի, հարազատների անվերադարձ կորուստը եւ այլն, ինչը անխուսափելիորեն իր բացասական ազդեցությունը ունեցավ ինչպէս ողջ հայ ժողովրդի, այնպէս էլ այդ դեպքերի ականատես եւ մասնակից յուրաքանչյուր հայ մարդու հոգեբանական բնութագրերի ձեւավորման վրա: 1917 թ. սկսած նա զբաղվում է հեղափոխական գործունեությամբ եւ այդ ընթացքում երկու անգամ ձերբակալվում: Հայաստանում

խորհրդային կարգերի հաստատումից անմիջապես հետո եւ մինչեւ 1921 թ. հակաբոլշեիկյան ասպատամբությունը, Ա.Խանջյանը աշխատում է որպես Հայկոմկուսի Երեւանի կոմիտեի քարտուղար: Այսպիսով, 17-ից 21 տարեկան հասակում, տարիներ, որոնք վճռորոշ դեր են խաղում մարդու որպես անձ կայացման գործընթացում, Ա.Խանջյանը ապրեց եւ գործեց հեղափոխական ժամանակներում, երբ «ընդունակություն է համարվում միայն հանդգնությունը, իսկ վեհություն՝ միայն ծայրահեղությունը»:⁵⁹ Կյանքի նման ուղի էին անցնում իր հասակակիցներից շատերը՝ հեղափոխություն ապրող երկրի համար դա բնական երեւոյթ է եւ այդ առումով Ա.Խանջյանի կենսագրության այդ հատվածը նման էր իր գործընկերների ապրած տարիներին:

1921 թ. Ա.Խանջյանը կուսակցության որոշումով մեկնում է Մոսկվա՝ Կոմունիստական համալսարանում ուսանելու նպատակով, իսկ մեկ տարի անց՝ Լենինգրադ, ուր վեց տարի աշխատելով կուսակցական մարմիններում, զբաղվում է քարոզչական աշխատանքով: Այդ յոթ անընդմեջ տարիների ընթացքում Ա.Խանջյանը կտրված մնաց հայ իրականությունից՝ թե իր աշխատանքի բնույթով եւ թե իր անձնական կյանքում, հատկապես Ռ.Վիդգերգի հետ ամուսնանալուց հետո: Միաժամանակ, նույն այդ տարիներին, ապրելով եւ աշխատելով ազգային-մշակութային առումով իրեն օտար միջավայրում, նա, ինչպես եւ որեւէ ազգային փոքրամասնության ներկայացուցիչ, մշտապես դատապարտված էր ինքնահաստատման՝ որպես մասնագետ, որպես անհատ, որպես հայ:

1928 թ. կուսակցության որոշումով Ա.Խանջյանը վերադառնում է Հայաստան, մոտ երկու տարի աշխատում է որպես Հայաստանի Կոմկուսի կենտկոմի երկրորդ, իսկ 1930 թ. մինչեւ իր կյանքի ավարտը՝ առաջին քարտուղար: Եւ նորից նրա առջեւ կանգնեց ինքնահաստատման խնդիրը: Այս անգամ Խորհրդային Միության մասշտաբով, որպես թեւ ամենափոքր, բայց եւ այնպես մի ամբողջ հանրապետության ղեկավար: Եթե այս հարցում նրան կարող էին որոշ չափով օգտակար լինել իր կապերը Մոսկվայում եւ Լենինգրադում, հատկապես ազգակցական կապը Ս.Կիրովի հետ, ապա այլ էր իրավիճակը Հայաստանի ներսում: Այստեղ նա պետք էր ապացուցեր սեփական կարողությունները իրեն անձանոթ միջավայրում, ուր կային փորձառու, հեղինակություն եւ հարգանք վայելող գործիչներ, ինչպես, օրինակ, Ս.Կասյանը, Աս.Մռավյանը, Ս.Տեր-

Գաբրիելյանը, Ար.Երզնկյանը, պետք է ճիշտ կողմնորոշվեր իշխանության ներսում ընթացող թաքնված պայքարում, պետք է կարենորագույն որոշումներ ընդուներ ոչ միայն զուտ կուսակցական հարցերի, այլ Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական եւ մշակութային զարգացման վերաբերյալ: Բայց կար եւ մեկ այլ մի գուցե ամենադժվար լուծելի խնդիր՝ դա իր անմիջական վերադասի՝ Անդրֆեդերացիայի իշխանությունների, անձամբ Լ.Բերիայի հետ հարաբերություններն էին, որոնց առանցքը Հայաստանի շահերի, ինքնուրույն գործելու իր իրավունքի պաշտպանումն էր: Այս եւ մի շարք այլ կարենորագույն հարցերի միաժամանակ, արագ եւ ճիշտ լուծումը, դժվար խնդիր էր 30-35 տարեկան, անհրաժեշտ կենսավորձ ու մասնագիտական գիտելիքներ չունեցող երիտասարդ Ա.Խանջյանի համար: Նա, ըստ էության, միշտ գործեց մենակ՝ չվստահելով Բերիայի դրածոներին, միեւնույն ժամանակ չունեցավ մնայուն դաշնակիցներ Հայաստանի իշխանության ավանդական, «հին» վերնախավում: Կարելի է ասել, որ իր կյանքի հատկապես վերջին 5-6 տարիների ընթացքում Ա.Խանջյանը մշտապես գտնվում էր նյարդահոգեկան եւ ֆիզիկական /նա տարիներ շարունակ թոքախտով հիվանդ էր/ գերլարվածության՝ ստրեսային վիճակում, ինչով էլ, հնարավոր է, բացատրվում է նրա որոշ դեպքերում ոչ համարժեք անհետետղական վարքագիծը:

Ինչպես նշվեց, Գ.Կյուլպենկյանի հրաժարականի հետ կապված երկրորդ հարցը՝ դա նրա այդչափ կտրուկ վճռական հակազրումն էր Ա.Խանջյանի ճառին:

Իր հրաժարականը նա պատճառաբանել էր Ա.Խանջյանի, Հայաստանի կառավարության կողմից իր անձի դեմ «անհեթեթ առարկությունով ... նախատինքներ», «բացարձակ անտեղի հարձակում» անելով, ինչը անհնար էր դարձնում իր՝ որպես ՀԲԸ Միության նախագահի համագործակցությունը Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների հետ: Ընդունելով հանդերձ, որ կային եւ այլ պատճառներ /այդ մասին ստորել/, թվում է, սակայն, որ իր իսկ կողմից նշածը արդեն բավական էր հրաժարական ներկայացնելու համար: Իրենց դաստիարակությամբ ու կրթվածությամբ, մտավոր զարգացման մակարդակով, իրենց կենսավորձով ու մասնագիտական ունակություններով եւ որիչ այլ բնութագրերով Ա.Խանջյանը, ինչպես եւ նրա գործընկերները, այն աստիճան անհամեմատելի էին Գ.Կյուլպենկյանի հետ, որ նման վիրավորական մեղադրանք-

ներից հետո, Գ.Կյուլպենկյանը իսկապես որ կարող էր անպատվաբեր համարել նույնիսկ հեռակա՝ նամակագրական, գուտ պաշտոնական շփումները նույն այդ մարդկանց հետ: Ժամանակակիցները, փորձելով տարհամոզել Գ.Կյուլպենկյանին, հաճախ բերում էին Պողոս Նուպարի օրինակը, որը անուշաղբության էր մատնում Երեսանից իր հասցեին ժամանակ առ ժամանակ արվող բոլոր տեսակի եւ նույնչափ անհիմն մեղադրանքները: Գ.Կյուլպենկյանը, սակայն, իր անձնային հատկանիշներով խիստ տարբեր էր Պողոս Նուպարից: Լինելով ընդգծված անհատապաշտության տեր մարդ՝ թե իր գործունեության մեջ եւ թե անձնական կյանքում, Գ.Կյուլպենկյանը չէր կարող եւ չէր ցանկանա զոհաբերել իր «Ես»-ը հանուն որեւէ գաղափարի կամ վեհ նպատակի:

Դրա հետ մեկտեղ, սակայն, Ա.Խանջյանի մեղադրանքները Գ.Կյուլպենկյանի հրաժարականի համար թե պատճառ էին եւ թե պատրվակ: Ստանձնելով ՀԲԸ Միության նախագահի պաշտոնը Պողոս Նուպարից հետո, Գ.Կյուլպենկյանի մասշտաբի տեր անհատը չէր կարող բավարարվել նրա գործը պարզ շարունակողի դերով, ուստի եւ իր առջեւ նպատակ դրեց երկու գերխնդիր: Վ.Մալեգյանի վկայությամբ, «Իր պռաջին գործը եղաւ Միութեան Թրքսթները միացնել եւ անոր ամբողջ հիմնադրամներէն կազմել «Ազգային Թրքսթ» մը, կամ տեսակ մը «Հոլտինկ», ուր յետին նուիրատուն իր բաժինը ունենար, ուր հիմնադրամները եւ եկամուտները ճշգրտէին ու սահմանուէին բաժնետիրական դրութեամբ: Խանդավառուած էր այդ գաղափարով եւ կը յուսար թէ ամէն ոք, յետին հայն անգամ, պիտի փութար իր բաժինը ունենալ հայոց այդ մեծ Թրքսթին մէջ»:⁶⁰ Այս ծրագիրը, սակայն, ձախողվեց այդ տարիներին որոշ անհրաժեշտ ֆինանսական ձեւակերպումների անհրաժեշտության պատճառով: «Ասիկա իրեն ցաւ պատճառեց, կարծուածէն անելի խոր ցաւ մը, որովհետեւ յաջողելու վարժուած մարդ մը ըլլալով չափազանց զգայուն էր ռեւ ձախողուածքի ինչպէս նաեւ հարուածի առջեւ...»:⁶¹

Գ.Կյուլպենկյանի երկրորդ կարեւորագույն նպատակն էր, որի մասին նա հայտարարեց իր առաջին իսկ ճառում, սփյուռքի ողջ հայության եւ հատկապես ՀՅ Դաշնակցության համախմբումն էր Միության շուրջ: «Կը փափաքէր ՀԲԸ Միութեան խտելիին շուրջ բոլորել նաեւ Դաշնակցականները, որ մինչեւ այդ օրը իրենց հակամարտ բրոքականտովը միշտ ջանացած էին վարկաբեկել ու քայքայել անհիկա. ինք անձնապէս

լուրջ արգելք մը չէր տեսներ: Բարեմտօրէն սկսաւ դիմումներ ընել այդ ուղղութեամբ, եթէ ոչ անձամբ անձին, գէթ ուրիշներու միջոցաւ: Բաց աստի համերաշխութեան կոչ մըն ալ հրատարակեց այդ առթիւ: Իր յոյսը դրած էր գլխատրաբար Ահարոնեանի, Խատիսեանի եւ Ջամալեանի վրայ, որոնց ընձեռած էր նիւթական օժանդակութիւններ. որպէս բարոյական փոխարինութիւն՝ անոնցմէ կ'ակնկալէր փութկոտութիւն իր գաղափարին մոտենալու եւ իր ծրագիրը յաջողցնելու: Ոեւէ դիտողութիւն չըրիճք իրեն այդ մասին, - գրում էր Վ. Մալեզյանը, որը, ի դեպ Ռամկավար-Ազատական կուսակցության հիմնադիրներինց էր, - ես մանաւանդ զգուշացայ կարծիք յայտնելէ, իր վրայ չի ձգելու համար այն տպատրութիւնը թէ մենք բացարձակապէս հակառակ ենք այդ գաղափարին կամ չենք հաւատար անոր իրականացման, ինչ որ սակայն մեր ներքին խոր համոզումն էր: Եւ ստուգիւ Կիւլպենկեան հաստատեց իր բանակցութեանց առթիւ թէ Դաշնակցականներուն հետ կարելի չէ ռեւէ համաձայնութիւն, թէ քանի մը աննշան անդամակցութիւններու փոխարէն անոնք կը դնէին արտառոց պահանջներ եւ անընդունելի պայմաններ: Օրին մէկը, երբ ըստ սովորութեան զբասնեակս այցելած էր, թղթածրարը սեղանին վրայ դրաւ ու սկսաւ դառնօրէն արտայատուիլ: Յետոյ իր կրած յուսախաբութիւնը աւելի եւս շեշտուեցաւ, երբ տեսաւ որ դաշնակցական մամուլը ընդհակառակը աւելի եւս շեշտակի կը շարունակէ իր յարձակումները Բարեգործականի դէմ, նոյն իսկ իր անձին ուղղելով ծանր մեղադրանքներ, թէ իրմէ սպասուած արմատական բարեփոխումները չի ներմուծեց Բարեգործականի մէջ, այսինքն թէ չի կատարեց իրենց անհրաժեշտ համարած մաքրագործումները, եւ թէ ե՞րբ արդեօք վերջապէս իրականութիւն պիտի գտնէ ազգային հսկայ բարեգործութեան ձեռնարկը որուն մասին կ'երեւայ թէ անցեալին մէջ խօսելու առիթ ունեցեր է: Կը հիշեմ թէ շատ ազդուեցաւ եւ ես զուր ջանացի հանդարտեցնել ինքը, Պօղոս Նուսար օրինակը տալով: Փաշան, կ'ըսէի, գիտեր արհամարհել եւ գործով պատասխանել այդպիսի վայրահաջութեանց: Բայց ինք շատ զգայուն էր եւ չէր հանդուրժեր իր հայրենակիցներէն եկած ռեւէ հարուած»: ⁶²

Գ. Կյուլպենկյանի հոգեվիճակի մասին եմ վկայում հետեւյալ տողերը մրա 1930 թ. դեկտեմբերի հայտարարութիւնից. «Հազիւ թէ ստանձնած եմ Հայկական Բարեգործ. Ընդհ. Միութեան Նախագահի պաշտոնս եւ ջանադիր եմ անոր բարոյական եւ նիւթական կացութիւնը ամրապնդելու, չափազանց ցաւ

կը պատճառէ ինձ տեսնել որ մեր մամուլին մէկ մասը բանավեճներու անձնատուր կ'ըլլա, կասկածի տակ դնելով Միութիւնը իր ձգտումներուն վերաբերմամբ: Կը կարծէի թէ այդ դիտումնատր հրատարակութեանց առաջըը առնելու պիտի ծառայէր այն անկեղծ եւ վճռական յայտարարութիւնը, գոր ըրի պաշտօնի ձեռնարկելուս առթիւ, եւ որուն մէջ կը պարզէի թէ, կուսակցական չըլլալով, պիտի աշխատին որ, ինչպէս իր անունն իսկ կը յայտարարէ, Միութիւնը ըլլայ Տունը բոլոր Հայերուն, առանց կուսակցական կամ կրոնական խտրանքի: Որպէսզի մեր Միութիւնը կարենայ լրիւ կատարել իր Հիմնադիրներուն կողմէ նախատեսուած աշխատանքը, պէտք է որ բոլոր կուսակցութեանց վերաբերող համօրէն Հայերը սիրով նուիրուին անոր: ...Հարկ սեպեցի այս նոր յայտարարութիւնը ընել, միանգամ ընդմիշտ, եւ եթէ անհկա բարերար արդիւնք մը չունենայ, խորապէս պիտի վշտակրին»:⁶³

Հարկ է նշել մեկ հանգամանք եւս: Նույն այդ տարիներին համաշխարհային տնտեսական հայտնի ճգնաժամի հետեւանքով անգլիական, ամերիկյան եւ այլ տարադրամների արժեզրկման հետ մեկտեղ, սակարաններուն մեծ անկում էին ասպրում մատ արժեթղթերը, ինչը խիստ ծանր հետեւանքներ կարող էր ունենալ ՀԲԸ Միության ընդհանուր ֆինանսական վիճակի վրա: Գ.Կյուլպենկյանի համար, բնական է, խիստ անցանկալի էր մտնել հեռանկարը, երբ իր անվան հետ կարող էր կապվել մինչ այդ Պողոս Նուպարի նախագահությամբ քսանհինգ տարի ֆինանսապէս կայուն Միության սնանկացումը:

Այս տարաբնույթ պարագաների համագումարն էլ հանգեցրեց Գ.Կյուլպենկյանի հայտնի որոշմանը: Հաջողություններին սովոր, աշխարհով մեկ հայտնի ֆինանսիստի ու գործարար մարդուն անկարելի էր գիտակցել իր անհաջողությունը առաջին հայացքից այդքան դյուրին թվացող ազգային ոլորտում: Եւ նա շտապեց օգտվել իր իսկ կողմից նախապէս ստեղծած հնարավորությունից: Նրա, որպէս ՀԲԸ Միության նախագահ արտասանած առաջին իսկ ճառի վերջին դարձվածն էր. «Ամենաերջանիկ պիտի լինին եթէ յաջողին, եւ եթէ անկարելի լինի, չպիտի վարանին հրաժարելու այս բարձր պաշտօնէս»:⁶⁴

Այդ տարիներին սպիտոքի ցուցաբերած վերաբերմունքը Գ.Կյուլպենկյանի հանդէպ չմնաց անպատասխան: Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակյանին հղած իր նամակում նա գրում էր. «...երբ կարելի չըլլար օգնութիւնս տրամադրել կամ շարունակել, ամենքն ալ դժգոհ 108

կ'ըլլան եւ կարծես թէ կը խորհին թէ ոսկիի աղբիւր մը ունին, որ երբեք չի սպառիր եւ ուրմէ ամէն ոք կրնայ ուզածին պէս առնել: Այս մտայնութիւնը այն աստիճան գգուելի եղած է որ կը սկսին դառնօրէն ազդուիլ... Կրնամ հաւաստիացնել Չեր Գերասիմ-տուտիւնը որ եթէ իմ Հորս յիշատակին յարգանքը չըլլար, իմ բնավայրիս համար այլեւս ոեւէ վերաբերում պիտի չունենայի: Ասիկա ըսել չէ թէ չեմ փափաքիր ընել յօգուտ իմ հայրենակիցներու ինչ որ բանատր կը սեպեն, բայց վիատած եմ իմ մասիս անոնց ցոյց տուած աստիճաններէն եւ սինիքութենէն...»⁶⁵

Անցնում է երեք տարի, քաղաքական եւ ազգային-քաղաքական բեմում գրեթէ ամեն ինչ անփոփոխ է, հատկապէս արժե նշել, որ դեռ ողջ է Ա.Խանջյանը եւ կարծես չկա եւ ոչ մի նախադրյալ Գ.Կյուլպենկյանի՝ իրադարձությունների կենտրոնում վերստին հայտնվելու համար: Բայց, ահա, 1936 թ. հունվարին Երեսան է հասնում Հայաստանի Ժողկոմխորհի նախագահ Ա.Գուլոյանին հասցեագրած Վ.Մալեգյանի նամակը, որում ասվում էր.

«...Հաճույքով տեղեկացնում եմ Չեզ այն բարի մտադրության մասին, որը օրերս առաջացավ Միության նախկին Նախագահ տ. Գալուստ Կյուլպենկյանի մոտ, մտադրություն, որի վերաբերյալ հարգելի բարերարը երկու անգամ առիթ ունեցավ անձամբ հանդիպել Թուրքիայում դեսպան քաղ. Կարախանի հետ:

Գալուստ Կյուլպենկյանը՝ անցյալում թրքահայատակ, հեռացել է Թուրքիայից մոտ 40 տարի առաջ եւ ձեռք է բերել անգլիական հպատակություն: Այդ պատճառով Անկարայի կառավարությունը վերջերս հրապարակավ հայտարարել է, որ նա վերջնականապէս զրկվել է թրքական հպատակությունից:

Մեր հարգելի բարերարը Կ.Պոլսում ունի արժեքավոր կալվածներ, որոնք բռնագրավման ենթակա չեն որպէս լքված գույք, քանի որ նա փախստական չէ պատերազմի հետեւանքով, այլ մինչ այդ է հեռացել հայրենիքից: Իր կալվածներից ստացվող շահույթը ստացել է նրա ներկայացուցիչը Կ.Պոլսում եւ աստիճանաբար հանձնել է որպէս նվիրատվություն բարեգործական հաստատությունների:

Ըստ այդ հայտարարության, տ.Գալուստ Կյուլպենկյանը օրենքով պարտավոր է հայտարարությունից հետո մեկ տարվա ընթացքում, այսինքն մինչեւ գալոդ ասլիլ ամիսը, կարգավորել իր բոլոր գործերը եւ իրացնել գույքը: Նրա հիմնական կալվածներն են Սելամեթ կարավան-սարայը Ստամբու-

լում... որը ժամանակին գնվել է 20000 ֆունտ ստերլինգով, որից ստացվող շահույթը տնտեսական ճգնաժամի հետեւանքով 2000 ֆունտ ստերլինգից ընկել է մինչեւ 700 ֆունտ ստերլինգ, այնուհետեւ Պերսայում, Փաշա թաղամասում, գերմանական դեսպանատան հարեւանութեամբ առաջնակարգ հողատարածք, որը ժամանակին արժէր 8-10 հազ. ֆունտ ստերլինգ:

Եւ ահա, տ. Գալուստ Կյուլպենկյանը իրավունք ունի եւ նրան թույլատրված է իր օգտին վաճառել իր կալվածները, բայց նա նախընտրում է նվիրաբերել դրանք Երեւանի Պետ-համալսարանին, իրեն իրավունք վերապահելով հետագայում որոշել այդ նվիրատվության մանրամասները: Բայց, ինչպես ասացի, գործը շատ շտապ է, քանզի շատ քիչ ժամանակ է մնացել՝ առավելագույնը մեկ ամսվա ընթացքում պետք է սկսել գույքի փոխանցման ձեւակերպումները, որպեսզի դեռ մինչեւ ապրիլ ամիսը այդ իրավական գործողությունները ավարտվեն:

Ներկայացնելով այս առաջարկությունը Խ. Հայաստանի կառավարության ուշադրությանը, խնդրում ենք հնարավորին չափ արագ հայտնել Ձեր նկատառումները, որպեսզի դրա համաձայն արագ ընթացք տալ գործին: Խնդրում ենք նաեւ դրա մասին հաղորդել Մոսկվայի Կենտրոնական կառավարությանը, որի ներկայացուցիչ քաղ. Կարախանը արդեն գրել է Մոսկվա եւ խոստացել է 8-10 օրից Անկարա վերադառնալուն պես զբաղվել այդ գործով...»:⁶⁶

Ա.Գուլոյանին ուղղած Վ.Մալեգյանի մարտի 18-ի նամակից հայտնի է դառնում, որ Թուրքիայում Խորհրդային Միության Լիազոր ներկայացուցչի՝ Լ.Կարախանի /Կարախանյան/ ջանքերի շնորհիվ, թուրքական կառավարության հետ կարգավորվել է օրինական ձեւակերպումների հարցը, եւ որ Գ.Կյուլպենկյանը այդ լուրը ստանալուն պես դեսպանին է ուղարկել լիազորագիր, ինչպես նաեւ իր գույքային իրավունքները հաստատող բոլոր փաստաթղթերը: Նույն օրը՝ մարտի 18-ին Լ.Կարախանին հասցեագրած իր մամակում Գ.Կյուլպենկյանը, մասնավորապես գրում էր. «...Ինչպես եւ պատիվ ունեցա Փարիզում Ձեր վերջին այցելության ժամանակ անձամբ ներկայացնել Ձեզ, եւ հայկական կառավարության սեփական տիրակալմանն են նվիրաբերում ...վերջնական եւ անկապտելի ձեւով, մեր /իր եւ իր կնոջ՝ Նվարդ Կյուլպենկյանի - էդ.Մ./ ողջ գույքը, որը ներկայումս գտնվում է Թուրքիայում, եւ որի հիմքում են Սալամեթ Խանը՝ գտնվում է Բախչէ Կափուում...»,

ինչպես նաև Այազ փաշայում՝ Պերա վայրում գտնվող հողատարածքները, բոլորը առանց բացառության, այնտեղ գտնվող անշարժ գույքի իրավունքով: Իմ ցանկությունն է, որ անշարժ գույքից ստացված եկամուտը կամ նրա վաճառքից ստացված շահույթը տրամադրվի Հայաստանի կառավարության հոգածությանը՝ համալսարանական որեւէ շինություն կառուցելու համար, որի իրագործումը՝ Երեւանի կառավարության համաձայնությամբ, վերապահում են ինձ: Ընդ որում, պատիվ ունեն կից ուղարկել լիազորագիր, որով ես Չեզ լրիվ ազատություն են սալիս Չեր գործունեության մեջ՝ ձեռակերպումներ եւ փոխանցումներ կատարելու նպատակով... Սեփականատիրությունը հաստատող փաստաթղթերը Չեզ կուղարկվեն այստեղից մեկերկու օրից, քանզի նրանք գտնվում են Լոնդոնում, ուր ես հեռագրեցի, որպիսով անհապաղ հասցվեն ինձ: Չգիտեմ, ինչպես արտահայտել իմ երախտագիտությունը Չեր այս մեծ ծառայության համար... որով դյուրացնում եք ինձ համար թանկագին ցանկության իրականացումը՝ օգտակար լինել հայ ժողովրդին, որի վերածնունդը պատիվ է բերում Խորհրդային Միության կենտրոնական իշխանություններին եւ Երեւանի կառավարությանը...»:⁶⁷

Նամակում հիշատակած լիազորագիրը՝ բժախնդրությամբ կազմված փաստաթուղթ է, որում Կ.Պոլսում եւ Չմյուտնիայի շրջանում Գ.Կյուլպենկյանին եւ նրա կնոջը պատկանող անշարժ գույքի նկարագրումից հետո, մանրամասն թվարկվում են այն բոլոր իրավունքներն ու լիազորությունները, որոնք նրանց կողմից վերոնշյալ նպատակով տրվում էին Լ.Կարախանին: Եւ թվում է թե գործի հաջողությունը ասպեկտված է՝ առկա են Մոսկվայի համաձայնությունը, Լ.Կարախանի պատրաստակամությունը, բոլոր անհրաժեշտ փաստաթղթերը: Հենց նման վստահ տրամադրությամբ է գրված Վ.Մալեգյանի ապրիլի 27-ի նամակը Հ.Գարակյոզյանին, որում նա հույս հայտնելով, որ Լ.Կարախանը արդեն հաջողությամբ լուծել է Գ.Կյուլպենկյանի գույքի ձեռակերպման հարցը, ոգետրությամբ ներկայացնում է վերջինի առաջարկը՝ վաճառքից ստացած դրամով կառուցել թանգարան-գրադարան, որին, ըստ Վ.Մալեգյանի, նա հնարավոր է, կփոխանցի իր հայտնի հավաքածուների մի մասը:

Բայց անցնում է եւս տասնչորս ամիս եւ 1937 թ. մայիսին Վ.Մալեգյանը ստիպված է նորից դիմել Ա.Գուլոյանին. «...Ամիսներ անցան եւ չի կարողացանք ռեւե տեղեկություն քաղել

այս գործողութեան մասին, ո՛չ Անգարայի եւ ո՛չ ալ տեղոյս դեսպանատուներէն: ...Մինչեւ այսօր թէ՛ Բարերարին եւ թէ՛ մեր Միութեան կողմէ կատարուած բոլոր դիմումները, տեղս, Պոլիս եւ Երեւան, ապարդիւն մնացին, ու տակաւին չենք գիտեր թէ գործը ի՞նչ վիճակի մէջ կը գտնուի: ...Մեր մեծամունքարեկամը եւս անձնապէս գրեց քաղաքացի Գարախանին: Մեզի կը թուի որ եթէ չէ կրցած պետք եղածը ընել, փափագելի է որ իր քով գտնուած թուղթերը վերադարձնէ, որովհետեւ ուղիղ չէ տարտամութեան մէջ թողուլ այսպիսի կարեւոր գործ մը»:⁶⁸

Վ.Մալեգյանի այս եւ հետագա նամակները մնացին անպատասխան: Խորհրդային Միության պատմության մէջ 1937 թվականը Ստալինի կազմակերպած զանգվածային բռնադատումների հայտնի շրջանն էր, որի առաջին զոհերն էին պետական եւ կուսակցական գործիչները: Հայաստանում, որպէս ժողովրդի թշնամի, հակահեղափոխական, ազգայնական եւ տրոցկիստ հայտարարվածների թվում էին գրեթէ բոլոր այն պաշտոնյաները, որոնք ղեկավարում եւ իրականացնում էին հայկական սփյուռքի հետ տարվող աշխատանքը՝ Ա.Խանջյան, Ա.Եսայան, Ա.Երզնկյան, Դ.Շահվերդյան, Ս.Տեր-Գարրիելյան եւ շատ ուրիշներ /այդ մասին ավելի մանրամասն գրքի հաջորդ մասում/: Նման պայմաններում, երբ որեւէ շփում արտասահմանի հետ՝ ձեռից եւ բովանդակությունից անկախ, իրապէս մահացու վտանգ էր սպառնում ուզած մարդուն, Վ.Մալեգյանի հետ կապը ի պաշտոնէ շարունակում էր պահպանել Հ.Գարակոյանը: Վ.Մալեգյանը, տագնապով մեջբերելով նրա «ենթադրությունը, .. որ ոեւէ դրական ձեռնարկ չէ կատարուած, հետեւաբար ավելորդ է այլեւս յոյս ունենալ այդ խնդրի յաջող կարգադրութեան մասին», Ա.Գուլոյանին հղած իր վերջին նամակներից մեկում գրում էր. «Պետք է անկեղծօրէն խոստովանինք թէ մեր մտաւոր հասկացութեան մէջ չի սղմիր քաղ. Գարախանի պահած լռութիւնը եւ ցոյց տուած անտարբերութիւնը, որուն հետեւանքը այն կ'ըլլայ որ մեր սիրելի Համալսարանը կը գրկուի կարեւոր բարիքէ մը, եւ գուցէ բարերարին կալուածներն ալ կը գրաւուին որպէս օտարահպատակի մը:

Ուստի եւ անգամ մը եւս թախանձագին պիտի խնդրէի որ Ձեր բարձր հեղինակութեամբը հաճիք Մոսկուայի եւ Անգարայի մէջ հետապնդել այդ կարեւոր հարցը, եւ մեզի հաղորդել վճռական տեղեկութիւն մը, որպէսզի գոնէ գիտնանք թէ խնդի-

րը ուր հանգած է»:⁶⁹

Եւ Ա. Գուլոյանը իսկապէս որ դիմում է Մոսկվա. Հայաստանի կառավարութիւնը որպէս շահագրգիռ կողմ, ոչ պակաս չափով ցանկանում էր պարզել հարցի այդչափ երկար ժամանակ չլուծված մնալու պատճառը: 1937 թ. օգոտտոսի 19-ին նա Խորհրդային Միութեան Արտաքին գործերի ժողկոմիսար Մ.Լիտվինովին է հասցեագրում հետեւյալ գրութիւնը.

«Անցած տարվա մարտ ամսին ընկ. Վուչկովի միջոցով արած ձեր հեռագրական հարցումին՝ քաղ. Կյուլպենկյանից նվիրատվութիւն ընդունելու հնարավորութեան մասին, որը բաղկացած է Թուրքիայում գտնվող շինություններից եւ այլն, տվեցինք մեր սկզբունքային համաձայնութիւնը: Հարցի հետագա լուծումը մեզ հայտնի չէ:

Վերջերս մեզ են հասել մի շարք նամակներ Փարիզի Հայկական Բարեգործական Միութիւնից, որոնցում նա տեղեկացնում է, որ Կյուլպենկյանի լիազորագիրը այդ գույքը ընդունելու եւ իրացնելու իրավունքի վերաբերյալ, փոխանցվել է Անկարայում ԽՍՀՄ նախկին Լիազոր Ներկայացուցիչ Կարախանին՝ Կյուլպենկյանի 1936 թ. մարտի 18-ի նամակին կից: Հայկական Բարեգործական Միութիւնը 1937 թ. հուլիսի 8-ի իր նամակում գրում է, որ ոչ ինքը, եւ ոչ էլ Կյուլպենկյանը տեղյակ չեն գործի ընթացքի մասին, բայց իրենց ունեցած տվյալներով, Անկարայում ԽՍՀՄ Լիազոր Ներկայացուցիչ կողմից իբր որեւէ քայլ չի ձեռնարկվել թուրքական իշխանութիւնների մոտ:

Սեզ հասած փաստաթղթերից եւ, մասնավորապէս Կյուլպենկյանի կողմից Կարախանի անունով տված լիազորագրից, որը կից ուղարկում ենք, կարելի է տեսնել, որ գույքը պատկանելի գումար է կազմում, ուստի նպատակահարմար կհամարելի անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկել թուրքական իշխանութիւնների մոտ Կյուլպենկյանի գույքի ստացման եւ իրացման ուղղութեամբ:

Հայաստանի Ժողկոմիտոյի խնդրում է Ձեզ համապատասխան կարգադրութիւններ տալ Անկարայում ԽՍՀՄ Լիազոր Ներկայացուցչին մեր լիազորագրի ընդունման եւ Հայաստանի Պետհամալսարանի համար Կյուլպենկյանի գույքի իրացման վերաբերյալ: Խնդրում են մեզ տեղյակ պահել Ձեր կարգադրութիւնների մասին»:⁷⁰

Գ.Կյուլպենկյանի այս չկայացած նվիրատվութեան պատմութիւնը բազմաթիվ հարցեր է առաջացնում: Որքանով իրական էր, որ Խորհրդային Միութեան բարձրաստիճան պաշտոն-

նյան՝ նրա դեսպանը Թուրքիայում, նույն այդ երկրի դատական եւ այլ մարմիններում անձնապես ներկայացներ անգլիահայտակա հայազգի միլիոնատերի շահերը, կապված Թուրքիայի տարածքում նրա կալվածքների վաճառքի հետ, որից ստացված հասույթը պետք է տրամադրվեր Երեւանի համալսարանին: Հարցը էլ ավելի տեղին է դառնում, նկատի առնելով Գ.Կյուլպենկյանի՝ որպէս «հակախորհրդային իմպերիալիստական ինտերվենցիայի» «անմիջական հովանավորողի» դատապարտումը դրանից ընդամենը 3-4 տարի առաջ: Խորհրդային Միության պատմությանը ծանոթ նեկի համար այդ հարցի պատասխանը պետք է որ բացասական լինի: Բայց այդ դեպքում, ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում Խորհրդային Միության ղեկավարությունը, տալով դեսպան Լ.Կարախանին իր անմախաղեպ համաձայնությունը՝ պաշտպանելու Գ.Կյուլպենկյանի շահերը: Միգուցե այստեղ արժէ հիշել, որ Պետական-քաղաքական միացյալ վարչության (ՕԳՊՈ) նախկին բարձրաստիճան պաշտոնյա Գ.Աղաբեկովը, վերլուծելով ՕԳՊՈ-ի եւ Արտաքին գործերի ժողկոմիսարիատի փոխհարաբերությունները, դեռեւս 1931 թ. գրում էր. «Անկասկած, ՕԳՊՈ-ի ոխերին թշնամին Լիտվինովն էր: Մյուս կողմից, այդ հայտնի լեյտենանտը, Կարախանը, որը, ի դեպ, անձնական պատճառներ ուներ պարտական լինելու Լիտվինովին, թաքուն համակրում էր ՕԳՊՈ-ին»: ⁷¹ Իսկ Գ.Կյուլպենկյանի անսահման վստահությունը Լ.Կարախանի հանդեպ չէ՞ր բացատրվում արդյոք նրա ցանկությանը՝ ոչ միայն ասպահովել նվիրատվության իրագործումը, այլեւ վերականգնել իր հարաբերությունները խորհրդային իշխանությունների հետ:

Ա. Գուլոյանի դիմումը Մ.Լիտվինովին, ինչպէս եւ պետք էր ենթադրել, մնաց անպատասխան: Երկրի ղեկավարությունը պատրաստվում էր ընդհանրապէս խզել բոլոր տեսակի հարաբերությունները հայկական սփյուռքի հետ, ինչը եւ պաշտոնապէս հայտարարվեց 1937 թ. դեկտեմբերին:

Բ Համաշխարհային պատերազմի ավարտին, երբ հաղթանակած դաշնակիցները ձեռնամուխ էին եղել հետպատերազմյան աշխարհի վերածենմանը, Խորհրդային Միության նպատակներից էր վերադարձնել Ա համաշխարհային պատերազմից հետո Թուրքիային անցած տարածքները: Այդ ուղղությամբ տարվող քաղաքականության բաղկացուցիչ տարրերն էին, օրինակ, Ի.Ստալինի անմախաղեպ հանդիսումը Ամենայն հայոց հայրապետության տեղապահ Գետրգ արքեպիս-

կոպու Չորեքյանի հետ 1945 թ. ապրիլին, սփյուռքահայերի զանգվածային նոր ներգաղթի կազմակերպումը եւ այլն: Իր հերթին սփյուռքի հայության հիմնական զանգվածը, ոգետրված Խորհրդային Միության նման քաղաքականության հեռանկարներով, փորձեց թե իր ուժերի չափով օժանդակել այդ քաղաքականությանը եւ թե առավելագույնս օգտվել ստեղծված բարենպաստ պայմաններից: Մասնավորապես, ՀԲԸ Միության ղեկավարությունը հարմար նկատեց վերստին վերադառնալ Գ.Կյուլպենկյանի նվիրատվության հարցին, ըստ երեւույթին, նկատի առնելով նաեւ նրա 16 000 դոլարով մասնակցությունը ներգաղթի հանգանակությանը: «Միութիւն» ամսագիրը, հիշեցնելով, որ տաս տարի առաջ Գ.Կյուլպենկյանը «...Թուրքիոյ մէջ իր ունեցած մեծարժէք կալուածները /այսօրուան արժէքով 200 000 անգլ. ոսկի/ Երեւանի Պետ. Համալսարանին տրամադրեց...», այնուհետեւ տեղեկացնում էր. «Մոյն կարեւոր նուիրատուքիւնը իրագործելու համար նոր դիմումներ կատարուեցան ՀԲԸ Միութեան կողմէ, եւ այդ հարցը Սովետ ղեկաւան Մ.Նովիբօֆի միջոցաւ Մոսկուայի Կեդր. Կառավարութեան եւ Երեւանի Ժողկոմխորհի եւս նկատողութեան փոխանցելու համար՝ անձամբ Ուաշինկթըն գացին Միութեան փոխ-Նախագահ Տ. Լեւոն Կերտան եւ վարիչ-պատուիրակ Տ.Վահան Մալեգեան, որ այդ առթիւ յիշատակագիր մը ներկայացնելով Ն.Վսեմութեան, Խ.Հայաստանի հետ ՀԲԸ Միութեան յարաբերութիւնները սերտացնելու եւ զարգացնելու խնդրանքը եւս ըրին...»:72 Եւ նորից անորոշ, բայց ըստ էության բացասական պատասխաններ, միայն թե այլ հեղինակությանը: «Պ. Գալուստ Գյուլբենկյանի Թուրքիայի կալվածներին վերաբերող փաստաթղթերը նվիրատուին վերադարձնելու մասին, - Վ. Մալեգյանին 1947 թ. ղեկտեմբերին ուղղած իր նամակում գրում էր Հայաստանի Միմիսարների Խորհրդի գործերի կառավարիչ Ա.Ախշարումյանը, - ինչպես հայտնել ենք մեր այս տարվա ապրիլի 21-ի նամակում, ժամանակին համապատասխան հրահանգներ տրված են: Սակայն, քանի որ այդ փաստաթղթերը, ինչպես երեւում է Ձեր նամակից, դեռեւս չեն վերադարձված Պ.Գյուլբենկյանին, մենք կրկին անգամ հիշեցում ենք արել համապատասխան օրգաններին, խնդրելով արագացնել փաստաթղթերի առաքումը՝ ՀԲԸՄ կամ Պ.Գյուլբենկյանի Լիսբոնի հասցեով»:73

Այդ նամակում քննարկվող հիմնական նյութը, սակայն, այլ էր՝ Էջմիածնի Մայր Տաճարի վերանորոգման ֆինանսավորու-

մը նույն Գ.Կյուլպենկյանի կողմից: ՀԲԸ Միության միջնորդությամբ մի կողմից Գ.Կյուլպենկյանի եւ մյուս կողմից՝ Հայաստանի կառավարության միջեւ ընթացող բանակցությունների համար փորձաքար հանդիսացավ Գ.Կյուլպենկյանի առաջարկությունը կառավարության հետ պայմանագիր կնքելու վերաբերյալ: Հայաստանի կառավարությունը մերժեց այն, բերելով հետեւյալ փաստարկը. «...տաճարի վերանորոգման համար կառավարության կողմից պայմանագիր ստորագրելը կնշանակեր Հայ Եկեղեցու սուվերեն իրավունքներու խախտում»:⁷⁴ Հարցի էությունը պարզ է դառնում Գ.Կյուլպենկյանի կաթողիկոս՝ Գետրոզ Զ-ին ուղղած մամակից, որում նա, հայտնելով իր երախտագիտությունը ստացած կոնդակի համար, գրում էր. «Ինքնաբուխ զգացումով մըն էր որ առաջադրեցի ստանձնել մեր նուիրական Մայր Տաճարի նորոգութեան ծախքը, առ այդ տրամադրելով 100 000 տոլարի գումար մը, պայման դնելով սակայն որ անուն չի յիշատակուի բնաւ ցորքան այդ ծրագիրը չէ գործադրուած: Յետոյ, տեսնելով որ այդ գումարը գուցէ անբաւական կը համարուի, սիրայօժար 50 000 տոլար եւս աւելցուցի, որպէսզի ճարտարապետներուն կողմէ նախատեսուած հիմնական բոլոր նորոգութիւնները ամբողջովին կատարուի, առանց յաւելածական գումար պէտք ցոյց տալու յառաջիկային:

Այսուհանդերձ, համոզում գոյացուցի որ այդ 150 000 տոլարը դնելով ուղղակի Չեր վեհափառութեան տրամադրութեան ներքեւ, դարձեալ պիտի չի բաւեր ծրագրուած արմատական նորոգութեանց, եթէ Խ.Հայաստանի կառավարութիւնը իր թանկագին բարեացակամութեամբ ու պետական հեղինակութեամբը ինքն իսկ չի ստանձնէ այդ ծանրահոգ եւ բազմածախս ձեռնարկին գործնական ղեկավարութիւնը: Բարեբախտաբար, անցեալ տարուան ընթացքին, իր պաշտօնական հեռագրովը Երեսանի կառավարութիւնը հաղորդեց Նիւ Եորք թէ առաջադրած պայմաններս լիապէս ընդունուած են, որուն վրայ, բարեկամներու տէարք Ա.Գարակէօզեանի /Արշակ Գարակէօզյան՝ ՀԲԸ Միության նախագահը 1942 - 1953 թթ. - էդ.Մ./ եւ Վ.Մալեզեանի հետ համախորհուրդ, ստորագրեցի Համաձայնագիր մը, ուր մի առ մի նշանակուած են այն կարետր կէտերը որոնց իր համամտութիւնը յայտնած էր բարեխնամ Կառավարութիւնը: Յետագային սակայն, այս վերջինը յարմար չի դատեց իր կարգին հաստատել գոյացած համաձայնութիւնը, որով խնդիրը մնաց առկախ: ...ինչպէս որ Չեր Ս.Օծութիւնը եւ

կը յայտարարէ, «ներկայ պայմաններում 150 000 դուլարը եւ ոչ մի դէպքում չի կարող համարուիլ բաւարար», եթէ, իմ տեսութեանս համաձայն, պետական միջոցներով զլուխ չի հանուի, այսինքն նպաստատր սակով չի փոխարինուիմ տուլարները»: Նամակի վերջում նշվում էր. «Կը խորհիմ նաեւ որ աշխարհիս ներկայ խռովեալ վիճակը արդէն իսկ նպաստատր մթնոլորտ չի ստեղծեր, այդպիսի հսկայ գործի մը արդիւնատր յաջողութեան համար, եւ թերեւս խոհական պիտի ըլլար մի քիչ հետաձգել, սպասելով յարմարագոյն ժամանակի, երբ հաւանականօրէն հանգամանքները կը դառնան աւելի թոյլատու»: ⁷⁵ Գ.Կյուպենկյանի կանխատեսումները ճիշտ էին. արդէն իջնում էր «երկաթե վարագույրը», հարմարագոյն ժամանակներն էլ եկան, թեւ իր համար մեծ ուշացումով:

*Ա.վ. Իսահակյանը եւ Հ. Գարակոչյանը
Նուպարաշենում*

Ա.ր. Երզնկյան

Ս. Տեր-Գաբրիելյան

ՀԲԸ Միությունը Հայաստանի ներքաղաքական պայքարում

1935 թ. աշնանից Խորհրդային Հայաստանի եւ ՀԲԸ Միության փոխհարաբերություններում սկսվեց նոր փուլ, որը պայմանավորված էր Հայաստանում ընթացող ներքաղաքական, ներկուսակցական պայքարով: 1935 թ. օգոստոսի 26-ին կայացավ Հայաստանի Կոմկուսի կենտկոմի բյուրոյի նիստը, որի օրակարգում էր նաեւ «Ներգաղթի կոմիտեի կազմի մասին» հարցը: Այդ ըստ էության, մեծ կարեւորություն չունեցող հարցի /օրակարգում այն 22-րդն էր/ քննարկման ժամանակ Ժողկոմխորհի նախագահ Ա.Գուլյանի ղեկավարած Ներգաղթի կոմիտեի աշխատանքը խստորեն քննադատվեց Հայկոմկուսի Ախտայի շրջկոմի առաջին քարտուղար Արսեն Եսայանի կողմից, որն էլ այդ օրվանից դարձավ հետագա իրադարձությունների հիմնական դերակատարներից մեկը: Անակնկալի եկած բյուրոյի անդամները որոշում են. «Առաջարկել ընկ. Ա.Եսայանին ՀԿ/բ/Կ ԿԿ բյուրոյին գրավոր բացատրություն տալ Ներգաղթի կոմիտեի մասին ԿԿ բյուրոյում իր արած հայտարարության առիթով»:¹ Ելույթի բովանդակությունը պարզ է դառնում մասնակից, որը Ա.Եսայանը մի քանի օր անց՝ սեպտեմբերի 2-ին ուղարկում է Հայաստանի Կոմկուսի կենտկոմի երկրորդ քարտուղար Ստ.Ակոպովին եւ Համամիութենական Կոմկուսի Անդրկովկասյան երկրամասային կոմիտեի /Անդրերկրկոմ, որը տեղակայված էր Թիֆլիսիում/ առաջին քարտուղար Լ.Բերիային:

Նամակում, մասնավորապես ասվում էր. «Ներգաղթի կոմիտեն ստեղծվել է մոտ 3 տարի առաջ արտասահմանից ներգաղթող հայերի ընդունման եւ տեղավորման աշխատանքները ղեկավարելու նպատակով, բայց իրականում կոմիտեն զբաղվել է զբաղվում է շատ քիչ՝ ներգաղթողների հարցերով...Ներգաղթի կոմիտեն սովորական մի առեւտրական կազմակեր-

պուրջուն է՝ Ժողովմխորհի նախագահի ղեկավարությամբ: Կոմիտեն օգտագործում է ԽՍՀՄ-ի բարյացակամ վերաբերմունքը ներգաղթողների ընդունման եւ տեղավորման գործի նկատմամբ, նրանց համար պետական պլաններից դուրս, առանց ֆունդերի ստանում է դեֆիցիտ եւ խիստ դեֆիցիտ ապրանքներ, մասնավորապես շինանյութեր, ներկրում է դրանք Հայաստան, վաճառում տարբեր կազմակերպությունների, իսկ ներգաղթողներին գրեթե ոչինչ չի հասնում: Նրանք միայն վարագույր են Կոմիտեի առետրական գործարքների համար:... Կոմիտեն չի մտնում խորհրդային հիմնարկների որեւէ համակարգի մեջ: Կոմիտեի գործունեությունը եւ նրա բավական խոշոր /Հայաստանի պայմաններում/ շրջանառությունը չի ընդգրկված Հայաստանի ժողովրդա-տնտեսական պլանում, Հայաստան ապրանքներ ներկրելու պլանում... Ներգաղթի կոմիտեի շուրջ 3-ամյա գործունեությունը ոչ մի անգամ չի ենթարկվել ստուգման: Կոմիտեն բացի իր ղեկավարից, հաշվետու չի եւ ոչ մեկին... Կոմիտեի շահույթները, որոնք՝ շնորհիվ նրա սպեկուլյատիվ գործունեության, շատ զգալի են /1934 թ. մոտ 3 մլն. ռուբլի՝ 6 մլն-ոց շրջանառության դեպքում, մոտավորապես այդպիսի գումար նաեւ այս տարի/, Ժողովմխորհի կողմից ծախսվում են պետական պլանից եւ բյուջեից դուրս...» Իր գրության վերջում Ա.Եսայանը անում է հետեւյալ եզրակացությունը. «Ներգաղթի կոմիտեն ակնհայտորեն սպեկուլյատիվ բնույթի առետրական կազմակերպություն է: Ներգաղթի կոմիտեն անտեսում եւ խախտում է խորհրդային բոլոր օրենքները, որոնք կարգավորում են խորհրդային տնտեսական կազմակերպությունների գործունեությունը: Նրա ողջ գործունեությունը հիմնված է խորհրդային օրենքների շրջանցման, խորհրդային պետությանը խաբեության վրա: Ներգաղթի կոմիտեի ղեկավարության /այստեղ խոսելով կոմիտեի մասին, ես նկատի չունեմ կոմիտեի աշխատակիցներից շատերին, որոնք երեւի նույնիսկ տեղյակ էլ չեն, թե ինչ է կատարվում այդ մարմնում/ քաղաքականությունը դա մեր կուսակցության քաղաքականությունը չէ: Այդ քաղաքականությունը չի տանում դեպի սոցիալիստական պետության հիմքերի ամրապնդում, այն տանում է դեպի բուրժուական վերասերում»:²

Ա.Եսայանը, անկասկած, քաջ գիտակցում էր, թե ինչպիսի պատասխանատվություն էր վերցնում իր վրա, մնան քաղաքական մեղադրանքներ ներկայացնելով ոչ միայն Հայաստանի վարչապետին, որպես Ներգաղթի կոմիտեի նախագահի,

այլ դրանով իսկ նաեւ Հայկոմկուսի առաջնորդ Ա.Խանջյանին: Ա.Եսայանի նման վարքագիծը՝ թե ելույթը եւ թե հենց իսկ Լ.Բերիային ու Ստ.Ակոպովին նամակով դիմելը, հասկանալու առումով ուշադրության է արժանի հետեւյալ դրվագը Ա. Խանջյանի կնոջ՝ Ռ.Վինդգբերգի վկայություններից. «...1933 թ. վերջին Հայաստան աշխատանքի եկան /Թիֆլիսից/ Ստ. Ակոպովը եւ Գեորգի Ճատուրովը, առաջինը որպէս Կենտկոմի երկրորդ քարտուղար, երկրորդը՝ կազմբաժնի վարիչ... 1933 թ. աշնանը /Ա.Խանջյանը/ ծանր հիվանդացավ եւ մինչեւ 1934 թ. հունիսը բուժվում էր թոքերի վիրահատությունից: Այդ ժամանակ, նրա բացակայությամբ, Ակոպովը, չհայտնելով Խանջյանին /համարյա նրա վերադարձից անմիջապէս առաջ/, լեռնային շրջանների դժվարությունների կապակցությամբ կատարեց գրեթէ բոլոր կարգերի վերադասավորում: Բացի այդ, Հայաստան կուսակցական աշխատանքի վերցվեցին Արսեն Եսայանը, Մուշեղ Դանիելյանը եւ ուրիշներ: Երբ Խանջյանը վերադարձավ, ապա առանց քաջցնելու արտահայտեց իր դժգոհությունը, որ այդ ամենը կատարվել է առանց իր համաձայնության»:՝³ Թիֆլիսում Ա.Եսայանը, որպէս Անդրֆելդբացիայի ժողովնախորհի նախագահի տեղակալ, աշխատել էր Լ.Բերիայի անմիջական ղեկավարությամբ եւ, ըստ ամենայնի, այդ ժամանակ ղեռ որոշակի պատրանքներ էր տաժում նրա հանդեպ: Մյուս կողմից, Ա.Եսայանին հայտնի էր, որ Ա.Խանջյանը դիմել էր Անդրերկրկոմ, աննպատակահարմար համարելով իր՝ Ա.Եսայանի տեղափոխելը Երեւան:

Ինչպէս ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, Ա.Եսայանի այդ նամակը շատ հարմար առիթ էր, որպէսզի ոչ միայն Ներգաղթի կոմիտեն կամ ներգաղթի հետ կապված հարցերը, այլ սփյուռքի հետ Հայաստանի հարաբերությունները ընդհանրապէս հայտնվեին Անդրերկրկոմի, նույն Լ.Բերիայի ուշադրության կենտրոնում:

Դեպքերը այդուհետ զարգացան արագընթաց ձեւով: Սեպտեմբերի 18-ին տեղի ունեցավ Հայկոմկուսի կենտկոմի նիստը, որին մասնակցում էր Թիֆլիսից ժամանած հանձնաժողովը՝ Անդրերկրկոմի քարտուղար Ս.Կոտրյավցեւի գլխավորությամբ: Նիստում քննարկվող միակ հարցը՝ Ար.Երզնկյանի եւ Ա.Եսայանի դիմումներն էին: Բանն այն էր, որ Ա.Եսայանի դիմումից առաջ, Ստալինին եւ Բերիային դիմել էր նաեւ Հայաստանի Ժողկոմխորհի նախագահի առաջին տեղակալ Ար.Երզնկյանը, որը, Ս.Կոտրյավցեւի խոսքերով, «...մի շարք ծանր

մեղադրանքներ էր ներկայացրել Հայաստանի Կոմկուսի կենտկոմի ղեկավարությանը՝ անձամբ Ա.Խանջյանին եւ Ա.Գուլյանին»:⁴ Նա հայտնեց նաեւ, որ Ա.Եսայանը, վերոնշարտ դիմումից զատ, մի հատուկ նամակ էր գրել Լ.Բերիային, որում նրա կողմից առաջ քաշած հարցերի շրջանակը ավելի լայն էր եւ վերաբերում էր ոչ միայն Ներգաղթի կոմիտեի աշխատանքներին: Հանձնաժողովը, ծանոթանալով այդ երկու դիմումների վերաբերյալ բյուրոյի անդամների խիստ բացասական կարծիքին եւ հարցը տեղում քննելուց հետո, վերադարձավ Թիֆլիս: Հինգ օր անց, Անդրերկրկոմի բյուրոն՝ լսելով Ս.Կոտրյավցեի զեկուցումը, ընդունում է որոշում՝ «Հայաստանի կուսկազմակերպության աշխատանքի մասին»: Եւս հինգ օր անց՝ սեպտեմբերի 28-ին, Հայկոմկուսի կենտկոմը Անդրերկրկոմի ցուցումով Ար.Երզնկյանին ազատեց Ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալի պաշտոնից, իսկ Ա.Եսայանին ...նշանակեց ՀՕԿ-ի գլխավոր վարչության նախագահ եւ համատեղության կարգով Ներգաղթի կոմիտեի նախագահ:

Ար.Երզնկյանի եւ Ա.Եսայանի դիմումների առաջացրած իրարանցումը ավարտվեց հոկտեմբերի 4-5 – ին կայացած Հայաստանի Կոմկուսի կենտկոմի եւ Երեւանի քաղաքային կոմիտեի միացյալ պլենումում: Պլենումի մասնակիցները, որոնք շարունակում էին մեծ եռանդով դատաւարտել Ար.Երզնկյանին եւ իրենց հավատարմությունը արտահայտել Ա.Խանջյանին, ամակնկալի եկան վերջինի առաջարկությունից՝ Ար.Երզնկյանին բյուրոյի անդամության թեկնածու ընտրելու վերաբերյալ: Պարզվեց, սակայն, որ դա ոչ թե Ա.Խանջյանի նախաձեռնությունն էր, այլ Լ.Բերիայի հերթական հնարքը՝ Ար.Երզնկյանին մշտապես հսկողության տակ պահելու նպատակով: «...Մենք ոչ միայն չենք վոնդի ձեզ Հայաստանից, - մեջբերում էր Ա.Խանջյանը Լ.Բերիայի խոսքերը, - այլեւ դուրս չենք հանի բյուրոյի կազմից՝ կթողնենք ձեզ եւ կստիպենք ձեզ կատարել Անդրերկրկոմի որոշումները, իսկ եթե չկատարեք, ապա ոչ միայն դուրս կհանենք բյուրոյից, այլեւ կվոնդենք կուսակցությունից: Իսկ այսօր մենք ձեզ բոլորովին ձեռք չենք տա»:⁵

Ա.Եսայանի պարագան, կարծես, այլ էր՝ հայտնի էր նրա մոր նշանակման մասին եւ, այնուամենայնիվ, նրա հասցեին մույնպես հնչեցին ամենատարբեր մեղադրանքներ: Ինքը՝ Ա.Եսայանը, իր վերջին ելույթում դատաւարտեց Ար.Երզնկյանի դիմումը, հավաստիացրեց, որ կառաջնորդվի Լ.Բերիայի ցուցումներով, իսկ իր դիմումները որակեց որպես «բա-

դաքական վնասակար սխալ»: Այնուամենայնիվ, ներգաղթածների հետ կապված հարցերը քննարկման առարկա չդարձան՝ ըստ երեսույթին, Ա.Եսայանի քննադատությունը տեղին էր եւ համոզիչ: Ա.Խանջյանը ստիպված էր մշելու. «...մեր սխալը կայանում էր նրանում, որ աշխատանքի այդ հատվածը մենք դիտում էինք որպես մեզ հետ, մեր կուսակցական գործերի հետ կապ չունեցող մի բան... Ներգաղթի գործին մենք չէինք մայում, ինչպես, օրինակ, մեր խորհրդային շինարարությանը, ինչպես կոլխոզներին... Ընկերներ, եկավ հանձնաժողովը, նրանք գնացին ներգաղթածների ավանները եւ ի՞նչ տեսան: Որ մի շարք ավաններ շատ վատ տեսք ունեն... Բայց այդ ավաններում ապրում են մարդիկ, որոնք հետամնաց չեն՝ կուլտուրայի եւ այլ առումով: Մի շարք կուլտուրաներ, ինչպես, օրինակ, ծխախոտի կուլտուրան, Հայաստանում ներդրել են այդ մարդիկ: Համապատասխան մոտեցման, ճիշտ մոտեցման դեպքում այստեղ կարելի է հասնել այնպիսի վիճակի, երբ մեր ավանները կդառնան օրինակելի եւ մենք կհպարտանանք դրանցով, եւ մենք մեր բարեկամներին ու թշնամիներին կկարողանանք ցույց տալ, թե ինչ է անում Հայաստանը իմպերիալիստների եւ նրանց գործակալներ դաշնակների եւ ազգայնականների ստոր քաղաքականության զոհերի համար: Քիչ փող չենք ծախսել, եւ այնուամենայնիվ, դուրս եկավ, որ իրականում ցույց տալու բան չունենք...»: ⁶

Խիստ ուշագրավ էր Ա.Խանջյանի ելույթի հետեւյալ հատվածը Ար.Երզնկյանի մասին. «Նա մտածում էր մյուսել իսկական դավադրություն, դնել այլ դիմակ, հանդես գալով ազգայնականության դեմ պայքարող մարտիկի դերում, ազգայնականություն գտնել կենտկոմի աշխատանքում, որպեսզի կատարի մեր թշնամիների հիմնական սոցիալական պատվերը՝ դաշնակների սոցիալական պատվերը՝ վարկաբեկել Հայաստանի Կոմկուսի աշխատանքը, վարկաբեկել կուսակցության ղեկավարության աշխատանքը»: ⁷ Այս եւ մնան արտահայտություններն ու որակումները պարզորոշ վկայում էին, որ Հայաստանի ղեկավարության ներսում մինչ այդ առկա հակասությունները եւ տարածայնությունները թեակոխել էին քաղաքական, ներկուսակցական պայքարի փուլը՝ անկախ նրանից, թե ով կան որ կողմն էր այդ պայքարը նախաձեռնողը: Ըստ էության, Երեսանում որոշ ուշացումով սկսվում էին այն գործընթացները, որոնք արդեն տեղի էին ունեցել եւ շարունակվում էին երկրի կենտրոնում՝ Մոսկվայում: Միգուցե, այն կարելուր տարբերու-

թյամբ միայն, որ Հայաստանում /ինչպես եւ այլ հանրապետություններում/ ծավալվող պայքարում հաղթողը ամեն դեպքում նրա մասնակիցներից չէր: Դրանք միութենական եւ անդրկովկասյան իշխանություններն էին՝ Մոսկվայում եւ Թիֆլիսում, իսկ բուն պայքարի մեջ մտնող անհատներին եւ ուժերին մնում էր միայն արագ կողմնորոշվել տվյալ պահին դեպի ուժեղը: Դա մի վարքագիծ էր, որը բուներանգի նման ի վերջո ուղղվելու էր իրենց իսկ դեմ: «Դավադրության», «դաշնակների պատվերների» մասին հայտարարող Ա.Խանջյանը շատ շուտով ինքն էր մեղադրվելու դրանում, իսկ նրան դատապարտողներն էին դառնալու՝ այն էլ հետմահու, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին նրա «հավատարիմ զինակիցները», որոնք, իրենց հերթին, կարճ ժամանակ անց համալրելու էին ժողովրդի թշնամիների շարքերը: Քանի դեռ առաջնահերթ խնդիրը լենինյան գվարդիայի՝ Ս.Կասյանի, Ս.Տեր-Գաբրիելյանի, Ար.Երզնկյանի, չեզոքացումն էր /առայժմ ոչ ֆիզիկապես ոչնչացումը/, Լ.Բերիան օգտագործում էր Ա.Խանջյանին եւ պաշտպանում նրան: Միեւնույն ժամանակ, ոչ միայն չպատժվեց, այլև նոր պաշտոն ստացավ Ա.Եսայանը, որը նույն Լ.Բերիայի հաշվարկներով հարկավոր էր պայքարի հաջորդ փուլում՝ արդեն նույն Ա.Խանջյանի դեմ:

Սեպտեմբերի 28-ին Հայկոմկուսի ԿԿ բյուրոյի որոշումով ստեղծվեցին նաեւ երկու հատուկ հանձնաժողովներ, մեկը ՀՕԿ-ի եւ Ներգաղթի կոմիտեի հետագա գործունեության ծրագիր մշակելու, մյուսը՝ այդ կազմակերպությունների գործերը ընդունելու եւ հանձնելու նպատակով: Հոկտեմբերի 19-ին Կոմկուսի կենտկոմը, ելնելով հաստատված առաջարկություններից, կայացրեց որոշում ՀՕԿ-ի եւ Ներգաղթի կոմիտեի աշխատանքի մասին, որում հանձնարարականներ էին տրվում ներգաղթողների ընդունման եւ տեղավորման, նրանց համար կառուցվող ավանների շինարարության եւ այլ հարցերի վերաբերյալ: Հատուկ խոսվում էր Նուպարաշենի մասին: Ըստ այդ որոշման, նախատեսվում էր վերսկսել Նուպարաշեն-Երեւան ճանապարհի շինարարությունը, արագացնել էլետրակառուցյան անցկացումը մինչեւ Նուպարաշեն, բաղնիքի եւ կենցաղային այլ օբյեկտների կառուցումը, կազմակերպել հացի արտադրությունն ու վաճառքը ավանում: Ամենակարեւորը, սակայն, այն էր, որ, նշելով ջրմուղի կառուցման ուշացումը, ոչ նպատակահարմար էր համարվում մոտակա երկու տարվա ընթացքում նոր շինարարություն ծավալելը Նուպարաշենում:

1935-1936 թթ. նախատեսվում էր, բացի վերը նշածից, նաև ա-վարտել բոլոր բնակելի շենքերի կառուցումը:⁸

Դրանից առաջ էլ կառավարությունը ժամանակ առ ժամա-նակ անդրադառնում էր Նուպարաշենի կառուցման խնդրին, բայց սա առաջին դեպքն էր, երբ իշխանությունները, թեկուզ ոչ հրապարակավ եւ անուղղակի ձեւով, այնուամենայնիվ փաստում էին ավանում կենսագործունեության համար անհ-րաժեշտ տարրական պայմանների բացակայությունը: Բայց սա միայն սկիզբն էր, քանի որ Ա. Եսայանը իր առջեւ նաև նպատակ էր դրել պարզել, թե որքան գումարներ են ստացվել սփյուռքահայ կազմակերպություններից ու անհատներից եւ թե ինչպես են ծախսվել: Այդ գործում նրան մեծապես օժան-դակեց Հայաստանում ՀԲԸ Միության ներկայացուցիչ Հ.Գա-րակյոզյանը, տրամադրելով բոլոր անհրաժեշտ փաստաթղթե-րը՝ կապված Հայաստանում Միության գործունեության, Նու-պարաշենի եւ այլ կառույցների շինարարության եւ ֆինանսա-վորման հետ: Հարկ է նշել, որ ՀԲԸ Միության գործունեության, նրա ղեկավարության հետ Ա.Եսայանը ծանոթ էր դեռեւս 1928 թ.-ից: Այն ժամանակ, լինելով Հայաստանի ժողովրդական տնտեսական խորհրդի նախագահ եւ Ժողկոմխորհի նախա-գահի տեղակալ, նա գործուղվել էր Փարիզ, ուր եւ հանդիպում-ներ էր ունեցել Պողոս Նուպարի եւ ՀԲԸ Միության Կենտրոնա-կան վարչության անդամների հետ:⁹

1936 թ. հունվարի 16-ին Ա.Եսայանը գրեց իր առաջին պաշ-տոնական նամակը Վ.Մալեզյանին, որում տեղեկացնում էր Նուպարաշենի շինարարության նոր՝ իր կողմից պատրաստած ծրագրի մասին, որը, ըստ իրեն, պետք է որ էապես արագաց-ներ ավանի եւ նրա ենթակառույցների շինարարության ըն-թացքը: Վ.Մալեզյանը, ըստ ամենայնի, արդեն հոգնած ու հու-սահատ անվերջ եւ անպտուղ խոստումներից, իր պատասխան նամակում, Ա.Եսայանի ծրագրերի կապակցությամբ, սահմա-նափակվելով զգուշավոր լավատեսությամբ, անկեղծ ձեւով ներկայացրեց Միության կարծիքը այդ խնդրի վերաբերյալ: «Չենք գիտեր, գրում էր նա, - թե արդե՞տք ձեր աչքերուն առջեւ ու՞նիք Նուպարաշենի վեց տարուան ամբողջական պատկերը, խճողուած՝ կնճիղներով որ ցոյց կուտան թէ մէկ օրէն միւսը ի՞նչ յեղաշրջումներու ենթարկուած է անոր կառուցումը, անցնող վեց տարիներու միջոցին, յատակագիծերու, նախահաշիւներու եւ ծրագիրներու անվերջ փոփոխութեանց, իրարու յաջորդող Շին. հանձնաժողովներու; ճարտարապետներու եւ վարիչնե-

րու հակասական գործունեութեանց հետեւանքով, այնպէս որ մեր քոթածրարներուն մէջ ամփոփուած տարտամ եւ տարբեր տեղեկութիւնները երբէք որոշ գաղափար մը չեն տար եւ ընդհակառակը մեզ շփոթութեան մատնած են մինչեւ այսօր:

Անշուշտ գիտէք որ անիկա անկենսունակ աւան մը եղաւ եւ այդպէս պիտի մնայ ցորքան խճուղին չապահովեր դիւրին եւ արագ հաղորդակցութիւն մը Երեւանի հետ, ցորքան խմելու ջուրը բերուած չէ աւանին սիրտին մէջ իսկ, եւ մանաւանդ ցորքան ջրանցքը չոռագէր իր ընդարձակ հողերը որ դատասպարտուած են մնալու խոսպան եւ ամուլ: Եթէ սկիզբը երաշխատուած չլլար Ղտերու ջրանցքին օգտագործումը Նուպարաշէնի սահմաններուն մէջ, գործնական ոգիով անտարակոյս համահիտ պիտի չլլայինք այդ հողամասին, որ թէեւ բարեբեր եւ գեղատեսիլ, բայց ջուրին պակասէն անմշակ մնալով բնակչութիւնը խղճալի վիճակի մէջ կը պահէ, անձկութեան մատնուած, քանի որ աշխատանքի եւ ապրուստի միջոցները կը պակսին ներկայ տխուր պայմաններուն մէջ»: Անցնելով Ա.Եսայանի նամակում ակնարկած Նուպարաշէնի շինարարության լրացուցիչ՝ արդեն տրամադրած 400.000 դոլարից գատ, ֆինանսավորման հարցին, Վ.Մալեգյանը գրում էր. «...Եթէ ցոյց տրուած ըլլար փութկոտութիւն եւ ճշդասպահութիւն, Նուպարաշէնի հանգանակութիւնը կանգ չէր առներ, դժգոհներու, բողոքողներու նոյն իսկ սպառնալիքներու տեղատարափի մը տակ: ...Դժբախտաբար ժամանակը անցած է որ անոնց սիրտին խոսինք գեղեցիկ յուսադրումներով եւ հուսաստումներով, քանզի ծրագիրներու շրջանը անցած է թերահաւատներուն համար, անոնց պէտք է ցոյց տալ կատարուած գործերը... Այս պայմաններուն մէջ, թոյլ տուէք մեզի անկեղծօրէն ըսել թէ ուղիղ պիտի չլլար նոր կառուցուելիք շէնքերուն համար մենք ուզել դրամական յանձնառութիւններ, ինչ չափով ալ ըլլայ...»

ՀԲԸ Միության նման կեցվածքը հավելյալ միջոցներ հատկացնելու հարցում՝ Վ.Մալեգյանը բացատրում էր ազատ միջոցների բացակայությամբ, իսկ նոր հանգանակությունների կազմակերպումը դիտում էր գրեթէ անհնար, քանի որ «...մէկ կողմէ տնտեսական համաշխարհային սուգնայր կը շարունակէ իր ատերները գործել՝ ընչազրկելով ունետր հայերը եւ գործազրկելով հայ աշխատատրները, եւ մյուս կողմէ պէտք է դիմադրենք հատուածական պայքարներուն եւ այլազան մրցակցութիւններուն որ կը մղուին մեր հայրենաշինական ձեռնարկներուն դէմ, նոյն իսկ իս.Հայաստանի բարեկան հայրենակցա-:

կաններու եւ ՀՕԿ-երու կողմէ...»:¹⁰

Նույն հունվար ամսին Ա.Եսայանի անմիջական մասնակցությամբ պատրաստվեց երեք փաստաթուղթ: Առաջինի հեղինակն էր Կոմկուսի բյուրոյի հունվարի 7-ի որոշմամբ ստեղծված հանձնաժողովը, որի անդամներն էին, Ա.Գուլոյանից ու Ա.Եսայանից զատ, Ա.Հովսեփյանը՝ ՀԿԿ Կենտկոմին կից կուսխորհրդային վերահսկողության խմբակի ղեկավարը եւ Ա.Շոխազարյանը՝ Արվեստի գործերի վարչության պետ ու «Մելգոնյան ֆոնդի» գործադիր հանձնաժողովի նախագահը: Մյուս երկու զեկուցագրերի հեղինակն էր անձամբ Ա.Եսայանը: Քանի որ այդ երեք զեկուցագրերի բովանդակությունը հիմնականում համընկնում է, ստորեւ բերենք դրանցից միայն մեկը, ուր հարցի էությունը ներկայացված է ամբողջական ձևով:

«Գաղտնի-անձամբ
ՀԿ/Բ/Կ ԿԿ Քարտուղար ընկ. Ամատունու
Չեկուցագիր

Ի լրացումն բանավոր մանրամասն զեկույցի՝ արտասահմանից ստացված տարադրամի ծախսման մասին հայտնում են հետեւյալը.

1. Վերջին տարիներին արտասահմանից տարբեր կազմակերպությունների այն է՝ Հայաստանի Ժոխկոմխորհի, ՀՕԿ-ի, առանձին հայրենակցական միությունների եւ այլն անունով, այս կամ հատուկ նպատակներով որպես նվիրատվություն ստացվել են տարադրամ եւ արտասահմանյան ապրանքներ: Պետք է նշել, որ այդ օգնությունը եւ ստացված միջոցները երբեք չեն կենտրոնացվել մեկ հիմնարկում, ճիշտ մույն ձևով կենտրոնացված չի եղել նաեւ հաշվառումն ու հաշվետվությունը, ինչի հետեւանքով հիմա շատ դժվար է նշել արտասահմանից ստացված միջոցների ճշգրիտ չափը:

Իմ տրամադրության տակ եղած ոչ լրիվ նյութերից կարելի է եզրակացնել, որ վերջին 5 տարիների ընթացքում ստացվել է տարադրամ ընդամենը մոտ 2.100.000 ռուբլի ոսկով, ընդ որում մեծ մասը՝ մոտ 1.500.000 անմիջաբար ստացվել է Հայաստանի Ժողկոմխորհի անունով:

Ֆինանսական տեսակետից այդ օգնությունը մեծ հետաքրքրություն չի ներկայացնում, առավել կարեւոր է նրա բարոյական-քաղաքական նշանակությունը, քանի որ այդ գումարները, բացառությամբ առանձին կապիտալիստներից ստացված մի քանի խոշոր գումարների, հավաքված են ժողովրդական

լայն զանգվածների շրջանում, ինչը խորհրդային պետության հանդեպ նրանց համակրանքի դրսևտրումն է:

Գրեթե բոլոր հանգանակությունները ունեն նպատակային իմաստ, այն է՝ ներգաղթողների համար ավանների շինարարություն, այդ ավաններում եւ այլ շրջաններում հիվանդանոցների, դպրոցների, մանկապարտեզների եւ մանկամտուրների, քատրոնների, ակումբների եւ այլն կառուցում:

Որպես օրինակ բերեն մի շարք նպատակներ, որոնց համար ստացվել են գումարներ. Նուպարաշենի կառուցման համար՝ 400 հազ. դոլար, Նոր Արաբկիրի կառուցման համար՝ 100 հազ. դոլար, Նոր Մալաթիայի կառուցման համար՝ 50 հազ. դոլար, «Խորհրդային Հայաստան» էսկադրիլիայի հիմնադրամին՝ 5000 դոլար, Դարուհի Հակոբյան հիմնադրամով հիվանդանոցի կառուցման համար՝ 17 հազ. անգլ. ֆունտ, Մարի Նուպար հիմնադրամով ակնաբուժարանի կառուցման համար՝ 10 հազ. անգլ. ֆունտ, Չարեհ Նուպարի հիմնադրամով գիտաշխատողների տան կառուցման համար՝ 7 հազ. անգլ. ֆունտ, Թալինի շրջանում դպրոցի կառուցման համար՝ 4500 անգլ. ֆունտ, Ռաֆայել Մարկոսյանի հիմնադրամով էլեկտրամեխանիկական տեխնիկումի կառուցման համար՝ 5000 անգլ. ֆունտ, Մելգոնյան հիմնադրամով՝ 30 հազ. անգլ. ֆունտ եւ այլն:

2. Այդ գումարները, որպես կանոն, ստացվել են Բարեգործական Միության կենտրոնական վարչության եւ Հայաստանի Ժողկոմխորհի միջեւ նախնական բանակցություններից հետո եւ յուրաքանչյուր հանգանակության, կտակի դիմաց տրվել են գրավոր խոստումներ՝ Ժողկոմխորհի որոշման կամ նամակների տեսքով, համապատասխան աշխատանքներ կատարելու մասին, ընդ որում, յուրաքանչյուր օբյեկտի համար կազմվել եւ արտասահման են ուղարկվել նախագծեր:

Հայաստանի Ժողկոմխորհի կողմից Բարեգործական Միությանը կամ առանձին անհատներին եւ կազմակերպություններին տրված խոստումներից շատերը մինչեւ հիմա չեն կատարվել, այդ օբյեկտների շինարարությունը կամ չի սկսվել, կամ էլ դադարեցվել /կոմսերվացվել/ է, օրինակ.

ա/ Մինաս Չերազի հիմնադրամով Նուպարաշենում դպրոց-արհեստանոց կառուցելու համար ստացվել է 702 անգլ. ֆունտ, բ/ Տիրայր Մարգարյանի հիմնադրամով Նուպարաշենում հիվանդանոց կառուցելու համար՝ 533 անգլ. ֆունտ, գ/ Մամվելյանի հիմնադրամով Նուպարաշենում մանկապարտեզ կառուցելու համար՝ 390 անգլ. ֆունտ, դ/ Մետյանի հիմնադրա-

մով Նուպարաշենում մանկամտուր կառուցելու համար՝ 150 անգլ. ֆունտ, ե/ Սարյանի հիմնադրամով Նոր Կեսարիա ավանում մանկապարտեզ կառուցելու համար՝ 560 անգլ. ֆունտ, գ/ Պալապանյանի հիմնադրամով Նոր Սեբաստիա ավանում մանկամտուր կառուցելու համար՝ 460 անգլ. ֆունտ, ե/ Սարգսյանի հիմնադրամով Նուպարաշենում թատրոն կառուցելու համար՝ 2000 անգլ. ֆունտ, ը/ Տիգրանակերտցիների հայրենակցական միությունից /ԱՄՆ/ Տիգրանակերտ ավանում դպրոցի կառուցման համար՝ 366 անգլ. ֆունտ, թ/ Հակոբյան հիմնադրամով Մարտունիում դպրոց կառուցելու համար՝ 342 անգլ. ֆունտ, իս/ Եղոկիացիներից Նոր Եղոկիա ավանում մանկամտուր կառուցելու համար՝ 269 անգլ. ֆունտ, կ/ Խարբերոցիներից Նոր Խարբերոյում դպրոց կառուցելու համար՝ 3000 անգլ. ֆունտ:

Բոլոր թվարկած օբյեկտների վերաբերյալ տրվել են պաշտոնական խոստումներ, կազմվել են նախագծեր, ուղարկվել են արտասահման, փողերը ստացվել են: Թվարկած օբյեկտների շինարարությունը չի սկսվել, բացառությամբ Խարբերոյի դպրոցի, որի շինարարությունը սկսվել է՝ կառուցվել է մեկ մասնաշենքի մի մասը, այնուհետև դադարեցվել, իսկ Հակոբյան հիմնադրամով Մարտունիում կառուցվել է դպրոցի շենքի առաջին հարկը՝ արտասահման ուղարկած երկհարկանի շենքի նախագծի դիմաց:

Այժմ Բարեգործական Միությունը իրեն տված խոստումների եւ նախագծերի համաձայն, պահանջում է կառուցվող օբյեկտների լուսանկարները, ինչը, հասկանալի պատճառներով, ես չեմ կարող կատարել: Բարեգործական Միությունը նույնիսկ իր օբյեկտների նկարահանման համար Երեւան էր ուղարկել 3000 մ. կինոժապավեն, որը ստացվել է օգտագործվել է այլ նպատակով:

3. Նուպարաշենի կառուցման համար ստացվել էր 400000 դոլար: Հայաստանի Ժողկոմխորհի եւ Հայկական Բարեգործական Միության միջեւ կնքվել էր պայմանագիր, որի գրեթե բոլոր կետերը Բարեգործական Միության կողմից կատարված են, իսկ Հայաստանի Ժողկոմխորհը այդ պայմանագրով ստանձնած պարտավորությունների մեծ մասը չի կատարել: Այժմ Բարեգործական Միությունը իմ եւ իր ներկայացուցչի անունով գրած նամակում պահանջում է մի շարք կոնկրետ տվյալներ պայմանագրի եւ պարտավորությունների կատարման վերաբերյալ, որոնք մենք ի վիճակի չենք ներկայացնել:

Բոլոր վերոնշյալ եւ մի շարք այլ գումարներ Հայաստանի Ժողկոմխորհը ժամանակին ստացել է եւ ծախսել: Այնպես որ, Ժողկոմխորհից գործերը ընդունելիս իրականում կար ընդամենը 12000 ռուբլի ոսկով:

Ծախսված գումարների վերաբերյալ Ժողկոմխորհում ամբողջական հաշվետվության բացակայության պատճառով, դժվար է ասել թե ինչի վրա են նրանք ծախսվել: Իմ տրամադրության տակ եղած փաստաթղթերից երեւում է, որ այդ գումարները ծախսվել են հետեւյալ նպատակներով.

1. Արտասահմանում գնվել են մի շարք ապրանքներ եւ սարքավորումներ: Այդ ապրանքները ստացել էր Հայաստանի Ժողկոմխորհը, նրանք մասամբ իրացվել են չերվոնեցիներով բավականին բարձր գներով, առանց մաքս մուծելու, ինչը հակասում է այդ հարցով Միութենական Ժողկոմխորհի որոշմանը:

Հայաստանի Ժողկոմխորհը ուներ հատուկ հաշիվ արտասահմանյան ապրանքների իրացումից ստացված չերվոնեցների համար: Ժողկոմխորհը այդ հաշիվը ինձ չի տվել, այնպես որ դժվար է ասել, թե արտասահմանյան ապրանքների իրացումից չերվոնեցներով ինչ գումար էր ստացվել:

2. Տարադրամի մի մասն տրամադրվել էր արտասահմանում գտնվող առանձին ընկերներին եւ քաղաքացիներին:

3. Եղել են դեպքեր, երբ արտասահմանից դուրս են գրվել որոշ ապրանքներ առանձին պաշտոնական աշխատողների անձնական օգտագործման համար:

4. Տարադրամի մի մասով Տորգսինի միջոցով գնվել են խորհրդային արտադրության ապրանքներ եւ իրացվել չերվոնեցներով:

5. Հայաստանի Ժողկոմխորհի բոլոր վերը նշած գումարների դիմաց Նուպարաշենի եւ այլ օբյեկտների շինարարության վրա ծախսվել է ընդամենը մոտ 5 մլն. ռուբլի, ընդ որում այդ գումարի արդյունավետությունը, հատկապես Նուպարաշենում շինարարական աշխատանքների վատ կազմակերպման եւ շինարարական կազմակերպությունների չվերահսկվող աշխատանքի հետեւանքով, շատ ցածր էր:

Ինչպես հայտնի է, Հայաստանի Ժողկոմխորհին կից ներգաղթողների տեղավորման եւ ներգաղթողների համար ավաններ կառուցելու նպատակով գործում էր Ներգաղթի կոմիտեն: Այդ կոմիտեի գործարքներից ստացված 6 մլն. շահույթից միայն անցնան մասն է ծախսվել ներգաղթողների վրա:

Միութենական կազմակերպություններից ներգաղթողների

համար ստացված արդյունաբերական եւ պարենային ապրանքները, ինչպես նաեւ շինանյութերը, գրեթե ամբողջությամբ իրացվել են շուկայում շատ բարձր գներով:

Եթե այս տարի մենք չկատարենք արտասահմանյան կազմակերպություններից, մասնավորապես Բարեգործական Միությանը տված մեր խոստումները, գործը անխուսափելիորեն կվերջանա մեծ սկանդալով: Եթե նույնիսկ Բարեգործական Միությունը չցանկանա գործ բացել մեր դեմ, ապա առանձին անհատներ եւ կազմակերպություններ, որոնք իրենց փողերը վստահել էին Բարեգործական Միությանը, անկասկած չեն լռի եւ դատական գործ կսկսեն Բարեգործականի դեմ: Բարեգործական Միությունը իր մի նամակում արդեն հայտնում է, որ մի շարք հայրենակցական միություններ պահանջում են վերադարձնել իրենց փողերը, քանի որ Բարեգործական Միությունը չի կատարել ստանձնած պարտավորությունները:

Ինքնին հասկանալի է, որ այս ամենը արդեն իսկ հմտորեն մեր դեմ է օգտագործվում դաշնակցականների կողմից եւ հետագայում էլ՝ մեր տված խոստումներից հրաժարվելու ու Բարեգործական Միության հետ հարաբերությունների սրման դեպքում, դաշնակցականների եւ հակախորհրդային տարրերի համար այդ փաստերը առիթ կծառայեն մեր դեմ կատաղի կամպայնիա ծավալելու եւ խորհրդային իշխանությունը վարկաբեկելու համար:

Չի բացառվում, որ ամենամոտ ժամանակ ինձանից վերջնական պատասխան ստանալուց հետո, Բարեգործական Միությունը դիմի Փարիզում մեր Դեսպանատանը:

Հնարավոր սկանդալից խուսափելու համար անհրաժեշտ են համարում ամբողջությամբ ընդունել Կենտկոմի Հանձնաժողովի՝ ընկ. Շախստովարովի նախագահությամբ որոշման նախագիծը. /նշված նպատակին տրամադրել/ Ներգաղթի կոմիտեի բոլոր ոչ նպատակային ձեռով օգտագործված շահույթները եւ Հայաստանի Ժողկոմխորհի արտասահմանյան ապրանքների վաճառքից ստացումները, վերցնելով այդ գումարները Հայաստանի բյուջեից, կամ էլ այդ նպատակին տրամադրել Հայաստանի բյուջեի հավելյալ ստացումները: Հայաստանի բյուջեից այդ գումարների գանձման անհնարության եւ հավելյալ հատկացումների պակասության դեպքում անհրաժեշտ է այդ հարցը դնել Անդրերկրկոմի առջեւ, քանի որ հասունացող սկանդալը վարկաբեկում է ոչ միայն Հայաստանի Ժողկոմխորհը, այլեւ խորհրդային իշխանությունը ընդհանրապես:

Հայաստանի Օգնության Կոմիտեի նախագահ Ա. Եսայան»:¹¹

Այս փաստաթղթի կարեւորությունը դժվար է գերազնահատել: Տարիներ շարունակ Երեւանից տարբեր, այդ թվում ամենաբարձրաստիճան պաշտոնյաների ստորագրությամբ բազմաթիվ նամակներ էին հասնում Փարիզ, որոնցում ՀԲԸ Միությանը հավաստիքներ էին տրվում նշված բոլոր կառույցների հաջող ընթացող շինարարության մոտալուտ ավարտման մասին: Տարիներ շարունակ Հայաստանի կառավարությունն ու Կոմկուսը որոշումներ էին ընդունում մույն այդ շինարարությունների հետ կապված տարբեր հարցերի վերաբերյալ: Բայց առաջին անգամն էր, որ Երեւանում, այն էլ ՀՕԿ-ի նախագահի կողմից պատրաստած փաստաթղթում պարզ եւ հստակ ներկայացվում էր իրերի իսկական պատկերը: Եւ բանն այն չէր, որ Փարիզում անտեղյակ էին ստեղծված իրավիճակին: Ինչպես վկայում է Վ.Սալեզյանի նամակը, ՀԲԸ Միության ղեկավարությունը եթե ոչ մանրամասներով, բայց եւ այնպես հասկանում էր, որ Հայաստանի իշխանությունների խոստումներն ու գործը շատ հեռու են իրարից: Վերջինների համար, առավել եւս, Ա.Եսայանի գրությունը որեւէ նոր բան չէր սլարունակում: Մակայն առաջին անգամն էր, որ այն, ինչ որ գիտեին բոլորը, արձանագրվել եւ ձեւակերպվել էր որպես պաշտոնական փաստաթուղթ, որն անտեսելը դառնում էր գրեթե անկարելի:

Այս ամենի հետ մեկտեղ, ուշադրության են արժանի Ա.Եսայանի մոտեցումները գրության մեջ քննարկվող որոշ հարցերի վերաբերյալ: Նախ, հարկ է նկատել, որ Ա. Եսայանը այս դեպքում մույնպես իր գրությունը չի հասցեագրում Կոմկուսի առաջին քարտուղար Ա. Խանջյանին, ինչը հաստատում է նրանց առնվազն ոչ բարյացակամ փոխհարաբերությունների փաստը: Ա.Եսայանը, ամենայն մանրամասնությամբ նշելով կառավարության անօրինական առետրակյան գործարքները, կարծես, անուշադրության է մատնում այն հարցը, թե ի՞նչ նպատակով էին արվում դրանք կամ ինչի վրա էին ծախսվում ստացված շահույթները: Իր գրության մեջ նա նշում է, որ դրանց մի մասը տրվել է արտասահմանում գտնվող առանձին անհատներին եւ որ արտասահմանից դուրս են գրվել որոշ ասպրանքներ անձնական օգտագործման համար: Ստորեւ ղեռ կանդրատառմանը այդ հարցին, իսկ այստեղ նշենք, որ 1937 թ. վերջերին կազմած տեղեկանքներից պարզ է դառնում, որ

խոսքը վերաբերում էր չնչին քանակով եւ հատուկ արժեք չներկայացնող իրերի /մազերը խուզելու մի քանի մեքենա, պատեֆոններ եւ այլն/: Ուշադրության արժանի է նաեւ ներգաղթողների համար տարվող շինարարությունը ֆինանսավորելու Ա.Եսայանի կողմից առաջարկվող ձևը: Նկատի ունենալով այդ տարիների Խորհրդային Հայաստանի աղքատիկ բյուջեն, որը բավարար չէր երկրի եւ ժողովրդի շատ եւ շատ կենսական կարիքները հոգալու համար, խնդրի մնան լուծումը հղի էր բազմապիսի բացասական հետեւանքներով:

Նշված երեք փաստաթղթերի բովանդակությունից հստակ երեւում է, որ դրանց ի հայտ գալը զգալի չափով պայմանավորված էր Լ.Բերիայի՝ սիյուռքի հետ Հայաստանի հարաբերություններին սեւեռուն ուշադրությամբ: Ճիշտ նույն այն օրերին, երբ պատրաստվում էին այդ փաստաթղթերը, Երեւանում ինքնուրույն ստուգումներ էր անցկացնում նաեւ Անդրժողկոմի ֆինանսների ժողկոմիսար Վ.Երեմյանը: Ստուգման արդյունքների մասին նրա 1936 թ. հունվարի 13-ի թվակիր հատուկ գրությունը հասցեագրված էր Լ.Բերիային, Անդրժողկոմխորհի նախագահ Գ.Մուսաբեկովին, ինչպես նաեւ Ա.Խանջյանին: «Տեղեկություններ ստանալով, որ Հայաստանի ժողկոմխորհի Ներգաղթի կոմիտեի գործունեության մեջ տեղի են ունեցել օրենքների կոպիտ խախտումներ,-զեկուցում էր Վ.Երեմյանը,- եւ, Անդրժողկոմխորհի համաձայնությամբ, անձամբ մեկնեցի մանրագնին ստուգումներ կատարելու համար:...Ստուգման մյուսները հաստատում են, որ Ներգաղթի կոմիտեն դեռեւս 1933 թ. օգտվում էր Հայնատսպատի ապարատից առետրական գործարքներ իրականացնելու համար: Հայաստանի Ժողկոմխորհի որոշմամբ Ներգաղթի կոմիտեն 1934 թ. հունվարի 1-ից գործում է լրիվ ինքնուրույն, թեւ չի անցել ոչ պետական, ոչ էլ հարկային գրանցում եւ չունի կանոնադրություն: Նրա հաշվեկշիռները ներկայացվել են ուղղակի Ժողկոմխորհ եւ քննարկվել են հակառակ գործող կարգի:...Համարում են լրիվ հաստատված, 1/ որ Հայաստանի Ժողկոմխորհը Ներգաղթի կոմիտեի միջոցով վաճառել է անտառանյութ եւ շինանյութ չափազանց բարձր գներով, դրանով իսկ թանկացնելով շինարարության արժեքը Հայաստանում, չնայած նրան, որ կուսակցության եւ կառավարության դիրեկտիվները պահանջում էին շինարարության արժեքի իջեցում, 2/ Հայաստանի ժողկոմխորհը, Հայնատսպատի կողմից մատակարարվող անտառանյութի համար սահմանելով վաճառքի հատուկ գին, անօրինաբար ձե-

տով ստեղծել էր հսկայական կուտակումներ, որոնք տնօրինել է իր հայեցողությամբ, մինչդեռ նրանք իրենց բնույթով առեստրական հավելագին են եւ ենթակա են հանձնման միութենական բյուջե: Խնդրում են Չեզ քննարկել Խորհրդային օրենսդրության նշված խախտումների մեջ մեղավորներին պատասխանատվության ենթարկելու հարցը եւ Հայաստանի Ժողկոմխորհին պարտավորեցնել անօրինաբար յուրացված գումարները 1936 թ. մուտքագրել միութենական բյուջե՝ ի հաշիվ Հայաստանի բյուջեի»:¹²

Այսպիսով, թե Ա.Եսայանը եւ թե Վ.Երեմյանը «անօրինաբար ձեռով» առաջացած գումարները առաջարկում են հետ վերցնել Հայաստանի բյուջեից, սակայն, եթե Ա.Եսայանի կարծիքով այդ գումարներով կառավարությունը պետք է կատարեր սվյուտբահայերի առաջ ստանձած պարտավորությունները, ապա Վ.Երեմյանի կարծիքով, նշված գումարները պետք է մտցվեն միութենական բյուջե, ուստի այդ հարցը ընդհանրապես անտեսվում էր:

Ստեղծված իրավիճակում Հայաստանի ղեկավարությունը այլեւս գրկվել էր ինքնուրույն որոշումներ կայացնելու իրավունքից եւ նրան մնում էր միայն ենթարկվել վերադաս՝ անդրկովկասյան մարմիններին: Իսկ վերջինները գործում էին նախանձելի արագությամբ: Վ.Երեմյանի վերոնշված գրությունից ընդամենը երկու օր անց՝ հունվարի 15-ին տեղի է ունենում Անդրժողկոմխորհի նիստ Պ.Ազնիաշվիլու նախագահությամբ, որը քննարկելով Հայաստանի Ժողկոմխորհին կից Ներգաղթի կոմիտեի ապօրինի գործողությունների հարցը, որոշում է մեղավորներին պատասխանատվության ենթարկելու հարցը փոխանցել Հայաստանի կառավարությանը:¹³ Ի կատարումն այդ հանձնարարականի, 1936 թ. փետրվարի 1-ի որոշմամբ Հայաստանի Ժողկոմխորհը իր համաձայնությունը հայտնելով Վ. Երեմյանի նամակում բերված փաստերին եւ թվարկելով վարչական պատիժների ենթարկված պաշտոնյաներին, միաժամանակ հատուկ կետով նշում էր. «Հաշվի առնելով, որ Ներգաղթի կոմիտեում տարիների ընթացքում առաջացած կուտակումների մեծ մասը գործածվել են ներգաղթողների ընդունման, կուլտուր-կենցաղային սպասարկման, շինարարության նպատակով, խնդրել Անդրժողկոմխորհին ջրույլատրել Անդրֆինժողկոմին հանում կատարել Հայաստանի ՄԽՀ բյուջեից՝ Ներգաղթի կոմիտեի գործունեության կապակցությամբ»:¹⁴

Բայց մինչ Հայաստանի ղեկավարությունը փորձում էր մեղմացնել ֆինանսական պատժամիջոցները, Անդրերկրկոմի ղեկավարությունը Լ.Բերիայի գլխավորությամբ կիրառեց շատ ավելի լուրջ՝ քաղաքական բնույթի պատժամիջոց: 1936 թ. ապրիլի 26-ին Անդրերկրկոմի բյուրոյի հերթական նիստում քննարկվեց Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի հաղորդումը ՀՕԿ-ի մասին, որով հանդես եկավ Ա.Խանջյանը: Նկատի առնելով քննարկման մասնակիցների կազմը՝ Լ.Բերիա, Ֆ.Սախարաձե, Ուս.Ռախմանով, Գ.Հարությունով /Անդրերկրկոմի բյուրոյի անդամության թեկնածու, Հայաստանի Կոմկուսի ապագա առաջնորդ/, Ա.Ամատունի եւ Ա.Եսայան, դժվար չէր գուշակել դրա արդյունքը: Լ.Բերիայի ստորագրությունը կրող որոշման առաջին կետով ՀՕԿ-ի հետագա գործունեության հարցը պետք է քննարկման մտցվեր ՀամԿ/ԲԿ կենտկոմ, իսկ երկրորդ կետով Հայաստանի Ժողկոմխորհին կից Ներգաղթի կոմիտեն լուծարվում էր եւ ներգաղթողների համար ավանների շինարարության, նրանց տեղավորման եւ սպասարկման ողջ աշխատանքը հանձնվում էր ՀՕԿ-ին:¹⁵

Լուծարելով Հայաստանի կառավարությանը կից Ներգաղթի կոմիտեն, Անդրֆեդերացիայի ղեկավարները կարծես անվստահություն էին հայտնում Հայաստանի թե պետական եւ թե կուսակցական ղեկավարությանը: Դրա հետ մեկտեղ, սփյուռքահայության եւ ներգաղթողների հետ տարվող ողջ աշխատանքը փոխանցելով կառավարության մաս չկազմող ՀՕԿ-ին, որի ապագա գոյությունը իր հերթին դառնում էր անորոշ, անդրկովկասյան իշխանությունները, ինչպես ցույց տվեցին դեպքերի զարգացումները, նախապատրաստում էին իրենց հետագա որոշումները:

Հայաստանի ղեկավարությունը, վերադառնալով Երեւան, համաձայն ընդունված կարգի, Հայկոմկուսի կենտկոմի բյուրոյի մայիսի 4-ի նիստում պարտադրաբար իր հավանությունը տվեց Անդրերկրկոմի վերոնշյալ որոշմանը: Սակայն, Թիֆլիսում, ըստ ամենայնի, քննարկվել եւ որոշումներ էին կայացվել եւ այլ, ֆինանսական հարցերի վերաբերյալ, որոնց Հայաստանի ղեկավարությունը, այնուամենայնիվ, չէր կարող համաձայնել: Դրա մասին է վկայում Ա.Խանջյանի եւ Ա.Գուրյանի մայիսի 26-ի նամակը Խորհրդային Միության Ժողկոմխորհի նախագահ Վ.Միլոտովին: Իր հիմնական մասում նամակը յուրահատուկ ամփոփի մի տեղեկանք է ՀՕԿ-ի արտասահմանյան մասնաճյուղերի գործունեության մասին, որում հատուկ

շեշտվում էր, որ «... լինելով Խորհրդային Միության հետ սերտ բարեկամության եւ մշակութային կապերի կազմակերպություններ, նրանք ամենօրյա քարոզչություն են տանում հօգուտ Խորհրդային երկրի, տարածում են զանգվածների մեջ մեր նվաճումները, հրապարակում են մեզ համար բարեկամական թերթեր եւ ամսագրեր, նյութական օգնություն են ցույց տալիս Խորհրդային Հայաստանի մշակութային կազմակերպություններին... »: Նամակի հեղինակները հատուկ շեշտում էին, որ «...վերջին տարիներին նրանց նյութական օգնության շնորհիվ Հայաստանի կառավարությանը հաջողվեց արտասահմանից ընդունել եւ ներգաղթողների համար կազմակերպած ավաններում տեղավորել մի քանի հազար աշխատավորների՝ իրենց ընտանիքներով, Հունաստանից, Բուլղարիայից եւ Ֆրանսիայից: Այդ նյութական միջոցները առաջացել են առաջին հերթին հայկական գաղութներում աշխատավորների նվիրատվություններից, մասամբ էլ Խորհրդային Հայաստանի մշակութային զարգացման նպատակով կտակած գումարների ամենամյա հատկացումներից ...Արտասահմանից միջոցները ստացվել եւ շարունակվում են ստացվել ինչպես տարադրամով, այնպես էլ տարբեր ասյրանքների ձեւով /հիվանդանոցային սարքավորումներ, ավտոմեքենաներ, գրամեքենաներ, գործիքներ ու սարքավորումներ ներգաղթողների արհեստավորական արտելների համար, շինանյութ, դեղորայք եւ այլն/»: Նամակի վերջում Հայաստանի ղեկավարները մեկ անգամ եւս շեշտելով ՀՕԿ-ի քաղաքական կարեւորությունը, շարադրում են իրենց խնդրանքը.

«Նկատի առնելով արտասահմանի հայկական գաղութներում ՀՕԿ-ի կողմից տարվող աշխատանքի քաղաքական նշանակությունը, մասնավորապես Խորհրդային Հայաստանի բարեկամների զանգվածային կազմակերպություններ դարձած նրա տեղական մասնաճյուղերի ակտիվ աշխատանքի կարեւորությունը, ինչպես նաեւ ներգաղթողների համար ավանների հետագա կառուցման նպատակով միջոցների ներհոսքի անհրաժեշտությունը, Հայաստանի Ժողկոմխորհը եւ Կոմկուսի կենտկոմը խնդրում են.

1/ թույլատրել Երեւանի Պետհամալսարանին, Թանգարանին, Լուսժողկոմատին, Առողջապահության Ժողկոմատին եւ Կարմիր Խաչին, ՀՕԿ-ի միջոցով նվիրատվությունների եւ կտակային գումարների հաշվին դուրս գրել իրենց համար անհրաժեշտ արտասահմանյան գույք եւ սարքավորումներ ա-

ռանց լիցենզիաների եւ մաքսատուրքի վճարման՝ պարտավորվածությամբ օգտագործել դրանք իրենց մոտ, առանց փոխանցման եւ իրացման իրավունքի,

2/ նկատի առնելով, որ ներգաղթողների ընդունումն ու տեղավորումը, նրանց ավանների կառուցումը, նրանց համար հողերի յուրացումն ու ոռոգումը չեն ֆինանսավորվել եւ չեն ֆինանսավորվում պետբյուջեից /!-էդ.Մ./, այլ իրականացվում են արտասահմանյան հանգանակությունների շնորհիվ, թույլատրել ՀՕԿ-ին հանգանակած գումարներով դուրս գրել եւ ստանալ սարքավորումներ եւ այլ ապրանքներ, դրանք մասամբ իրացնել պետական կազմակերպություններում, պայմանով, որ ստացված գումարները ծախսվեն բացառապես ներգաղթողների համար շինարարության վրա»:¹⁶

Այս շատ հմուտ ձեռով կազմած նամակի նպատակը մեկն էր՝ պահպանել ներգաղթը շարունակելու համար եղած հնարավորությունները: Հենց դրանով է բացատրվում այն մեծ, գիտակցաբար չափազանցված կարեւորությունը, որ տրվում էր ՀՕԿ-ին, որը Ներգաղթի կոմիտեի լուծարումից հետո ստանձնել էր ներգաղթողների ընդունման եւ տեղավորման ողջ աշխատանքը եւ որի ապագա գոյության հեռանկարները պարզ չէին: Ամենաեականն ու անսպասելին այն է, որ Հայաստանի ղեկավարները, ըստ երեւոյթին, առաջին եւ վերջին անգամ գրում են /թեկուզ եւ «գաղտնի» գրիֆը կրող նամակում/; որ Խորհրդային Միության կենտրոնական կառավարությունը չի ֆինանսավորում հայերի ներգաղթը Հայաստան: Այդ փաստը ինքնին խիստ կարեւոր լինելով համդերձ, բացատրելի է դարձնում նաեւ որոշ վերը հիշատակած երեւոյթներ: Նամակի հեղինակները ամենայն հստակությամբ մշում են. սփյուռքահայերի նյութական օգնության շնորհիվ է, որ Հայաստանի կառավարությունը կարողացել է ընդունել եւ տեղավորել ներգաղթողներին: Այդ առումով խիստ հետաքրքրական է, որ Ա.Խանջյանի եւ Ա.Գուլոյանի իսկ խոսքերով, այդ միջոցները առաջացել էին սփյուռքահայերի նվիրատվություններից, «մասամբ էլ Խ. Հայաստանի մշակութային զարգացման նպատակով կտակած գումարների ամենամյա հատկացումներից»: Այլ կերպ ասած, Հայաստանի ղեկավարությունը ներգաղթի կազմակերպման եւ իրագործման վրա էր ծախսում այն գումարները /կամ նրանց մի մասը/, որոնք սփյուռքահայերի կողմից տրամադրվել էին նույն այդ ներգաղթողների համար երկրում ավանների, սոցիալ-մշակութային եւ տարբեր այլ բնույթի

հաստատությունների կառուցման նպատակով: Տրամադրած միջոցների նման օգտագործման պայմաններում անխուսափելիորեն դանդաղում կան ընդհանրապես չէին իրականացվում նախատեսված շինությունների կառուցումը, ինչը, իր հերթին, նոր բարդություններ էր առաջացնում իշխանությունների համար թե սփյուռքի համապատասխան կազմակերպությունների եւ թե ներգաղթածների հետ իրենց հարաբերություններում: Մյուս կողմից, կառավարությունը, նշված կազմակերպությունների հետ պայմանագրեր կնքելիս, ըստ ամենայնի, տրամադրվող գումարների դիմաց ստանձնել էր պարտավորություններ, որոնք դժվար իրագործելի էին առկա ֆինանսա-տնտեսական պայմաններում: Այսպես, օրինակ, կառավարությունը դեռեւս 1934 թ. ապրիլի 27-ի իր նիստում, քննարկելով Նուսյարաշենի կառուցապատման հարցը, որոշում է. «Նկատի ունենալով, որ ՀԲԸՄ միջոցով հավաքված գումարը չի ապահովում վերոհիշյալ նախագծերով նախատեսված շենքերի կառուցման ավարտումը եւ ընդառաջելով նվիրատուներին, գտնել անհրաժեշտ Ժողկոմխորհի միջոցներից լրացուցիչ կերպով 541000 ռուբլի հատկացնել այդ շենքերի կառուցման համար»:¹⁷ Պետական բյուջեով չնախատեսված ծրագրերի իրականացումը Հայաստանի ղեկավարության կողմից պարտադրաբար թելադրում էր գտնել ֆինանսական միջոցների նոր աղբյուրներ եւ հենց դրանով կարելի է բացատրել Ներգաղթի կոմիտեի վերոնշված տնտեսական գործարքները, որոնք ցանկության դեպքում դժվար չէր ներկայացնել որպես «սպեկուլյատիվ» գործունեություն: Այդ առումով հատկանշական է, որ Հայաստանի ղեկավարությանը մի տեսակ հանգիստ վերաբերվեց Ներգաղթի կոմիտեի լուծարմանը, քանզի նրա գործառույթները, եւ առաջին հերթին տնտեսական գործառույթները, փոխանցվեցին ՀՕԿ-ին: Սակայն, երբ Անդրերկրկոմի ղեկավարությունը իր հաջորդ քայլով արգելեց վերջինի տնտեսական գործունեությունը եւ դրանով իսկ հարցականի տակ դրեց ներգաղթի հետ կապված բոլոր ծրագրերի իրագործումը, Հայաստանի առաջնորդները արդեն ստիպված էին դիմելու Խորհրդային Միության կառավարության նախագահին:

Այսպիսով, 1936 թ. ստեղծվել էր մի իրավիճակ, երբ Անդրերկրկոմը, անձամբ Լ.Բերիան իրենց անմիջական հսկողության տակ վերցնելով Հայաստանի հարաբերությունները հայ սփյուռքի հետ, հետետղականորեն ձգտում էին մի կողմից վարկաբեկել եւ ուժեղացնել ճնշումը Հայաստանի ղեկավարու-

քյան վրա, իսկ մյուս կողմից՝ իրենց կողմից ընդունած եւ Հայաստանի համար պարտադիր բնույթ ունեցող որոշումներով հարցակցանի տակ էին դնում նույն այդ հարաբերությունները ընդհանրապէս: Հայաստանի ժողկոմխորհին կից Ներգաղթի կոմիտեի լուծարումը, ՀՕԿ-ի հետագա գոյության անհրաժեշտության քննարկումը, ֆինանսական պատժամիջոցների կիրառման առաջարկությունները, ղեկավար անձանց հասցեին հնչած մեղադրանքները եւ այլն՝ այդպիսին էին այդ քաղաքականության առավել շոշափելի արդյունքները: Չբավարարվելով այսքանով, Լ.Բերիան իր հեռուն գնացող նպատակների համար հետետղականորեն շարունակում էր կուտակել նորանոր փաստեր:

Հուլիսի 2-ին Անդրժողկոմխորհի Ներքին գործերի ժողկոմիսար Ս.Գոգլիձեն Լ.Բերիային է ուղարկում իր հերթական հատուկ հաղորդումը Ֆրանսիայից Հայաստան ներգաղթածների մեջ տիրող տրամադրությունների մասին: «Առաջին հաղորդման մեջ նշած թերությունները /թանկություն, վատ սպասարկում, աշխատանքով չապահովում, անբավարար կենցաղային պայմաններ/ մինչեւ հիմա վերացված չեն, -գրում էր նա,- եւ ներգաղթածների որոշ մասի մեջ դժգոհության պատճառ են հանդիսանում: Դրա պատճառով Նուպարաշեն ավանից մի քանի ընտանիք տեղափոխվել է Երեւան, իսկ 35 մարդ ավանի խորհրդի նախագահին են ներկայացրել հետեւյալ պահանջները. 1/ կազմակերպել կանոնավոր ավտոբուսային հաղորդակցում Երեւանի եւ Նուպարաշենի միջեւ, 2/ ավելացնել առեւտրական կետերի մատակարարումը առաջին անհրաժեշտության ապրանքներով եւ բանջարեղենով, 3/ բարելավվել ջրի մատակարարումը»: Նշելով, որ տեղացի եւ մինչ այդ ներգաղթած «հակախորհրդային տարրերը» օգտագործելով այդ թերությունները, վարում են «հակախորհրդային ազդեցիկ եւ տարբեր պրովոկացիոն լուրեր են տարածում», Ս.Գոգլիձեն բերում է մնան ազդեցիկ մի օրինակ. մի տեղաբնակ ասել է, որ «Ներգաղթողները հիմար են: Մենք չգիտենք թե ինչպես ազատվել այս իշխանությունից, իսկ սրանք իրենք են եկել այստեղ տանջվելու: Օրերս ես տեսնվեցի ու գրուցեցի ներգաղթածներից մի քանիսի հետ եւ այնպես տարա խոսակցությունը, որ նրանք հիմա զղջում են, որ եկել են այստեղ...»:¹⁸

Այս փաստաթուղթը ուշադրության է արժանի ոչ միայն իր բովանդակությամբ, այլեւ վրայի մակագրությամբ: Այսօր
140

ամհնար է պարզել, քննարկել էր Լ.Բերիան այս փաստաթուղթը Ա.Խանջյանի հետ իր վերջին հանդիպման ժամանակ թե ոչ, բայց այդ ճակատագրական հանդիպումից երկու օր անց նա այն հասցեագրում է Ա.Անատունուն եւ Ա.Գուրյանին իր հետեւյալ մակագրությամբ. «Ուշադրություն դարձրեք, ստուգեք այս տեղեկությունները եւ ավանի իրական վիճակը: Քննարկեք բյուրոյում եւ ընդունեք բոլոր թերությունները վերացնող ամիրածեշտ միջոցներ եւ ընդհանրապես ստուգեք, թե ինչպես են տեղավորվել արտասահմանից եկած հայերը: Միշտ ունեցեք ձեր հսկողությունը: Ավաններին կցեք աշխատել իմացող լավ մարդկանց: Բերիա»:¹⁹

Բերիան այս դեպքում եւս հետետում է իր հայրենակից-ուսուցչի՝ Ի.Ստալինի օրինակին. գործնականում հարվածի տակ ղնելով սփյուռքահայության, հատկապես ներգաղթողների հետ Հայաստանի աշխատանքը, նա հիրավի «հայրական» հոգատարություն է ցուցադրում նույն այդ ներգաղթածների հանդեպ: Խոսելով Լ.Բերիայի նման դիրքորոշման մասին, պետք է նկատի առնել մեկ հանգամանք եւս: Հարեւան հանրապետությունների, Խորհրդային Վրաստանի եւ Ադրբեջանի ղեկավարները հասկանալի նախանձով էին վերաբերվում Հայաստանի՝ Խորհրդային Միության պայմաններում աննախադեպ կապերին արտասահմանում բնակվող հայության հետ: Եւ որքան էլ այդ կապերը սահմանափակ լինեին, այնուամենայնիվ, դրանց դրական հետեւանքները ակնհայտ էին՝ հայ բնակչության մեխանիկական աճը, ֆինանսական օժանդակությունը Հայաստանի զարգացման ծրագրերին եւ այլն: Հայաստանի այդպիսի, թեւե ոչ մեծ, բայց ամեն դեպքում չնախատեսված առավելությունը հաշտ աչքով չէր դիտվում վրացի եւ ադրբեջանցի ղեկավարների կողմից, առավել եւս նկատի առնելով երեք հանրապետությունների միջեւ եղած հին եւ նոր հակադրությունները ազգային-քաղաքական, հատկապես տարածքային հարցերում: Այդ առումով Լ.Բերիայի կողմից ղեկավարվող Անդրկովկասյան պետական եւ կուսակցական մարմինները շատ հարմար միջոց էին Հայաստանի այդ առավելությունը չեզոքացնելու համար:

Հայաստանի քաղաքական վերնախավում տիրող վիճակը՝ ներքին համախմբվածության բացակայությունը, տարբեր, այդ թվում նաեւ Լ.Բերիայի «թիֆլիսյան» կադրերից եւ տեղացիներից կազմված խմբավորումների միջեւ մշտական ընդհատակյա պայքարը /Ռ.Վինդգրեբրգի վկայությամբ այն կարծիքը

կար, որ «... Խանջյանը չի ուզում համագործակցել Անդրերկր-կռմի ուղարկած մարդկանց հետ, որ նրանց դուրս է մղում Հայաստանից»^{20/} եւ այլ հանգամանքներ անհնար էին դարձնում միասնական գործունեությունը հանրապետության շահերը պաշտպանելու ու հետապնդելու հպատակով: Նման պայմաններում առանձին դեպքերում միայն /նամակը Վ.Մոլոտովին/ փորձ էր արվում մեղմել Թիֆլիսից եկած հրահանգների բացասական հետեւանքները: Այդ առումով ուշագրավ են Ռ.Վինդգերբոգի խոսքերը Ա.Խանջյանի մասին. «...նա շատ ապրումներ էր ունենում եւ ասում էր, հավանաբար ինձը չի կարողանում ղեկավարել, եթե չի լինում գոնե մեկ տարի առանց ներքին պայքարի, որ հավանաբար պատճառն ինքն է եւ պետք է Հայաստանից գնա...որ իրեն մեկուսացած է զգում, որ ինքը չի կարող ոչ մի հարց անցկացնել, որ «Եռյակը» /Ամատունի, Ակոսպով, Գուլոյան/ ամեն ինչ նախապես որոշում է եւ իրեն կանգնեցնում կատարված փաստերի առաջ...»:²¹

Այսպիսին էր իրավիճակը 1936 թ. կեսերին, երբ տեղի ունեցավ մի իրադարձություն, որը, ըստ էության, հակասում էր դեպքերի զարգացման տրամաբանությանը: 1936 թ. հուլիսի 21-ին ՀամԿ/բ/Կ Կենտկոմը ի դեմս առաջին քարտուղար Ի.Ստալինի եւ Խորհրդային Միության կառավարությունը՝ ի դեմս նրա նախագահ Վ.Մոլոտովի, ընդունում են նախադեպ չունեցող մի որոշում «Հայ ներգաղթողներին Հայկական ԽՍՀ-ում տեղավորելու միջոցառումների մասին»: Փաստաթղթում հենց սկզբից «սխալ եւ անհանդուրժելի» է գնահատվում Հայաստանի կառավարության կողմից «արտասահմանյան հասարակական կազմակերպությունների եւ առանձին հայ նվիրատուների առջեւ ստանձնած պարտավորությունները չկատարելու... հաստատված պրակտիկան»:²² Այստեղ բավական մանրամասն թվարկված են այն միջոցառումները, որոնք՝ ըստ Խորհրդային Միության ղեկավարների, պետք է ուղղեին Հայաստանի կառավարության եւ Կոմկուսի «կոպիտ սխալները»: շինարարական բոլոր աշխատանքների 50% պետք է ավարտվեր 1937 թ. հունվարի 1-ին, իսկ ամբողջությամբ՝ նույն տարվա հուլիսի 1-ին, միութենական եւ հանրապետական հիմնարկներին հստակ նաձնարարականներ էին տրվում այն ֆինանսավորելու եւ շինանյութերով ապահովելու համար, նախատեսվում էր ներգաղթողների արտադրական արտելները ապահովել անհրաժեշտ հումքով, գյուղաբնակ ներգաղթողնե-

րը 3-4 տարով կամ ազատվում էին տարբեր տեսակի հարկերից, կամ էլ պետք է վճարեին կիսով չափ, վերջապես, սահմանվում էին արտասահմանի հայերից որպես նվիրատվություն տարբեր սարքավորումների եւ այլ ապրանքների ստացման եւ իրացման ձեւերը: Հատուկ նշվում էր ֆինանսավորման խնդիրը. սահմանվում էր բոլոր օբյեկտների շինարարության ընդհանուր արժեքը՝ 3.200 հազ. ռուբլի, որից 1936 թ. ԽՍՀՄ Ֆինժողկոմատին հանձնարարվում էր հատկացնել 1,5 մլն. ռուբլի՝ ի հաշիվ Հայաստանի բյուջեից միութենական բյուջե վերադարձման ենթակա գումարի, մնացած 1,7 մլն. ռուբլին Հայաստանի Ժողկոմխորհը պետք է հատկացներ իր 1937 թ. բյուջեից, իսկ ԽՍՀՄ Ֆինժողկոմատը պետք է հատուկ նախատեսեր այդ գումարը Հայաստանի 1937 թ. կապիտալ շինարարության պլանում:

Որոշումը ուներ նաեւ հատուկ հավելված, ուր տրված էր թվով այն 12 շինությունների ցանկը, որոնք պետք է կառուցվեին համաձայն Հայաստանի կառավարության կողմից ստանձնած պարտավորությունների եւ որոնցից 7-ը վերաբերում էին Նուպարաշենին:

Իր բովանդակությամբ եւ կարեւորությամբ սա իսկապես որ շատ տպավորիչ փաստաթուղթ էր, առավել եւս, նկատի առնելով Ի.Ստալինի եւ Վ.Մոլոտովի ստորագրությունները: Ըստ էության, առաջին անգամն էր, որ Խորհրդային Միության ղեկավարները մնան որոշում էին կայացնում ներգաղթած հայերի վերաբերյալ, մինչդեռ տարբեր թվով հայեր սկսել էին ներգաղթել Խորհրդային Հայաստան դեռեւս 1921 թ.-ից: Եւ ահա միայն 1936 թ. երկրի ղեկավարությունը կայացնում էր որոշում, որով ստանձնում էր ներգաղթողների տեղավորման հետ կապված հարցերի լուծումը:

Համաձայն Խորհրդային Միության մեջ արմատացած ավանդույթի, նույնիսկ երկրի ղեկավարների կողմից ընդունած որոշումների իրագործումը կապված էր բազմաթիվ դժվարությունների, մասնավորապես կառավարման ավելի ստորին օղակներում դրանց յուրովի մեկնաբանության հետ: Նման բախտին արժանացավ նաեւ նշված որոշումը: Այսպես, արդեն նույն 1936 թ. վերջին Հայաստանի ղեկավարությունը, ծանոթանալով Մոսկվայից ստացած հաջորդ տարվա ֆինանսավորման ծրագրին, ստիպված էր նորից դիմել Վ.Մոլոտովին: Հայաստանի Ժողկոմխորհի նախագահ Ա.Գուլոյանը վերջինիս ուղղած նամակում մասնավորապես, գրում էր. «...սահմա-

նելով 1937 թ. Հայաստանում կապիտալ շինարարության լիմիտը, Խորհրդային Միության Պետպլանը այդ լիմիտի մեջ է մտցնում նաև շինարարությունը ներգաղթածների ավաններում ի հաշիվ այլ տեսակի կուլտուր-կենցաղային շինարարության կապիտալ ներդրումների: Հայաստանի Ժողովմխորհը գտնում է, որ ԽՍՀՄ Ժողովմխորհի եւ ՀամԿ/բ/Կ կենտկոմի որոշումով ներգաղթածների ավաններում 1937 թ. նախատեսած շինարարության ապահովման համար պետք է տրվի լրացուցիչ լիմիտ՝ 1937 թ. Հայկական ԽՍՀ համար հաստատված հիմնական լիմիտից դուրս: Հայաստանի Ժողովմխորհը խնդրում է ԽՍՀՄ Ժողովմխորհին ցուցում տալ Պետպլանին՝ Հայկական ԽՍՀ համար 1937 թ. նախատեսել լրացուցիչ կապիտալ ներդրումներ՝ 1.930 հազ. ռուբլի, ԽՍՀՄ Ժողովմխորհի եւ ՀամԿ/բ/Կ կենտկոմի 1936 թ. հուլիսի 21-ի որոշումով նախատեսած միջոցառումների համար»:²³ Ֆինանսավորումից բացի ամենադժվար լուծվող խնդիրն էր, ինչպես եւ նախորդ տարիներին, Նուպարաշենի ջրանցքն ու ջրնուղը, որոնք պետք է շահագործման նամանակին 1937 թ. հուլիսի 1-ին: Սակայն, Հայաստանի Կոմկուսի կենտկոմի բյուրոն հուլիսի 3-ի իր նիստում ստիպված էր արձանագրել. «Ջրնուղի շինարարությունը ժամանակին չի ավարտված:... Ժողովմխորհի նախագահին /Գուրյան/ միութենական մարմինների առաջ վերստին դնել խողովակները ոչ ժամանակին մատակարարելու հարցը»:²⁴ Երկու ամիս անց ՀՕԿ-ի նախագահ Ա.Մանուչարյանը Վ. Մալեգյանին հասցեագրած իր, ըստ ամենայնի, վերջին մամուլում գրում էր, որ ջրի հարցը այդպես էլ մնում է չլուծված, քանի որ այն պետք է խողովակներով բերվեր Գառնիի ձորից: Բայց կար եւ հպարտանալու պատճառ. «... Նուպարաշենի 1937 թ. շինարարության ծրագիրը հիմնականում ավարտված է: Լիովին ավարտված են դպրոցը... մանկաստանը, մանկապարտեզը, թատրոնը, բաղնիքը եւ բնակելի շենքերը... Լրիվ չի ավարտվել միայն հիվանդանոցի շենքը»:²⁵: 1937 թ. կեսերին Նուպարաշենի 100-ից ավելի բնակարաններում բնակվում էր շուրջ 1000 ներգաղթած հայ:

Չնայած այդ եւ ուրիշ այլ դժվարությունների ու բերությունների, այնուամենայնիվ, հարկ է հատուկ նշել, որ Խորհրդային Միության ղեկավարների հուլիսի 21-ի որոշումը խիստ կարեւոր նշանակություն ունեցավ, որի շնորհիվ Նուպարաշենում եւ ներգաղթողների համար կառուցվող այլ ավաններում շինարար-

րական եւ բարեկարգման աշխատանքները ընթացան անհամեմատ ավելի արագ, դրանով իսկ նպաստելով նրանց բնակչիչների կենսապայմանների որոշակի բարելավմանը:

Եթե փորձենք բացատրել այս փաստաթղթի ի հայտ գալը մախորդող երեւոյթների ու դեպքերի պատճառա-հետեւանքային կապերով, ապա կարելի էր հանգել հետեւյալ եզրակացոյթյանը. ա/ Խորհրդային Միության, Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւնները, կազմակերպելով հայերի ներգաղթը, միեւնոյն ժամանակ ի վիճակի չէին ապահովել անհրաժեշտ պայմաններ նրանց աշխատանքի եւ ապրելու համար, բ/ ինչպէս հետեւում էր Ա.Խանջյանի եւ Ա.Գուլոյանի՝ ՎՄԽՍՄ-ում ին հասցեագրած վերոբերյալ նամակից, այդ բոլոր տարիների ընթացքում ներգաղթի կազմակերպման եւ երկրում ներգաղթողների տեղավորման ողջ աշխատանքը միութենական կառավարութեան կողմից չէր ֆինանսավորվել, գ/ անհրաժեշտ դրամական միջոցներ ձեռք բերելու համար իշխանութիւնները Ներգաղթի կոմիտեի միջոցով ձեռնարկել էին անտարակա գործունեութեան, որը մի հայտնի չափով հակասում էր գործող օրենքներին, դ/ Հայաստանի իշխանութիւնները ներգաղթողների տեղավորման հետ կապված բազմապիսի հարցերի լուծման էին ծառայեցնում սփյուռքահայ կազմակերպութիւններից /հիմնականում ՀԲԸ Միութիւնից/ ու անհատներից այլ նպատակներով ստացված միջոցները, որի հետեւանքով տարիներով չէին կատարում պայմանագրերով ստանձնած պարտավորութիւնները, նախ եւ առաջ Նուպարեշեւն ավանի շինարարութիւնը, ե/ ի հետեւանս դրա՝ թե ներգաղթողների մտտ եւ թե սփյուռքի համապատասխան կազմակերպութիւններում ձեւավորվել էր բացասական կարծիք երկրի իշխանութիւնների, ընդհանրապէս խորհրդային հասարակարգի մասին: Եթե բավարարվենք այսքանով, ապա կարելի է ենթադրել, որ Խորհրդային Միության վերին ղեկավարութիւնը, գիտակցելով ստեղծված անցանկալի իրավիճակը արագ շտկելու անհրաժեշտութիւնը, կայացրեց իր այդ որոշումը: Սակայն մարդկային պատմութեան յորահատկութիւնը եւ, միեւնոյն ժամանակ, նաեւ բարոյութիւնը կայանում է հենց նրանում, որ նման տրամաբանական եզրահանգումներում ու բացատրութիւններում միշտ չէ, որ հաշվի են առնվում պատմական երեւոյթների ու իրադարձութիւնների իրական պատկերը, ամենատարբեր գործոնների, ներառյալ առանձին անհատների, դերը:

Այդ որոշումից մտտ տասս ամիս առաջ, Ա.Եսայանը ՀԿԿ

կենտրոնի բյուրոյում Հայաստանի ղեկավարությանը մեղադրեց ներգաղթողների համար նախատեսված ավանների, հատկապես Նուպարաշենի, եւ այլ կառույցների շինարարությունը ձախողելու մեջ: Այն օրերին հույս չդնելով տեղի ղեկավարության վրա, նա շտապեց դիմել Անդրերկրկոմ՝ Լ.Բերիային, որի գլխավորությամբ աշխատել էր Թիֆլիսում եւ որի մեջ տեսնում էր կամ ուզում էր տեսնել զուտ պետական շահերով առաջնորդվող գործչի: Սակայն ստանձնելով Ներգաղթի կոմիտեի եւ ՀՕԿ-ի գլխավոր վարչության նախագահի պաշտոնները, Ա.Եսայանը շատ շուտով գիտակցեց, որ Բերիան բնավ էլ մտահոգված չէ ներգաղթողների ընդունման եւ տեղավորման բազմաթիվ հարցերի լուծմամբ, որ նրա համար դրանք լոկ միջոց են Հայաստանի ղեկավարությունը վարկաբեկելու, նրա վրա ճնշումը ուժեղացնելու համար: Ժամանակակիցներից մեկի վկայությամբ «...Եսայանն ասում էր, որ իր մտերիմների /ենթադրյալում են՝ Հակոբ Տարոնացու, Տիգրան Զավենի, Ղարազոյանի՝ Հայաստանում «Բարեգործականի» ներկայացուցիչ, պրոֆ. Հակոբյանի՝ «Մելգոնյան ֆոնդի» ներկայացուցիչ/ եւ Հայաստան եկող պատվիրակների ու առանձին, որպես զբոսաշրջիկ եկած ՀՕԿ-ի անդամների միջոցով հայկական արտասահմանյան գաղութներին դարձնում է այն ուղին, որ նրանք իրենց եւ Հայաստանի հարցերով անմիջական դիմեն Ստալինին, քանի որ արտասահմանյան գաղութների հարցերը կորչում են ՀամԿ/Կ Անդրերկրում...»:26

Ա.Եսայանը, հուսախաբ եղած Անդրերկրկոմից եւ Լ.Բերիայից, միեւնույն ժամանակ շփոխեց իր բնօրինակ կարծիքը հայաստանցի գործընկերների, հատկապես Ա.Խանջյանի մասին, որը, ըստ Ա.Եսայանի, թույլ պատրաստություն չունեցող, նույնիսկ վախկոտ աշխատող է, որը չի կարողանում պաշտպանել Հայաստանի շահերը Թիֆլիսում եւ Մոսկվայում:27

Եթե նա մտադրվել էր հետապնդել իր իսկ բարձրացրած եւ իր անմիջական պարտականությունների մեջ մտնող հարցի լուծումը, ապա մնում էր մեկ միջոց՝ դիմել Մոսկվայի կենտրոնական կառավարությանը: Բայց ինչպե՞ս: Համաձայն օրենքի ուժ ունեցող ենթակարգության, նա որեւէ հարցով պարտավոր էր դիմել նախ Հայաստանի, այնուհետեւ Անդրկովկասի երկրամասային իշխանություններին եւ ապա նոր միայն՝ այն էլ որոշակի պարագաներում, իրավունք էր ստանում դիմել Մոսկվա: Այնուհայտ էր, սակայն, որ այդ դեպքում նրա նպատակը

դառնում էր անհասանելի: Հաշվի առնելով այս եւ ուրիշ այլ հանգամանքներ, Ա.Եսայանը դիմում է անսովոր մի քայլի:

1937 թ. հունվարի 11-ին Հայաստանի Ներքին գործերի Ժողկոմիսարիատ է կանչվում առայժմ միայն որպես վկա, Հայաստանում ՀԲԸ Միության ներկայացուցիչ Հայկազ Գարակյոզյանը /Կարագյոզյանը/: Նրա կենսագրությանն ու աշխատանքին վերաբերող մի շարք հարցերից հետո, քննիչը տալիս է մի հարց, որը, ինչպես պարզ է դառնում հարցաքննության հետագա ընթացքից, ամենակարեւորն էր նրա համար: Ահա՛ որոշ կրճատումներով, համապատասխան հատվածը Հ.Գարակյոզյանի հարցաքննության արձանագրությունից.

«Հարց. - Ե՞րբ եք դուք վերջին անգամ եղել Մոսկվայում:

Պատասխան. - 1936 թ. հունիս-հուլիսին: Ես մեկնեցի Մոսկվա ՀՕԿ-ի նախկին նախագահ Ա.Եսայանի առաջարկությամբ: Մոսկվա գնալու ձեական պատճառն էր Հայաստան տեղավոյիսել Լենինգրադի մաքսատանը պահվող յոթ ավտոմեքենաները, որոնք «Սելգոնյան ֆոնդի» պատվերով առաքվել էին Ամերիկայից: Ավտոմեքենաները պատվիրվել էին նախկին Լուսժողկոմ Արտո Եղիազարյանի կողմից, ում համար՝ չգիտեմ...

Հարց. - Ա.Եսայանը ոչ մի կապ չուներ «Սելգոնյան ֆոնդի» հետ, ինչո՞ւ նա միջամտեց:

Պատասխան. - Իսկապես, Եսայանը կապ չուներ «Սելգոնյան ֆոնդի» հետ, բայց նրան խնդրել էր միջամտել Ա.Եղիազարյանը:

Հարց. - Ձեզանից եւ Եսայանից բացի, էլ ով մեկնեց ձեզ հետ Մոսկվա ավտոմեքենաների հարցով:

Պատասխան. - Մեզ հետ մեկնեցին մաեւ պրոֆ. Հակոբյանը եւ Տիգրան Չավենը:

Հարց. - Ի՞նչ անհրաժեշտություն կար մեկ հարցով /ավտոմեքենաների/ չորս հոգու Մոսկվա մեկնելու համար եւ ի՞նչ կապ ունեիք դուք, որպես «Բարեգործականի» ներկայացուցիչ, այդ հարցի հետ:

Պատասխան. - Ավտոմեքենաների հարցի հետ ես՝ Գարակյոզյանս, Տիգրան Չավենը եւ Ա.Եսայանը ոչ մի կապ չունեինք: Այդ հարցը հետաքրքրում էր միայն պրոֆ. Հակոբյանին: Եսայանը ինձ իր հետ վերցրեց, որպիսզի կշիռ տա պատվիրակությանը, քանի որ ես «Բարեգործականի» ներկայացուցիչն էի, եւ բացի այդ, ճանապարհին հայտնեց ինձ, որ Մոսկվայում, կենտրոնական մարմիններում դնելու է ներգաղթողների Նու-

պարաշեն ավանի կառուցման եւ բարեկարգման հարցը:

...Մոսկվա հասնելու երկրորդ օրը Եսայանը պատվիրակութեան քննարկմանը դրեց մի հարց՝ ինչ ձեւով դիմել ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհի Նուպարաշեն ավանի խնդրով եւ ինքն էլ առաջարկեց պատրաստել դիմում Ժողկոմխորհի մասնագետի տեղակալ Մեժլաուկի անունով: Դիմումը անգլերեն լեզվով գրեց պատվիրակության անդամ պրոֆ. Հակոբյանը: Դիմումի հիմնական հարցը, կարծեմ՝ միակը, Նուպարաշենի բարեկարգման հարցն էր: Համենայն դեպս, ինձ այդպես բացատրեցին, քանի որ, անգլերենին չտիրապետելով, ես դիմումը չէի կարողացել: Դիմումը ստորագրեցին «Մելգոնյան ֆոնդի» անունից պրոֆ. Հակոբյանը եւ «Բարեգործականի» անունից ես՝ Գաբակյոզյանս:

Հարց. - Ինչո՞ւ էր դիմումը գրված անգլերեն լեզվով:

Պատասխան. - Մինչեւ դիմումը կազմելը մենք խորհրդակցում էինք ԽՍՀՄ Պետպլանի աշխատակից Գազիկ Պարզյանի հետ, որը եւ խորհուրդ տվեց գրել անգլերենով, քանի որ ընկ. Մեժլաուկը գիտի այդ լեզուն... Պրոֆ. Հակոբյանը անգլերեն լավ գիտի եւ որոշեց ինքն էլ գրի, քանի որ թարգմանելիս կարող էին աղավաղել մտքերը... Դիմումը ներկայացնելուց երկու օր անց Մեժլաուկը ընդունեց մեզ՝ ինձ, Հակոբյանին եւ Տիգրան Ջավեհին: ...Երբ մենք մտանք Մեժլաուկի առանձնասենյակը, այնտեղ արդեն նստած էին Ա.Եսայանը եւ Խորհրդային վերահսկողության անդամ Վեյնբաումը...

Հարց.- Պատվիրակության ուղեւորությունը Մոսկվա համաձայնեցվա՞ծ էր ՀԿ/բ/Կ Կենտկոմի հետ:

Պատասխան. - Ես ստույգ չգիտեմ այդ մասին: Բայց Հայաստանի Ժողկոմխորհից մեզ տվեցին վկայականներ՝ հյուրանոցում տեղ տրամադրելու համար...

Հարց. - Ինչպե՞ս էր բացատրում Եսայանը իր անմիջական դիմումը ԽՍՀՄ կենտրոնական մարմիններ ներգաղթողների ավանների հարցով՝ անդրկովկասյան կազմակերպությունների գլխի վրայով:

Պատասխան. - Որեւ բացատրություն չտվեց: Այդ մասին հայտնեց Մոսկվայի ճանապարհին»:²⁸

Մոսկվա մեկնած պատվիրակության մեկ այլ անդամ՝ «Մելգոնյան ֆոնդի» Գործադիր հանձնաժողովի պատասխանատու քարտուղար Հ.Հակոբյանը մույնպես որպես վկա, հարցաքննվել էր դրանից տասնմեկ օր առաջ՝ 1936 թ. դեկտեմբերի 31-ին: Այս դեպքում էլ քննիչի ուշադրության կենտրոնում էր

հանդիպումը Վ. Մեժլաուկի հետ, մասնավորապես դիմումը անգլերեն լեզվով գրելու հանգամանքը.

«Պատասխան - ...Եսայանը ինձ ասաց, որ պետք է դիմում պատրաստել ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ, Պետպլանի նախագահ ընկ. Մեժլաուկի հասցեով, խնդրելով օգնություն ցույց տալ Նուպարաշեն ավանի հարցում, նշելով դիմումի մեջ, որ դրա համար ստացված գումարները Հայաստանի կառավարությունը ծախսում է ոչ ուղղակի նպատակով: ...Եսայանը, Գարակյոզյանը, Տիգրան Չավենը գրեցին դիմումի հայերեն տեքստը...Ես թարգմանեցի եւ խմբագրեցի ...

Հարց - Իսկ ինչ^ո հատկապես Խորհրդային կառավարության ղեկավար աշխատողին դուք դիմում էիք անգլերեն լեզվով:

Պատասխան - Որպեսզի արտասահմանցիների տպավորություն գործենք, որպես արտասահմանյան կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ:

Հարց - Ինչի^ո մասին էիք դուք խոսում Մեժլաուկի հետ ընդունելության ժամանակ:

Պատասխան - Հուլիսի 8-ին ես, Գարակյոզյանը, Տիգրան Չավենը Մեժլաուկի մոտ ընդունելության էինք...Մեժլաուկի հետ ես խոսում էի անգլերենով, զրույցը վարում էի համաձայն Եսայանի ցուցումների, այսինքն՝ խնդրում էի Միութենական կառավարության օգնությունը Հայաստանի ներգաղթողների ավաններին, նշեցի, որ ներգաղթողների ավանների համար արտասահմանյան բարեգործական կազմակերպություններից ստացված միջոցները Հայաստանի կառավարությունը լրիվ չափով չի ծախսում ուղղակի նպատակով, ինչպես նաեւ դրեցի նոր ներգաղթի հարցը, նշելով, որ արտասահմանում կա 600-700.000 հայ, մեծ մասամբ բանվորներ, որոնք մեծ ցանկություն ունեն գալ Խորհրդային Հայաստան: Եսայանի ցուցումները Մեժլաուկի հետ զրույցի վերաբերյալ ես կատարեցի այն տարբերությամբ, որ նա մեր այցին եւ զրույցին բողոքի տոն էր տալիս...Իսկ ես հարցը ներկայացրի ավելի լայն՝ կապելով այն հայերի արտագաղթի պատմության հետ՝ որպես իմպերիալիստական պատերազմի զոհեր, եւ խնդրեցի օժանդակել ներգաղթին Հայաստան»:²⁹

Ինքը՝ Արսեն Եսայանը ձերբակալվել էր 1936 թ. նոյեմբերին եւ հենց նրա գործի հետաքննության կապակցությամբ էլ Հ.Գարակյոզյանն ու Հ.Հակոբյանը կանչվել էին Ներքին գործերի ժողկոմխսարհատ: Հարցաքննության ժամանակ Ա. Եսա-

յանը Վ.Մեծաուկին ներկայացրած դիմումի մասին ասել էր. «ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհի համար կազմած դիմումի մեջ նշվում էր, որ ներգաղթողների Նուպարաշեն ավանը գտնվում է ծանր վիճակում, առանց ջրի, քանի որ Հայաստանի ժողկոմխորհը չի կատարել «Բարեգործականի» առջև վերցրած պարտավորությունը՝ ջրանցք անցկացնելու վերաբերյալ: Դիմումի նպատակն էր հասնել նրան, որ միջոցներ հատկացվեն ջրանցքի կառուցման համար եւ որ այն մտցվի 1937 թ. ստուգիչ թվերի մեջ /այլ կերպ ասած՝ կառուցումը ավարտվի 1937 թ. - էդ. Մ./»: Այնուհետեւ, պատասխանելով քննիչի հարցին, ասել է. «...Ես ինձ մեղավոր եմ ճանաչում նրանում, որ Հայաստանի ժողկոմխորհի վրա բողոքներով այդ դիմումը եւ ներկայացրել եմ ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի գլխի վրայով եւ նրան հակառակ»:՝³⁰

Այսպիսով, Ա.Եսայանի համար Ամերիկայից ուղարկված մեքենաների հարցը լոկ պատրվակ էր պատվիրակություն կազմելու եւ այդ պատվիրակության հետ Մոսկվա մեկնելու համար: Իսկ բուն նպատակը մեկն էր՝ Խորհրդային Միության կառավարությանը տեղյակ պահել ներգաղթողների համար նախատեսված ավանների եւ հատկապես Նուպարաշենի շինարարական աշխատանքների խիստ անբավարար վիճակի մասին, փորձել ձեռք բերել կենտրոնական կառավարության որոշումը ներգաղթողների հետ կապված բոլոր տեսակի հարցերի պարտադիր լուծման վերաբերյալ:

Բայց Ա. Եսայանի նախաձեռնությունը՝ անկախ նրա նպատակներից, երբ նա անցել էր Հայաստանի ու Անդրերկրկոմի կուսակցական եւ պետական ղեկավարության, քննիչի բառերով ասած «գլխի վրայով», չէր կարող մնալ անպատիժ: Հայաստանի վերին ղեկավարության, հատկապես Ա.Խանջյանի եւ Ա.Գուլոյանի վերաբերմունքը Ա.Եսայանի հանդեպ, հատկապես 1935 թ. աշնանից սկսած հասկանալի պատճառներով, մեղմ ասած, հեռու էր բարյացական լինելուց: Այդ է վկայում, օրինակ, Ա.Եսայանի 1936 թ. մարտի 15-ի նամակը Ա.Խանջյանին եւ Ա.Գուլոյանին: «...համաձայն ԺԿԽ որոշման, ԺԿԽ-ին կից Նուպարաշենի շինարարության գրասենյակն իր ակտիվ-պասիվով համձնված է Ներգաղթի կոմիտեին, որի «ակտիվը», ինչպես հայտնի է, ոչինչ իրենից չի ներկայացնում, իսկ պասիվի հաշվին, արդեն մեր ծրագրով չնախատեսված, մոտ 200.000 ռուբլի ծախս ենք կատարել՝ ծառայողներին եւ բանվորներին աշխատավարձի պարտքի եւ այլ վճարումների դիմաց:

Միակ քիչ թե շատ արժեքավոր բանն էլ՝ մի փոքրիկ մարդատար մեքենան, որը ԺԿԽ-ի գործերի կառավարչության կարգադրությամբ, առանց մեր գիտության, վերցրել են եւ հետ չեն վերադարձնում: Նուպարաշենը երեք անգամ մեքենա է ստացել՝ երեքն էլ վերցրել են:

Խնդրում են վերադարձնել մեքենան, որը վաճառվել է գյուտարարական կոմիտեին»:³¹

Մայիսի 25-26-ին կայացած Հայաստանի Կոմկուսի բյուրոյի նիստում սահմանվեց նոր կարգ, համաձայն որի ՀՕԿ-ը եւ Սելգոյան ֆոնդի Գործադիր հանձնաժողովը իրենց դրամական միջոցները կարող էին ծախսել արտասահմանում բացառապես Կենտկոմի թույլտվությունը ստանալուց հետո միայն: Հուլիսի 5-ին, երբ Ա.Եսայանը արդեն Մոսկվայում էր, Հայկոմկուսի կենտկոմի բյուրոն կայացրեց է մի որոշում, որը կարող էր ծանր հետեւանքներ ունենալ նրա համար: Համաձայն այդ որոշման Կենտկոմին կից կուսակցական-խորհրդային վերահսկողության խմբակին հանձնարարվում էր ստուգել ՀՕԿ-ի Գլխավոր վարչության անդամների կողմից միջոցների /հաստիքներ, նախահաշիվներ եւ այլն/ ծախսման կարգը եւ ներկայացնել առաջարկություններ այդ գործը կարգավորելու համար: Հնարավոր է, որ դա Ա.Խանջյանի ստորագրած բյուրոյի վերջին որոշումներից էր, քանի որ երեք օր անց՝ հուլիսի 8-ին նա մեկնեց Թիֆլիս:

1936 թ. հուլիսի 9-ին կայացած Անդերկրկոմի բյուրոյի նիստում Ա.Խանջյանը խստորեն քննադատվեց ազգայնամոլական, աջ-տրոցկիստական ուժերի դեմ չպայքարելու, նրանց, եւ ամենից առաջ Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի նախկին տնօրեն Ն.Ստեփանյանին հովանավորելու ու նման այլ հանցանքների համար եւ նույն օրն էլ սպանվեց:³²

Ա.Խանջյանի հուղարկավորության օրը՝ հուլիսի 12-ին Երեւանում կայացավ Հայաստանի կուսակցական ակտիվի ժողով, որը միահամուտ կերպով դատապարտեց «ինքնասպան» եղած Ա.Խանջյանին: «...Ում-ում, բայց այստեղ հավաքված ընկերներին դժվար չէ հասկանալ այն իրական պատճառները, որոնք Խանջյանին հասցրին այդ ամոթալի ակտին: Մի՞թե այսօր, այդ դավաճանական կրակոցի լույսի տակ, հասկանալի չէ, որ Խանջյանի բազմաթիվ սխալները, որոնց մասին գիտե Հայաստանի կուսակցական ակտիվը, պատահական չէին, որ դրանք արտացոլում էին թշնամական ազգայնամոլական տարրերի ազդեցությունը Խանջյանի վրա, որ նա երկերեսա-

նություն էր անում կուսակցության հետ, չարաշահում էր Երաբարձր վստահությունը: Վերջիվերջո, խրվելով իր սխալների մեջ... Խանջյանը հասկացավ, որ ինքը պատասխան է տալու կուսակցությանը և պետք է բացահայտվի: Եւ նա մնաց իրեն հավատարիմ ու ինքնասպանություն գործեց, դրանով իսկ ձեռք մեկնելով մեր մոլի թշնամիներին»:³³

Հայկունկուսի կենտկոմի երկրորդ քարտուղար Ա.Անատունու կողմից հանգուցյալին ներկայացրած այս մեղադրանքները մեծ ոգեւորությամբ կրկնում էին ժողովում բոլոր ելույթ ունեցողները: Միանման մերկացնող ելույթների շարքում, ինչպես եւ պետք էր սպասել, առանձնանում էր Անդրերկրկոմի քարտուղար Ս.Կուրոյավցեւիցը, որը, ըստ երեսույթին, ձգտելով զարմացնել հայ կոմունիստներին իր գիտելիքներով, մասնավորապես արեց այսպիսի յուրօրինակ մի համեմատություն. «Չինացիների մեջ վրեժխնդրության այսպիսի հին ձեւ կա. չինացին հարակիրի է անում իրեն նեղացնողի տան շենին: Խանջյանը, պատկերավոր ասած, հարակիրի արեց Անդրերկրկոմի բյուրոյի շենին: Միայն թե հասկանալի չէ, ումից եւ ինչի համար էր վրեժխնդիր Խանջյանը»:³⁴ Իսկապես որ ցնցող համեմատություն է, հատկապես նկատի առնելով, որ հարակիրին ոչ թե չինացիների, այլ ճապոնացի սամուրայների ինքնասպանության ավանդական ձեւն էր:

Ինչ վերաբերում է ազգայնականությանը, ապա մեղադրել դրանում Հայաստանի ինչ-ինչ տարրերին եւ նույնիսկ դեկավորությանը, նման էր քաղաքական ծաղրոծանակի: 1920 թ.-ից անցած 15-16 տարիների ընթացքում, խորհրդային կարգերի օրոք, Անդրկովկասի երեք հանրապետություններից հենց Հայաստանն ու հայ ժողովուրդն էին, որ տուժել եւ շարունակում էին տուժել թե Մոսկվայի եւ թե Վրաստանի ու Ադրբեջանի իշխանությունների ազգայնական քաղաքականությունից: Այդ քաղաքականության ամենացայտուն, հայերի համար ճակատագրական արդյունքներից էր Ղարաբաղի եւ Նախիջեւանի հանձնումը Ադրբեջանի ԽՍՀ-ին: Այլ տեսակի էր Վրաստանի իշխանությունների ազգայնականությունը: 1936 թ. սկզբներին ձեռքակալված Ն.Ստեփանյանը, որին հովանավորելու մեջ էր մեղադրվում Ա.Խանջյանը, իր գրառումներում նշել էր.

«Վրաստանի Կոմկուսի նեխած կուսակցական ապարատը տեւորորեն երկակի աշխատանք է անում. մի կողմից, ամրապնդում է ազգայնական դիրքերը, նույնիսկ պատմության խեղա-

բյուրման միջոցով, մյուս կողմից՝ զրկում է որեւէ հնարավորութունից ուսումնասիրություններ կատարել՝ հենվելով իրենց հանցավոր գործունեության փաստերի վրա:...Մտտ ապագայում կսկսվի ոչինչով չքողարկված հարձակում հայերի, ռուսների եւ այլոց վրա, ազգային փոքրամասնությունները կխեղդվեն: Վրաստանի ազգայնականությունը իմպերիալիստական է, լկտի եւ զագրելի:...Վրաստանի ազգային սխալ քաղաքականության հետեւանքով ամբողջ, այսպես կոչված սեւ աշխատանք /կատարող/ արհեստավորները /դերձակներ, կոշկակարներ, մաշակարներ, հավաքարարներ/ եւ արդյունաբերական պրոլետարիատի ամբողջ կեսը՝ ոչ վրացիներն են: Բյուրոկրատիան՝ վրացիներն են: Ինչպիսի՞ փաստարկներով կարելի է ապացուցել այդչափ հանցավոր քաղաքականության անհրաժեշտությունը: Ի՞նչ պատճառով ոչ վրացական պրոլետարիատը /վերցնենք նաեւ Տկվարչելին եւ Վրացմավթը/ պահում է մշակույթով իրեն օտար ամբողջ այդ բյուրոկրատիային:...Բոլոր հայերին դուրս են քշում Թիֆլիսից, հայերի ձեռքից առել են կառավարական պաշտոնները, հայերից թողնում են ամենագարշելի, ամենաձախված տարրը»:³⁵

Քաղաքական ծաղրածանակը կայանում էր նրանում, որ Հայաստանից Ղարաբաղի ու Նախիջեւանի անջատման համահեղինակներից մեկը՝ Ստալինը, Վրաստանում հայերի հանդեպ ազգային խտրականության եւ ծուլման քաղաքականություն իրականացնող Լ.Բերիան, նույնպիսի քաղաքականություն իրագործող Ադրբեջանի իշխանությունները, այդ բոլորը միասին Հայաստանի ժողովրդին, նրա պետական-կուսակցական գործիչներին, մտավորականներին էին մեղադրում ազգայնականության մեջ, որի կետ նպատակն էր ... իբր Հայաստանի անջատումը Խորհրդային Միությունից:

Ա.Եսայանը բացակայում էր այդ ժողովին եւ մնում է միայն ենթադրել, արդյո՞ք նա նույնպես կհայտնվեր Ա.Խանջյանին որպես ժողովրդի «ինքնագնդակահարված» թշնամի ներկայացնողների շարքում: Այդ օրը, հավանաբար, ոմանք հիշեցին նրանց անհաշտ կեցվածքը միմյանց նկատմամբ, ինչը նոր իրավիճակում, կարծես թե, կարող էր դրական հետեւանքներ ունենալ Ա.Եսայանի համար: Լրիվ այլ էր Լ.Բերիայի կարծիքը:

Հայաստանից, Վրաստանից ու Ադրբեջանից կազմված Անդրֆեդերացիայի կուսակցական ղեկավար՝ Անդրերկրկոմի առաջին քարտուղար եղած տարիներին Լ.Բերիայի վարած քաղաքականությունը թե իր նպատակներով եւ թե կիրարկվող

միջոցներով իսկական պատճենն էր այն քաղաքականության, որը Խորհրդային Միության ողջ տարածքում իրականացնում էր Բ.Ստալինը: Զգտելով հաստատել իր միանձնյա, անսահման իշխանությունը, նա, հետեւելով Մոսկվայի կետրոնական իշխանությունների օրինակին, դիմեց բոլոր հնարքներին՝ Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների իրեն ոչ հարմար պետական ու կուսակցական գործիչներին վարկաբեկելու եւ ֆիզիկապես ոչնչացնելու համար: Միաժամանակ, Հայաստանում իր ազդեցությունը ուժեղացնելու, տեղի դեկավարության գործունեությունը մշտապես վերահսկելու, իր ցանկացած որոշումները պարտադրելու նպատակով Լ. Բերիան վարպետորեն օգտագործում էր Թիֆլիսում Անդրֆեդերացիայի տարբեր հիմնարկներում աշխատող եւ իր ձեռքի տակով անցած հայերին: Ինչպես արդեն նշվեց, ժամանակ առ ժամանակ նա նրանց փոքր խմբերով տեղափոխում էր Հայաստան, ուր այդ՝ իր վստահությունը վայելող մարդիկ սկսում էին զբաղեցնել պետական եւ կուսակցական ամենաբարձր պաշտոններ: Բերիայի «թիֆլիսյան» կադրերից հատկապես հայտնի դարձան ՀԿԿ քարտուղարներ Ա.Ամատունին եւ Ստ.Ակոպովը, Ներքին գործերի ժողկոմիսար Խ.Մուղդուսին, նրա տեղակալ Իվ.Գետրկովը, Գ.Ծատուրովը եւ այլք: Նույն այդ ձեռով 1934 թ. Հայաստան էր վերադարձել նաեւ Ա. Եսայանը:

Մոսկվայում պետական եւ կուսակցական անվանի գործիչների դատապարտումները, որպես «ժողովրդի թշնամիների, հակահեղափոխականների, տրոցկիստների» եւ այլն, հանրապետություններում լրացվում էին տեղի դեկավարության «ազգայնամոլական» հորջորջումով: Մասնավորապես, Հայաստանի պարագայում Բերիան մտադրվել էր օգտագործել նաեւ հարաբերությունները հայ սփյուռքի հետ, իշխանությունների, մի կողմից, շփումներն ու համագործակցությունը «բուրժուական» եւ «ինսպերիալիստական» երկրներում բնակվող սփյուռքահայերի հետ եւ մյուս կողմից՝ վերջինների առջեւ ստանձնած պարտավորությունների անտեսումը, ներգաղթողների դժգոհությունները եւ այլն: Հենց Ա.Եսայանն էլ՝ գիտակցաբար թե ոչ, պետք է դառնար Լ.Բերիայի այդ ծրագրի հիմնական կատարողներից մեկը:

Եւ կարծես, սկզբում նա էլ ուրիշների մնան արդարացնում էր Լ. Բերիայի հույսերը՝ Ներգաղթի կոմիտեի հարցով նրա ելույթը Հայկոմկուսի կենտկոմի բյուրոյի նիստում, նրա դիմումը Բերիային, որին հետեւեցին նույն կոմիտեի եւ, ըստ էության,

ընդհանրապես, Հայաստանի կառավարության գործունեության ստուգումները եւ այլն: Այսքանից հետո Ա.Յասայանի կտրուկ շրջադարձը, որի զագաթնակետն եղավ նրա անձնական հանդիպումը Վ.Մեծխալուկի հետ, իսկական մարտահրավեր էր Լ.Բերիային, որը չէր կարող մնալ անպատասխան:

Բայց մինչ այդ, հարկ է անդրադառնալ մի հարցի. հնարավո՞ր է, այնուամենայնիվ, հաստատել, որ Ա.Յասայանի պատվիրակության շնորհիվ միայն կայացվեց Խորհրդային Միության Կոմկուսի եւ կառավարության որոշումը Նուպարաշենի մասին: Չափազանցություն կլիներ այդ հարցին միանշանակ դրական պատասխան տալը: Երկրի վերին իշխանությունները, անշուշտ, ծանոթ էին ներգաղթի, ներգաղթածների տեղավորման հետ կապված հարցերին: Վերը արդեն խոսվեց Վ.Մոլոտովին հասցեագրած Ա.Խանջյանի եւ Ա.Գուլոյանի նամակի մասին, բայց գրեթե այդ նույն օրերին Մոսկվայում ստացվել էր մեկ այլ, իր տեսակի մեջ աննախադեպ նամակ:

1936 թ. մայիսի 21-ին ՀԲԸ Միության վարիչ-պատվիրակ Վ.Մալեգյանը եւ Գաղթականների կենտրոնական հանձնաժողովի նախագահ Ա.Չոպանյանը Ֆրանսիայից հայ գաղթականներին Հայաստան տեղափոխելու կապակցությամբ հատուկ նամակով դիմեցին Ի.Ստալինին: Իրենց երախտագիտությունը հայտնելով Խորհրդային Միության կառավարությանը՝ 1800 հայերի ներգաղթին ցույց տված աջակցության համար, նամակի հեղինակները տեղեկացնում էին, որ այն մեծ ոգեւորություն է առաջացրել հայ գաղթականների մեջ, որ մոտ 7000 հայեր Ֆրանսիայում եւ ավելի քան 20 000 Հունաստանում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում, Սիրիայում եւ այլ երկրներում արդեն ցուցակագրվել են Հայաստան մեկնելու համար: «Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը բազմիցս հայտարարել է, գրում էին նամակի հեղինակները, - որ ինքը կցանկանար ընդունել ավելի մեծ թվով գաղթականներ եւ որ կարող էր աշխատանքով ապահովել այդ մարդկանց, որոնք օտար երկրներում տառապում են գործազրկությունից կամ էլ գտնվում են շատ անորոշ վիճակում, բայց դրան խոչընդոտում է անհրաժեշտ քանակությամբ բնակարանների բացակայությունը»: Ապա նամակում ներկայացվում էր անցած տասնհինգ տարիների ընթացքում «...մեր հայրենիքի վերականգման աշխատանքներում սփյուռքահայ կազմակերպությունների բավական մեծ մասնակցությունը»՝ ՀԲԸ Միության կողմից 400 000 դոլարի տրամադրումը Նուպարաշենի կառուցման նպատա-

կով, Նոր Ետրեկիա ավանի, Մարի Նուպար, Դարոտիի Հակոբյան հիվանդանոցների, Ավետ Սարգիս պաստյորյան կայանի, Բարեգործականի Տուն բնակելի շենքի, Մելգոնյան ֆոնդի հիմնադրումը եւ այլն: Նշվում էր նաեւ, որ հայրենակցական միությունների կողմից հանգանակած եւ Հայաստանի իշխանություններին ուղարկած գումարներով մի շարք ավաններ են կառուցվում ներգաղթողների համար: «Սակայն մենք հասկանում ենք,- գրում էին Վ.Մալեզյանը եւ Ա.Չոպանյանը, - որ այն, ինչ մենք արել ենք, շատ քիչ է՝ համեմատած նրա հետ, ինչը դեռ պետք է անել, եւ որ այդչափ մեծ մասշտաբի խնդիրը չի կարող ունենալ բավարար եւ արմատական լուծում այլ կերպ, քան պետական միջոցների շնորհիվ: Խորհրդային Միության Կենտրոնական կառավարությունը տասնհինգ տարիների ընթացքում մեծ եղբայրական օգնություն է ցույց տվել ու շարունակում է ցույց տալ Խորհրդային Հայաստանին... ողջ աշխարհի հայությունը երախտապարտ է մեր սիրելի հայրենիքի վերականգման գործում այդ մեծ օգնության համար: Մենք կրկնակի երախտապարտ կլինենք, եթե նա ուշադրության առնի մեր կոչը եւ գործուն աջակցություն ցույց տա Երեւանի կառավարությանը բնակարանների շինարարության գործում... Շատ ավելի երախտապարտ կլինեն նրան տարբեր երկրներում ապաստանած տասնյակ հազարավոր հայ գաղթականներն ու աշխատավորները, որոնք պատրաստ են ծառայելու իրենց հայրենիքին, բայց անգործ ու անհմատ ապրում են օտարության մեջ, անհամբերությամբ սպասելով այն պահին, երբ կկարողանան իրենց ուժերը միավորել իրենց քույրերի ու եղբայրների ուժերի հետ հանուն այն մեծ գործի, որն իրագործվում է Խորհրդային Հայաստանում»:³⁶

Նամակի հասցեատերերի հնարավոր անդրադարձի տեսակետից, ուշագրավ է Ա.Եղիազարյանի վկայությունների հետեւյալ հատվածը, որ նա տվել էր 1954 թ.՝ արդարացվելուց հետո. «Հիշում եմ, ինչպես մի անգամ ՀԿԿ կենտկոմի անդամների շրջանակում Ժողկոմխորհի նախկին նախագահ Ս.Տեր-Փաբրիկեյանը, հայտնելով Մոսկվայի թույլտվությունը՝ «Բարեգործականի» միջոցով Երեւանի տրամվայի համար ռելսեր ստանալու վերաբերյալ, հաղորդեց Ի.Ստալինի խոսքերը, որոնք ուղղված էին նրանց դեմ, ովքեր կասկածի տակ էին դնում Խորհրդային Հայաստանին լոյսավերաբերվող հայ բուրժուազիայից օգնություն ստանալու հնարավորությունը. «Եթե հայ կապիտալիստները հիմարություն են թույլ տալիս,

օգնելով հայ կոմունիստներին կառուցել սոցիալիզմ, ապա Հայաստանի կոմունիստները թույլ կտան ավելի մեծ հիմնարկություն, եթե հրաժարվեն այդ օգնությունից»:³⁷

Հարկ է նկատի առնել նաեւ այն ավանդական ակնածանքը արեւմտյանի՝ եւրոպականի հանդէպ, որը ներհատուկ էր Ռուսաստանի վերնախավին եւ որը՝ անկախ գաղափարաբանական բոլոր տարբերություններից, փոխանցվել էր նաեւ խորհրդային իշխանություններին: Ըստ ամենայնի, Ա.Եսայանը հաշվի էր առել այդ հանգամանք, ինչը եւ բացատրելի է դարձնում նրա հնարամտությունը՝ արտասահմանյան կազմակերպությունների ներկայացուցիչներից պատվիրակություն կազմելը, անգլերենով գրած մամակը եւ անգլերենով գրույցը Վ.Մեծլաուկի հետ: Խորհրդային Միության պէս երկրում մնան գործելակերպը ամենալուրջ հարցերի լուծման արդյունավետ ձեւերից էր արդեն այդ, բայց հատկապէս հետագա տարիներին, եւ հնարավոր է, որ Ա.Եսայանը դրա առաջին կիրառողներից էր: Դրա հետ մեկտեղ, անկասկած իր դերը խաղաց սփյուռքահայության հետ համագործակցության քարոզչական նշանակությունն ու կարեւորությունը: Այսպիսով, կարելի է ասել, որ Մոսկվայում առկա էին որոշ բարենպաստ նախադրյալներ եւ Ա.Եսայանի պատվիրակությունը խաղաց յուրատեսակ կատալիզատորի դեր, առանց որի եղած հնարավորությունները այդպէս էլ կմնային չիրագործված:

ՀԲԸ Միության ղեկավարությունը առաջիններից մեկը իմացավ Խորհրդային Միության Կոմկուսի եւ կառավարության որոշման մասին: Ա.Եսայանը, որը Մոսկվայում սպասում էր Վ.Մեծլաուկի հետ հանդիպման արդյունքներին, որոշումը կայացնելուց չորս օր անց՝ հուլիսի 25-ին հատուկ հեռագիր հղեց Փարիզ, որը հրապարակվեց «Միութիւն» ամսագրում «Ղուսպարաշէնի մասին պետական կարգադրութիւններ: Մոսկուա լայնօրէն կ'օժանդակէ» վերտառությամբ: «Քարեբախտութիւնը ունիմ ձեզի հաղորդելու,- հեռագրում էր Ա.Եսայանը,- որ Կուսակցութեան Կեդր. Կոմիտէն եւ Խորհրդային Միութեան Կառավարութիւնը մանրակրկիտ կերպով քննեցին հայկական ներգաղթի հետ կապ ունեցող բոլոր խնդիրները, եւ ատոմց կարգին տակաւին չի լուծուած հարցերը որ Նուպարաշէնը կը շահագրգռեն: ...Ստացայ մեծաքանակ շինուածանիւթ եւ հարկ եղած վարկերը այդ աշխատութեանց իրագործումին համար: ...Կրմաք սպահով ըլլալ որ ձեռք առնուած են այն ամէն միջոցները որ պիտի ապահովեն տրուած որոշումներուն գոր-

ծաղրութիւնը, այնպէս որ 1937-ին Նուպարաշէնը օժտուած ըլլալ ռոտզելի եւ ընպելի ջուրերով, ընդունելով ներգաղթող հարիւր ընտանիք եւս...»:³⁸

Որոշ ժամանակ անց, ՀԲԸ Միութեան վարիչ-պատվիրակ Վ.Մալեգյանը շնորհակալական մամակով դիմեց Վ. Մոլոտովին. «Երախտագիտական շատ խոր զգացումով է, որ տեղեկացանք օգնութեան եւ նպաստի այն բոլոր միջոցների մասին, որ Ձեր խորհուրդը ընծայում է Խորհրդային Հայաստան ներգաղթող հայ գաղթականներին, ինչպէս նաեւ Երեսանի մերձակա Նուպարաշէն ավանին, որը հատկացված է ներգաղթող հայերի բնակութեան եւ որը կառուցված է մեր Միութեան կողմից կազմակերպած ազգային հանգանակութեան շնորհիվ:

Ձեր կառավարութեան վերջին եղբայրական ծեստը, Նուպարաշէնի ջրմուտին հատկացնելով 3 200 000 ռուբլու մի գումար, մի նոր ապացույց է այն մեծ բարյացակամութեան, որ Դուք ցույց էք տալիս Խորհրդային Հայաստանին ընդհանրապէս եւ մասնավորապէս ներգաղթողներին»: Օգտվելով Խորհրդային Միութեան վարչապետին դիմելու այդ բացառիկ հնարավորութիւնից, Վ.Մալեգյանը հեղինակական անգամ բարձրացնում է ներգաղթող շարունակելու հարցը. «Խորհրդային Հայաստանը, շնորհիվ այն բարձր հոգատարութեան, որին արժանացել է Ձեր կողմից, մտել է բարեկեցութեան եւ բարգաւաճման ճանապարհը, ինչ որ մեզ հույս է ներշնչում, որ առաջիկայում, շնորհիվ Ձեր վեհանձն օժանդակութեան, պետք է կարողանա ընդունել հետզհետեւ ավելի մեծ թվով հայ փախստականներ»:³⁹

Խորհրդային Միութեան իշխանությունների ծրագրերը, սակայն, այլ էին: Ի.Ստալինի եւ Վ.Մոլոտովի նշված որոշումից մեկ շաբաթ անց՝ հուլիսի 28-ին ՀամԿ/ԲԿ Կենտկոմը հանրապետական եւ այլ խոշոր կուսակցական կազմակերպություններին ուղարկեց «Փակ մամակ տրոցկիստական-գիւղավեական հակախորհրդային բլոկի տեռորիստական գործունեության մասին» վերնագրով փաստաթուղթը, որում այդ բլոկի «հանցագործությունները» թվարկելուց հետո, պահանջվում էր ուժեղացնել տեղերում պայքարը հակախորհրդային բոլոր տեսակի տարրերի դէմ, բացահայտել հատկապէս պետական եւ կուսակցական մարմիններում դեռեւս թաքնված թշնամիներին:⁴⁰ Հայաստանի ղեկավարությունը պատասխանեց արագ: ՀամԿ/ԲԿ Կենտկոմի ղեկավար կուսակցական մարմինների

բաժնի վարիչ Գ.Մալենկովին եւ Անդրերկրկոմի քարտուղար Ս.Կոռոյրյավցեւին հասցեագրած «Տեղեկատվական զեկուցագրում» մանրամասն նկարագրվում էր Հայաստանում տարվող աշխատանքը «Ժողովրդի թշնամիներին» բացահայտելու ուղղությամբ, թվարկվում էին արդեն իսկ մերկացվածները եւ այլն:⁴¹ Բայց զեկուցագիրը տպավորիչ չէր՝ ձեռքակալված բարձրաստիճան պաշտոնյա-թշնամիները ընդամենը երեքն էին. Ն.Ստեփանյանը /Մարքսիստ-լենինիզմի ինստիտուտի տնօրեն/, Դր.Տեր-Սիմոնյանը /ԺԿԽ-ին կից Արվեստի գործերի վարչության պետ/ եւ Ա.Գալոյանը /ՀԿԿ կուսակցական վերահսկողության հաճնաժողովի քարտուղար/, նշված էր մասն Ա.Արոյանը, թեեւ նրա գործը դեռ նոր էր քննվում կուսակցական մարմիններում: Իսկ ամենակարեւոր թերությունն այն էր, որ Հայաստանում դեռ չէր հայտնաբերվել թշնամիներից կազմված որեւէ խումբ, բլոկ, կենտրոն կամ նման մի բան:

Եւ Հայաստանի իշխանությունները Անդրերկրկոմի ղեկավարությամբ ձեռնամուխ եղան այդպիսի մի միջակայս կազմակերպության ստեղծմանը: Գործելով բավական խնայողաբար, նրանք նախ օգտագործեցին արդեն բանտարկվածներին, ստիպելով նրանց տալ վկայություններ գոյություն չունեցող խմբի գործունեության եւ անդամների մասին: Միաժամանակ, 1936 թ. կեսերից սկսվեցին հասարակության տարբեր խավերի ներկայացուցիչների եւ հասկապես պետական ու կուսակցական գործիչների, մտավորականների համատարած բռնադատումները: Չդիմանալով ֆիզիկական դաժան բռնություններին նրանք՝ իրենց համոզմունքներին ու կամքին հակառակ անհրաժեշտ «ցուցմունքներ» էին տալիս ինչպես իրենց, այնպես էլ այլոց «հակահեղափոխական, տրոցկիստական, ազգայնական, տեռորիստական, լրտեսական» եւ այլ գործունեության մասին: «Ժողովրդի թշնամիների» ինքնավերարտադրության նման մեխանիզմի շնորհիվ հնարավոր դարձավ բավական կարճ ժամկետներում ստեղծել «տրոցկիստական-ազգայնական» հատուկ մի խումբ, որի անդամներ հայտարարվեցին Ն.Ստեփանյանը, Ս.Տեր-Գաբրիելյանը, Ա.Երզնկյանը, Ա.Եսայանը, Դ.Շահվերդյանը, Ա.Եղիազարյանը եւ այլք: Այս մարդկանց ընտրությունը բնավ պատահական չէր: Նվիրյալ կոմունիստներ, պետական եւ կուսակցական հայտնի գործիչներ լինելով հանդերձ, նրանք միեւնույն ժամանակ, ոչ պակաս չափով պաշտպանն էին Հայաստանի, հայ ժողովրդի ազգային-պետական շահերի՝ յուրաքանչյուրը իրեն վերա-

պահված ոլորտում եւ իր հնարավորությունների ու կարողությունների սահմաններում: Նման մտայնության եւ գործելակերպի տեր մարդկանց համար անընդունելի էր Ի.Ստալինի՝ Խորհրդային Միությունում, եւ Լ.Բերիայի՝ Անդրկովկասում իրականացվող քաղաքականության սկզբունքներն ու իրագործման միջոցները: Եւ բնական է, որ առաջին հերթին հենց նրանք պետք է դառնային կուսակցական ահաբեկչության հիմնական քիթախը:

Այս խմբի ձեւավորումն ու նրա անդամների ձեռքբալույնը կատարվեց աստիճանաբար: Առաջինը Ա.Եսայանն ու Ա.Եղիազարյանն էին: Լ.Բերիան եւ նրա դրածոները Երեւանում ամմիջապես օգտվեցին ստեղծված հնարավորությունից՝ անհնազանդներին պատժելու համար: Հայաստանի Կոմկուսի բյուրոյի 1936 թ նոյեմբերի 17-ի որոշմամբ ՀՕԿ-ի Գլխավոր վարչության նախագահ Ա.Եսայանը եւ ՀՄԽՀ ժողկոմխորհին առընթեր Արվեստի գործերի վարչության պետ, Երեւանի Պետհամալսարանին կից ՀԲԸՄ Մելգոնյան ֆոնդի գործադիր հանձնաժողովի նախագահ Ա.Եղիազարյանը, մեղադրվելով հակահեղափոխական, ազգայնական տրոցկիստական գործունեության մեջ, ազատվեցին իրենց պաշտոններից եւ նույն օրն էլ ձեռքբալվեցին: Ա.Եսայանի դատաստանը պատրաստող մարդիկ ոչ պակաս հնարամիտ էին իրենց գործելակերպում. այդ օրերին նրան ուղարկել էին Ղամարլու ... բամբակահավաքը հսկելու համար եւ հենց այնտեղ էլ նա ձեռքբալվեց: Ընդամենը մեկ տարի եւ երկու ամիս էր անցել այն օրից, երբ Ա.Եսայանը գրեց իր հայտնի նամակը Բերիային, որից հետո էլ նշանակվեց ՀՕԿ-ի եւ Ներգաղթի կոմիտեի նախագահ: Ուշագրավ է, որ նա, ի տարբերություն այլոց, առաջին անգամ հարցաքննվեց յոթ ամիս անց միայն՝ 1937 թ. հունիսին: Մինչեւ իր գնդակահարությունը, որը կատարվեց եւս ավելի քան մեկ տարի անց նա այլեւս երբեք չհարցաքննվեց. կարծես, իր ճակատագիրը կամխորոշված էր ի սկզբանե: Բայց այդ ընթացքում տեղի էր ունենում այն, ինչը տարիներ անց հավաստվեց նրա արդարացման գործում. «...Հայաստանի բանտարկված ղեկավար աշխատողները Ներքին գործերի ժողկոմատի աշխատակիցների կողմից ենթարկվում էին չսված ծեծի եւ ներգործության այլ միջոցների, որի հետեւանքով բանտարկվածներից ոմանք մահանում էին կամ խեղանդամ դարձվում: Մասնավորապես, Աղեկյանի ցուցմունքներով, Արսեն Եսայանը ծեծերից խելագարվել էր»:⁴²

Ա.Եսայանի եւ Ա.Եղիազարյանի ձեռքակալությունից տասն օր անց, նույն ձեռակերպումներով բանտարկվեց նաեւ սփյուռքի հետ հարաբերությունների հիմնադիրներից մեկը՝ Ար.Երզնկյանը: ՆԳ ժողկոմատի նախկին պաշտոնյան վկայել էր, որ Ժողկոմիսար Մուղդուսու հրահանգով բանտում Ա.Երզնկյանի համար ստեղծվել էին այնպիսի պայմաններ, որ նա կենդանի չմնա. «Երզնկյանին տեղավորել էին ամենավատ կարգերում, այն դեպքում, երբ նա այն ժամանակ առանց այն էլ հիվանդ էր: Երզնկյանն այդ պայմանները չկարողացավ տանել եւ կարգերում տեղավորվելուց մի քանի օր անց մահացավ»:⁴³

Հիրավի չարաղետ էր դարձել ՀՕԿ-ի նախագահի պաշտոնը: Ա. Եսայանից հետո նախագահ նշանակվեց անցած տարիների ներգաղթի անմիջական կազմակերպիչներից մեկը՝ Դ. Շահվերդյանը /Շահվերդով/: Իշխանությունները, սակայն, շատ արագ ուղղեցին իրենց վրիպումը: ՀՕԿ-ի Գլխավոր վարչության պատասխանատու քարտուղար Վ.Տարախյանը 1937 թ. փետրվարին գրած մի բացատրագրում այսպես է նկարագրել տեղի ունեցածը. «Եսայանի բանտարկության հետ միաժամանակ, Դ.Շահվերդյանը նշանակվել էր ՀՕԿ-ի նախագահ: Այդ օրերին հրավիրվեց վարչության միստ, ուր Եսայանը հանվեց նախագահությունից եւ վարչության կազմից, նախագահ նշանակվեց Դ.Շահվերդյանը: Սակայն նոյեմբերի 27-ին Կենտկոմից հետ վերցրին ՀՕԿ-ին ուղարկած Դ.Շահվերդյանի նշանակման մասին որոշումը: Նույն ժամին Դ.Շահվերդյանը Կենտկոմից եկավ եւ հաղորդեց, որ իրեն նախագահ նշանակելը չիրապարակենք /թեւեւ արդեն բոլորը գիտեին, որ նա նշանակվել է նախագահ/, այլ, որ նա ժամանակավոր է աշխատում ՀՕԿ-ում, որ Մոսկվայից քննություն է լինելու...»:⁴⁴ Կարճ ժամանակ անց, ձեռքակալված Դ.Շահվերդյանին այդ պաշտոնում փոխարինեց Ա. Մանուչարյանը, որն էլ եղավ ՀՕԿ-ի Գլխավոր վարչության վերջին նախագահը:

ՀՕԿ-ի նախագահների ձեռքակալությունները, ընդհանրապես համընդհանուր քաղաքական հալածանքի մթնոլորտը ամեն բանից գատ, կաթվածահար էին արել այդ կազմակերպության գործունեությունը: Նույնիսկ արտասահմանյան տարբեր երկրներում գործող ՀՕԿ-ի տեղական կազմակերպությունների հետ հարաբերություններ պահպանելը դարձել էր պարզապես վտանգավոր: 1937 թ. ապրիլին եւ մայիսին Նյու Յորքում Խորհրդային Միության Գլխավոր հյուսիսատուությունը իր ծա-

ռայոդական նամակներում, քաղաքական մեծ կարեւորություն տալով ԱՄՆ-ում ՀՕԿ-ի մասնաճյուղի գործունեությանը, միաժամանակ զարմանք էր հայտնում Հայաստանի ՀՕԿ-ի վերջին ամիսներին բռնած դիրքից: Հատուկ նշելով, որ Նյու Յորքի ՀՕԿ-ի հետ կապերի թուլացումը, նրա նամակներին ու հեռագրերին չպատասխանելը առաջացնում են մեծ դժգոհություն, հյուպատոսությունը նպատակահարմար էր համարում առաջարկել Հայաստանի ՀՕԿ-ին վերականգնել կապը մասնաճյուղի հետ, անմիջապես պատասխանել իրեն ուղղած բոլոր գործնական հարցերին:⁴⁵ Բայց իզուր էին այդ կոչերը՝ երկրի համապետական շահերը հերթական անգամ պետք է զոհաբերվեին Ստալինի միանձնյա իշխանության ամրապնդմանը:

Իսկ Հայաստանում «տրոցկիստական-ազգայնական» կենտրոնի/խմբի ձեւավորումը մոտենում էր իր ավարտին: Հայաստանում ապրող նրա բոլոր «անդամները» արդեն բանտում էին, սակայն, Մոսկվայում էր գտնվում ամենակարեւոր դեմքերից մեկը՝ Մ.Տեր-Գաբրիելյանը: 1937 թ. հունիսին Ներքին գործերի ժողկոմ Խ.Մուղդուսին ՀԿ/բ/Կ կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա.Ամատունուն հասցեագրած իր զեկուցագրում գրում էր. «Մ. Մ. Տեր-Գաբրիելյանը 1931թ. Երզնկյանի, Եսայանի, Տեր-Սիմոնյանի եւ ուրիշների հետ միասին կազմակերպել է հակախորհրդային հայկական նացիոնալիստական-տրոցկիստական կենտրոն: Կենտրոնի կազմի եւ ակտիվի ղեկավար քջջի կազմում էին 14 հոգի, որոնցից 10-ը ՀԿ/բ/Կ կենտկոմի նախկին կազմի անդամներ»: Ըստ Խ.Մուղդուսու, կենտրոնի հակախորհրդային գործունեության հիմնական ուղղություններն էին. «...հակախորհրդային, ազգայնական աշխատանք արտասահմանի հայ համայնքներում: Կապեր հայ կապիտալիստների, ռամկավարների ու դաշնակների բուրժուական կուսակցությունների հետ: Քաղաքական դիրքերի սիստեմատիկաբար հետետղական զիջումների գնով նրանց միջոցով միջոցների հավաքում Հայաստանի համար, ինչը բերեց նրանց սերտաճելուն՝ այդ կուսակցությունների ներկայացուցիչների հետ: Արտասահմանի հայ աշխատավորության ապակողմնորոշում, տեղի ազգային բուրժուազիայի դեմ նրանց պայքարի ճնշում: Ճնշելով դաշնակների դեմ պայքարը երկրի ներսում, ընդհանրապես դադարեցնելով պայքարը ռամկավարների դեմ այստեղ եւ արտասահմանում, նրանց՝ որպես հայ ժողովրդի բարեկամների հռչակում»:⁴⁶

Երեսնում որոշել էին գործել Մոսկվայում ընթացող դա-

տավարությունների սցենարով, երբ Խորհրդային Միության նախկին ղեկավարները մեղադրվում էին արտասահմանյան ինչ-ինչ երկրների եւ ուժերի հետ համագործակցելու, նրանց առաջադրանքները կատարելու մեջ, այն տարբերությամբ միայն, որ հայկական տարբերակում արտասահմանյան պետությունները փոխարինվեցին սփյուռքահայ կազմակերպություններով՝ հայ քաղաքական կուսակցություններով: Եւ հենց այդ նպատակով էլ ՆԳ ժողկոմատում հորինվեց հաջորդ առասպելը, այս անգամ արտասահմանում գործող դաշնակցական-ռամկավարական կենտրոնի մասին, որի հետ իբր համագործակցում էր տրոցկիստակսն-ազգայնական հայաստանյան խումբը: Այսքանից հետո մնում էր միայն անհրաժեշտ վկայություններ ու խոստովանություններ կորզել ձեռքակալվածներից: Այս վերջիններն էլ՝ չդիմանալով հարցաքննությունների ժամանակ կիրառվող ֆիզիկական բռնություններին, հոգեբանական ճնշումներին եւ նման այլ միջոցներին, նորանոր «վաստեր» էին հաղորդում այդ կենտրոնի, սփյուռքահայ տարբեր կազմակերպությունների հակախորհրդային գործունեության, նրանց անվանի գործիչների բուրժուական երկրների հատուկ ծառայությունների գործակալ լինելու, նրանց հետ խորհրդահայ մտավորականների, պետական եւ կուսակցական գործիչների համագործակցության եւ նման այլ «հանցագործությունների» մասին:

Մոսկովյան դատավարությունների ժամանակ, երբ Լենինի մտերիներն ու տարիների հավատարիմ գործընկերները, 1917 թ. բոլշեիկյան հեղափոխության կազմակերպիչները մեղադրվեցին լրտեսության, դավաճանության, տնտեսության քայքայման եւ այլ հանցագործությունների մեջ՝ Խորհրդային Միությունում կապիտալիզմի վերականգման նպատակով, Ստալինը կանգնեց դժվարին մի խնդրի առջեւ՝ ներկայացնել այդ բոլոր մեղադրանքները հաստատող փաստաթղթեր: Այսինքն, ներկայացնել այն, ինչը գոյություն չունեւ: 1937 թ. հունվարին կայացած հերթական դատավարության ժամանակ պետական մեղադրող, Խորհրդային Միության Գլխավոր դատախազ Ա. Վիշինսկին փորձեց փրկել դրությունը՝ հետեյալ կերպ բացատրելով ասպացույցների բացակայությունը. «Մեղադրյալներին վերագրվող գործողությունները իրենց կողմից կատարված են...Սակայն, իրավաբանական պահանջների առումով ինչպիսի՞ ասպացույցներ կան մեր տրամադրության տակ... Մենք ունենք դավադրություն, մենք ունենք մեր առջեւ

մարդկանց մի խումբ, որը մտադիր էր իրականացնել պետական հեղաշրջում, որը կազմակերպվել էր եւ մի շարք տարիներին ընթացքում իրականացնում էր գործունեություն, որը պետք է ապահովեր այդ դավադրության հաջողությունը, դավադրություն՝ բավականին ճյուղավորված, դավադրություն, որը դավադիրներին կապեց ֆաշիստական ուժերի հետ: Այդ պայմաններում ինչպե՞ս կարելի է ապացույցների հարց դնել: ...Ես համարձակվում եմ պնդելու, որ քրեական դատավարության գիտության հիմնական պահանջների համաձայն, դավադրությանը վերաբերող գործերում նման պահանջներ ներկայացնել չի կարելի»:⁴⁷ Նման պահանջներ չէր կարելի ներկայացնել նաեւ Հայաստանում բացահայտված տրոցկիստական-ազգայնական խմբի ու նրա անդամների պարագային, երբ նրանց ճակատագիրը վճռված էր: Ճիշտ է, պատժից խուսափում էին դաշնակցական-ռամկավարական կենտրոնի անդամները, բայց փոխարենը Հայաստանում էին նրանց ներկայացուցիչները՝ կազմակերպություններ եւ անհատներ, եւ տրամաբանական է, որ նրանց գոյությունը պետք է հայտարարվեր օրենքից դուրս:

Բայց մինչ այդ, Ս.Տեր-Գաբրիելյանի գործը ունեցավ այնպիսի շարունակություն, որի հետեւանքների մասին նույն այդ սցենարի հեղինակները՝ Ա.Ամատունին, Խ.Մուրդուսին եւ նրանց թիֆլիսյան «կնքահայր» Լ.Բերիան չէին կարող մույնիսկ երեակայել:

Մոսկվայում ձերբակալված եւ օգոստոսին Երեւան բերված Ս.Տեր-Գաբրիելյանը հարցաքննության ժամանակ դուրս նետվեց Ներքին գործերի ժողկոմատի երրորդ հարկից: Ինքնասպանությու՞ն էր դա, թե սպանությու՞ն, ամեն դեպքում, հետագա դեպքերի զարգացման առումով կարելուքն այն էր, որ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը «... որոշում է այդ մասին Մոսկվա տեղեկություն չուղարկել, սակայն Ստալինը շուտով իմանում է եղելության մասին եւ սեպտեմբերի 8-ին նամակ է ուղարկում ՀԿ/բ/Կ Կենտկոմի բյուրոյին, որը Հայաստան եւ բերում ՀամԿ/բ/Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյի անդամ Ա.Միկոյանը եւ Կենտկոմի ղեկավար կուսակցական օրգանների բաժնի վարիչ Գ. Մալենկովը»:⁴⁸ Իր նամակի սկզբում Ի.Ստալինը ամենախիստ զննհատականն էր տալիս Հայաստանի ղեկավարությանը. «ԽՍՀՄ կառավարությունը եւ ՀամԿ/բ/Կ Կենտկոմը գտնում են, որ Հայաստանում ինչպես տնտեսական, այնպես էլ կուսակցական եւ կուլտուրական

գործը գտնվում է չափազանց վատ վիճակում»: Այնուհետև, նա իրեն հատուկ վարպետությամբ օգտագործում է Հայաստանի ղեկավարների հիրավի անհեթեթ վարքագիծը. «Տեր-Գաբրիելյանի «ինքնասպանության» հետ կապված վերջին դեպքերը ցայտուն կերպով արտացոլում են այն ամբողջ առավելագույն մեխուսն ու քայքայումը, որոնք Հայաստանի կուսակցական եւ սովետական կազմակերպությունների դրության արդյունք են: ...ՀամԿ/բ/Կ Կենտկոմը եւ ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհը չեն կարող թույլ տալ, որ հայ ժողովրդի թշնամիների հովանավորները ժողովրդից թաքցնեն ղեկավարության խոցերը եւ այդ խոցերը թաքցնելու համար ժողովրդի թշնամու սպանությունը, որը հանձն էր առել մերկացնել ժողովրդի ազատ մնացած թշնամիներին, ներկայացնեն որպես «ինքնասպանություն»:⁴⁹

Դեպքի նման հնարամիտ մեկնության շնորհիվ ժողովրդի թշնամի էր հայտարարվում արդեն ոչ միայն Ս.Տեր-Գաբրիելյանը, այլև հանրապետության գործող ղեկավարությունը, որը, բնական է, պետք է պատժվեր: Առաջին երկու անունները տվեց հենց ինքն՝ Ստալինը, հայտնելով իր մամական մերքին գործերի ժողկոմիսար Խ.Մուղդուսու եւ Ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Գուլոյանի ձերբակալության մասին: Ա.Միկոյանի եւ Գ. Մալենկովի մասնակցությամբ Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի պլենումում Ստալինի մամակի քննարկումից հետո կուսակցությունից հեռացվեցին Կենտկոմի քարտուղարներ Ա.Ամատունին եւ Ստ.Ակոպովը, ինչպես նաև մի շարք կուսակցական եւ պետական գործիչներ, որոնք անմիջապես հայտնվեցին Ներքին գործերի ժողկոմատի բանտում:

Այդ օրերին «Խորհրդային Հայաստան» պաշտոնաթերթը Ա.Ամատունուն եւ Ստ.Ակոպովին՝ Հայաստանում Լ.Բերիայի դրածոներին ու ամենավատահաված անձանց, ներկայացնում է արդեն որպես «հակահեղափոխական տրոցկիստների, ֆաշիստ դաշնակների» պատվերներ կատարողների, նույն Ստ.Ակոպովի մասին գրելով, որ նա «...իր նողկալի ավերիչ աշխատանքի համար առատորեն նվերներ էր ստանում արտասահմանից՝ դրանք բերում էր նրա համար հայտնի դաշնակ լրտես Շահվերդյանը»:⁵⁰

1937 թ. հոկտեմբերի 7-ին Հայաստանի Կոմկուսի կենտկոմի բյուրոյի հերթական նիստում հատկապես այդ նպատակով ստեղծված հանձնաժողովին հանձնարարվեց «...տասն օրվա ժամկետում բազմակողմանիորեն ուսումնասիրել ՀՕԿ-ի գոյու-

յան անհրաժեշտության հարցը...»⁵¹ Մինչ հանձնաժողովը կուսումնասիրեր հարցը, նրա երեք անդամներից մեկը՝ Կարախանյանը հոկտեմբերի 21-ին իր հերթին մեղադրվեց հակահեղափոխական գործունեության մեջ: Նոյեմբերի 13-ին, հանձնաժողովի զեկուցումը քննարկելուց հետո, կայացվում է հետեւյալ որոշումը.

«ՀԿ/բ/Կ ԿԿ բյուրոն նշում է, որ Հայաստանի ժողկոմխորհի 1923 թ. որոշումով «Հայաստանի սովյալ բնակչությանը օգնություն» /Հայաստանի ժողկոմխորհի որոշումից/ ցույց տալու նպատակով ստեղծված Հայաստանի Օգնության Կոմիտե կազմակերպությունը ըստ էության հակահեղափոխական դաշնակցական պրովոկացիա է Խորհրդային իշխանության, Հայաստանի աշխատավորության նկատմամբ:

Մերկացված ժողովրդի թշնամիներ Խանջյանը, Տեր-Գաբրիելյանը, Անատունին եւ Գուրյանը, գլխավորելով Հայաստանում կուսակցության եւ խորհրդային իշխանության ղեկավար մարմինները, ՀՕԿ-ին են փոխանցել հսկայական գումարներ, որոնք Միութենական կառավարությունը տրամադրում էր ներգաղթող հայերի սեղավորման համար /վերջին տարիներին ներգաղթողների համար ավանդների կառուցման մեջ ներդրած 12 341 հազ. ռուբլուց 11 963 հազ. ռուբլի հատկացվել էր Միութենական կառավարության կողմից – միայն 377 000 ռուբլի էին կազմում ՀՕԿ-ի միջոցները սովետական դրամանիշերով/: ՀՕԿ-ի անունից ներգաղթողների համար կառուցվում էին ավաններ, դպրոցներ, ջրմուղ եւ այլ կառույցներ եւ կոչվում էին հակահեղափոխական դաշնակցական առաջնորդների եւ հայ կապիտալիստների անուններով /Նուպար փաշա, Մելգոնյան, Կարապետ Սարյան եւ այլն/:

ՀՕԿ-ը եւ նրա արտասահմանյան մասնաճյուղերը դարձել են դաշնակների եւ ռամկավարների հակահեղափոխական կուսակցությունների կազմակերպություն, որի միջոցով իրականացվում էր կապը Խորհրդային Հայաստանի տարածքում գտնվող դաշնակների եւ այլ ազգայնական տարրերի հետ, եւ ՀՕԿ-ի ու հայրենակցականների ներկայացուցիչների պատրվակով Հայաստան էին ուղարկվում արտասահմանյան էմիսարներ ու գործակալներ քայքայիչ հակահեղափոխական աշխատանք վարելու համար:

Ելնելով դրանից, ՀԿ/բ/Կ ԿԿ բյուրոն որոշում է.

1. ԷՆՄՀ ժողկոմխորհին առաջարկել լուծարել ՀՕԿ-ը եւ արտասահմանյան հայրենակցականների բոլոր ներկայա-

ցուցչությունները, ինչպես նաև «Բարեգործական» եւ «Մելգոնյան ֆոնդ» միությունները:

2. ՀԽՍՀ ԿԳԿ-ին /Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտե - եր.Մ./ պարտավորեցնել վերանվանել ավանները, դպրոցները, հիվանդանոցները եւ այլ հաստատությունները, որոնք կրում են հակահեղափոխական կուսակցությունների առաջնորդների եւ հայ կապիտալիստների անունները:

3. ԽՍՀՄ ժողկոմխորհին խնդրել թույլատրել տեղացի բնակչությանը բնակեցնել ազատ եւ դեռ կառուցվող բնակելի տները ներգաղթողների ավաններում:

4. ՀՕԿ-ի վարչության նախագահ Արամ Մանուչարյանին հեռացնել ՀամԿ/Կ շարքերից եւ նրա հակահեղափոխական կապերի մասին նյութերը փոխանցել Հայաստանի ՆԳԺԿ:

5. ՀՕԿ-ի լուծարման մասին հարցը ներկայացնել ՀամԿ/Կ ԿԿ-ի հաստատմանը»:⁵²

Ուշագրավ է, որ փաստաթղթում բացակայում են քաղաքական եւ այլ տեսակի մեղադրանքներ ՀԲԸ Միության հասցեով: Մինևույն ժամանակ ընդհանրապես չի հիշատակվում նաև նրա գործունեությունը Հայաստանում, ավելի ստույգ՝ այն, ըստ էության, վերագրված է ՀՕԿ-ին: Դա բացատրվում էր նրանով, որ Ա.Եսայանին ՀՕԿ-ի նախագահ նշանակելուց եւ Ներգաղթի կոմիտեին լուծարելուց կարճ ժամանակ անց սփյուռքի հետ բոլոր տեսակի հարաբերությունները դեկավարում էր ՀՕԿ-ի Գլխավոր վարչությունը, որին էլ են ենթակա էին թե ՀԲԸ Միության ներկայացուցիչը Հայաստանում եւ թե Մելգոնյան ֆոնդի Գործադիր հանձնաժողովը: Բնականաբար, հենց նա էր պատասխանատու իշխանությունների առջև այդ երկու կազմակերպությունների գործունեության համար:

Դեպքերի հետագա ընթացքը դժվար չէր կոսահել: ՀամԿ/Կ Կենտկոմի համաձայնությունը ստանալուց հետո Հայաստանի Կոմկուսի կենտկոմի բյուրոյի ղեկտենքերի 3-ի որոշմամբ ստեղծվում է եւս մեկ հանձնաժողով, այս անգամ արդեն ՀՕԿ-ի լուծարման նպատակով: Այստեղ արժե հատուկ նշել, որ այս, ինչպես եւ նախորդ ու հետագա կուսակցական բոլոր որոշումները, տարբեր հանձնաժողովների եզրակացությունները երբեք չէին հրապարակվում, ուստի եւ հայ հասարակությունը Հայաստանում եւ հատկապես սփյուռքում լրիվ անտեղյակ էր մնում: Եւ կարելի է պատկերացնել, թե որքան անսպասելի էր շատ-շատերի համար «Խորհրդային Հայաստան» թերթի 1937թ. ղեկտենքերի 8-ի համարում կարդալ հե-

տեյալ կարճ պաշտոնական հաղորդագրությունը. «Հայկական ԽՍՀ Ժողկոմխորիը որոշեց լուծարքի ենթարկել Հայաստանի Օգնության Կոմիտեն /ՀՕԿ/, Բարեգործական միությունը եւ Սելգոնյան ֆոնդը: Կազմակերպված է հատուկ կառավարական հանձնաժողով լուծարքի հետ կապված հարցերը լուծելու համար»:

Բայց սա դեռ վերջը չէր: Նույն օրը իր աշխատանքներն է ավարտվում հերթական` ՀՕԿ-ի ֆինանսա-տնտեսական գործունեությունը ստուգող հանձնաժողովը: Հայաստանի Կոմկուսի կենտկոմի նոր նշանակված առաջին քարտուղար Գ.Հարությունովի /Հարությունյան/ անունով ներկայացրած իր զեկուցագրում հանձնաժողովը, որը, ի դեպ, գլխավորում էր ներքին գործերի ժողկոմատի ներկայացուցիչը, կրկնելով արդեն հայտնի մեղադրանքները ՀՕԿ-ի հասցեին, եզրակացնում էր. «Նշված գործողությունների համար Հանձնաժողովը անհրաժեշտ է գտնում քրեական պատասխանատվության ենթարկել հետեյալ անձանց ՀՕԿ-ի սպարատից. Գրիգոր Վարդանյանին, Դանուշ Շահվերդյանին, Արսեն Եսայանին, Արամ Մանուչարյանին, Վարդուշ Տարախչյանին, Տիգրան-Չավենին, Հայկազ Գարակոչյանին, Յուլյա Պարզյանին... Միաժամանակ հանձնաժողովը անհրաժեշտ է գտնում ծառայողական դիրքը չարաշահելու համար, ինչը դրսևտրվել է ՀՕԿ-ի պահեստներից մի շարք ներմուծված ապրանքներ ինքնական վերցնելու մեջ, քրեական պատասխանատվության ենթարկել Մուղդուսուն, Ամատունուն, Շախստվարովին, Գուլոյանին, Գետրկովին...»:53

Բոլոր այս մարդիկ արդեն բանտում էին, նույն բանտախցում էին հայտնվել Ա.Գուլոյանը եւ Ա.Եսայանը: Նրանք, որ երկար ամիսներ շարունակ հակառակորդներ էին, քաղաքական բնույթի մեղադրանքներ էին ներկայացնում միմյանց, այժմ` բանտում դարձել էին համախոհներ: Նույն բանտախցում նրանց հարեաններից մեկը /ի դեպ, ՆԳ ժողկոմատի նախկին աշխատակից/ հարցաքննության ժամանակ հայտնում էր, որ Ա.Գուլոյանը, Ա.Եսայանը եւ Ա.Շախստվարյանը հակահեղափոխական ակտիվ աշխատանք են տանում բանտում, որ Ա.Եսայանը Լ.Բերիայի մասին ասում է, թե նա Վրաստանում բանտարկեց եւ ոչնչացրեց բոլոր իր ընկերներին եւ բոլշեիկյան լավագույն կադրերին եւ, որ Բաքվում մուսավաթիստների օրոք նա ծառայել է զաղտնի ոստիկանությունում, իսկ Ա. Գուլոյանը, իր հերթին, ասում է, որ Հայաստանում 168

տրոցկիստական-ազգայնական կազմակերպությունը արհեստականորեն ստեղծվել էր Մոսկվայից ժամանած ՆԳ ժողկոմատի աշխատակիցների կողմից: Հարեամի հարցին, թե ի՞նչ կապ ունեն Մոսկվայից ժամանածները, «... երբ այդպիսի կազմակերպություն գոյություն ուներ ժողովրդի թշնամի Խանջյանի օրոք, որի մասին դուք, Գուլյան, բազմիցս խոսել եք ազատության մեջ, վերջինս պատասխանեց բացասաբար եւ փորձեց համոզել, որ Հայաստանում եւ ոչ մի հակահեղափոխական կենտրոն չի եղել...»: ⁵⁴ Նույնը կարող էին կրկնել երեկվա եւ մյուս մերկացնողները՝ Ա.Ամատունին, Խ.Մուղղուսին եւ այլք, բայց արդեն ուշ էր եւ անօգուտ:

Արտասահմանում Խորհրդային իշխանությունների որոշման մասին հայտնի դառնալուն պես, Հայաստանի պաշտոնական տարբեր հիմնարկների հասցեով բազմաթիվ մամակներ սկսեցին ստացվել մախ եւ առաջ ՀՕԿ-ի տարբեր մասնաճյուղերից եւ դրան համագործակցող հայրենակցական միություններից: Որոշումը հատկապես անարդար եւ անհասկանալի էր ՀՕԿ-ի անդամների համար, քանի որ նրանք տարիներ շարունակ, չնայած բազմաթիվ դժվարությունների ու խոչընդոտների, Խորհրդային Միության սակավաթիվ եւ հավատարիմ բարեկամներն էին, նրա քաղաքականության ու գաղափարաբանության պաշտպաններն ու պրոպագանդիստները: Ինչպես եւ կարելի էր ենթադրել, Երեսնում ՀՕԿ-ի գլխավոր վարչության լուծարումից կարճ ժամանակ անց նրա բոլոր արտասահմանյան մասնաճյուղերը քայքայվեցին եւ դադարեցրին իրենց գոյությունը:

Իսկ 1938 թ. մարտին Երեսնում ստացվեց ՀԲԸ Միության վարիչ-պատվիրակ Վ. Մալեզյանի մամակը, որը հասցեագրած էր Հայաստանի ժողկոմխորհի մախսագահին:

«Խորհրդային Հայաստանի» 8 դեկտեմբերի թիւին մեջ կարդացինք որ Ժողկոմխորհի որոշմամբ լուծարքի ենթարկուած են Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէին հետ, մեր Միութիւնը եւ Մելգոնեան ֆոնդը, եւ թէ յատուկ Յանձնախումբ մը կազմուած է լուծարքի գործերով զբաղուելու համար:

Մինչեւ ցարդ այդ որոշման մասին մեզի պաշտօնական զեկուցում եղած չլլալով, եւ խնդրոյն էութեան եւ հետեւանքներուն նկատմամբ զրկուած ըլլալով ռեւ տեղեկութենէ, ներկայիս պատիւ ունինք խնդրելու որ հաճիք մեզի հարորդել թէ լուծարքը ինչ պայմաններու մէջ պիտի ունենայ եւ յառաջիկային համար կարգադրութիւններ տնօրինված են:

Ամիսներ է ի վեր զանազան կարեւոր եւ ոմանք յոյժ ստիպողական հարցերու վերաբերմամբ մեր ուղղած բազմաթիւ նամակները ժողկոմխորհի Նախագահին, Համալսարանի ռեկտորի տեղակալին, ՀՕԿ Գլխ.Վարչութեան եւ մասնատրապէս մեր ներկայացուցիչ-գործակատար քաղ. Հ. Գարակէօզեանի, անպատասխան մնացած ըլլալով, ներկայիս կը խնդրենք հետեւանք տալ անոնց մէջ պարզուած խնդիրներուն, որ կապ ունին Միութեանս ձեռնարկներուն եւ վարկերուն հետ: Մեզ շնորհապարտ պիտի թողուք իմացնելով ո՞ր վարչութեան կամ պաշտօնատարին հետ կրնանք հարաբերուիլ Միութեանս վերաբերեալ հարցերու մասին»:⁵⁵

Չստանալով պատասխան, Միությունը նոր նամակներ է հղում, ապրիլին՝ Ֆրանսիայում Խորհրդային Միության դեսպանին, հունիսին՝ Հայաստանի Կոմկուսի կենտկոմի քարտուղարին, օգոստոսին՝ կրկին ժողկոմխորհի նախագահին: Այդ վերջին նամակում, մասնավորապէս նշվում էր. «Վատահ ենք թէ, նկատի առնելով մեր պատասխանատուութիւնը, լիուրի պիտի ըմբռնէք մեր կրկնակի դիմումներուն նպատակը եւ պիտի բարեհաճիք հետեւանք տալ վերջապէս մեր խնդրանքներուն. հակառակ պարագային, մեր Կեդրոնական Վարչական Ժողովին պարտականութիւնը պիտի ըլլայ որոշել թէ ինչ նպատակահարմար միջոցներով պէտք է օգտագործէ, ի նպաստ արտասահման գտնուող բարենպատակ ձեռնարկներու եւ հիմնարկութեանց, առկախ մնացած Հայաստանի յատուկ զանազան վարկերը եւ ապսպրանքները»:⁵⁶ Բայց ապարդյուն՝ բոլոր նամակները մնացին անպատասխան:

Ստեղծված իրավիճակում Միության Կենտրոնական վարչությունը երկար քննարկումներից հետո միաձայն ընդունում է մի փաստաթուղթ՝ «որոշմնագիր», որը, սակայն, գործադրվելու էր Հայաստանի ժողկոմխորհին եւ Ֆրանսիայում Խորհրդային Միության դեսպանատանը այն ուղարկելուց վաթսուն օր հետո միայն: Նշելով «...ցավալի կացութիւնը որ աւելի քան մէկ տարիէ ի վեր ստեղծուած է՝ Խ.Հայաստանի հետ ամէն հարաբերութեանց խզումին հետեւանքով...» եւ թվարկելով Միության կողմից ուղարկված բոլոր անպատասխան մնացած նամակները, ինչպէս նաեւ կնքված եւ իրագործվող պայմանագրերը, Կենտրոնական վարչությունը գրում էր. «Նկատելով թէ Միութեանս կրկնակի խնդրանքներուն եւ ատոնց մասին Երեւանի կառավարութեան պահած լռութեան հետեւանքով, այս իրողութիւնը մերժումի համարժէք համարուելով, հաստատուած

է թէ ըստ էութեան անտարակոյս խզում մը կայ պայմանադիր երկու կողմերուն միջեւ, անոր որ բարենտօրեն կ'ընծայէ իր նուիրատուութիւնը վաւերաթուղթերու համաձայն, եւ անոր որ չընդունիր այդ նուիրատուութիւնները՝ ստորագրուած պայմանագրութեանց եւ փոխադարձաբար կնքուած յանձնառութեանց համաձայն»։ Այնուհետեւ, ՀԲԸ Միութիւնը հայտնում է իր ընդունած որոշման մասին.

«Կեդր. Վարչ. Ժողովը, նախանձախնդիր իր պարտականութեան, որ է ոչ մէկ զինով դադրեցնել կտակարարներուն եւ նուիրատուներուն յայտնած կամքին գործադրութիւնը, միանգամայն զիտակից այն մեծ պատասխանատուութեանց որ իր վրայ կը ծանրանան այս ակամայ զանցառութեան հետեւանքով, ինքզինքը պարտատու կը զգայ հետեւեալ որոշումը տալու. - Կեդր. Վարչ. Ժողովը, միաձայնութեամբ, կ'որոշէ որ՝ Խ. Հայաստանի հաշտոյն Միութեանն ունեցած բոլոր տրամադրելի գումարները, ասոնց մէջ ըլլալով տարեկան յատկացումները, որոնց գործածութիւնը անցեալ տարիէն ի վեր անհնարին եղած է, Հայաստանի մեր ձեռնարկներուն լուծարքին եւ Երեսանի կառավարութեան հետ մեր յարաբերութեանց խզումին հետեւանքով, առժամապէս յատկացուին, - մինչեւ այն օրը որ Հայկական կառավարութիւնը տրամադիր ըլլայ վերստին ի գօրու դնելու հին պայմանագրութիւնները կամ անոնց տեղ նորեր կնքելու, - նմանօրինակ ձեռնարկներու՝ յօգուտ հայ զաղթականներուն որ օտար երկրներուն մէջ ցրուած են, պայմանաւ որ կարելի եղած չափով համաձայն ըլլան իւրաքանչիւր հիմնադրամի սկզբնական նպատակին եւ անոնց յատկացումը կիրարկուի ըստ կարելոյն հաւատարիմ մնալով նուիրատուներուն բաղձանքին»։⁵⁷ Այս գրութիւնը նույնպէս մնաց անպատասխան:

Ստեղծված իրավիճակում Միութիւնը այլեւս չէր կարող առկախ թողնել Հայաստանի համար նախատեսած գումարները, հատկապէս նկատի առնելով սփյուռքահայության բազմաթիվ կարիքները: Այսպիսով, 1939 թ.-ից ՀԲԸ Միութիւնը Խորհրդային Հայաստանի համար նախատեսված գումարները սկսեց ծառայեցնել սփյուռքում իր կողմից իրականացվող ծրագրերին: Առաջին տարում դա իրականացվեց հետեւյալ կերպ.

«1.Երեսանի Համալսարանի հաշտոյն առկախ մնացած գումարէն 1000 անգլ. ոսկի, ազգային, պատմական եւ գրական մեծարժէք երկերու տպագրութեան, Մելգոնեան Հրատարա-

կուրժեան յորջորջումով: 2. Նոյն վարկէն 1103 անգլ. ոսկի, Նիկոսիոյ Մելգոնեան Վարժապետանոցին: 3. Նոյն վարկէն 125 անգլ. ոսկի Չարդարեան գրադարանի եւ Յուշարանի հաւաքածոներու գնումին: 4. Երեւանի Համալս. Նուպարեան Մրցանակի վարկէն 800 անգլ. ոսկի, Նուպարեան Սաներու Հիմնարկուրժեան... 5. Նոյն վարկէն 150 անգլ. ոսկի, իբր մրցանակ արժանատր հեղինակներու եւ ուսանողներու: 6. Նոյն վարկէն 170 անգլ. ոսկի Հելլոփոլիսի Նուպարեան վարժարանին: 7. Երեւանի Դարուհի Յակոբեան Մայրանոցի հաշուոյն տրամադրելի վարկէն 800 անգլ. ոսկի, Պէյրութի մէջ աղջկանց ցերեկեայ բարձրագոյն նախակրթարանի մը հաստատման, ... որ պիտի կրէ «Դարուհի Յակոբեան Կրթարան» անունը: 8. Նոյն գումարէն 400 անգլ. ոսկի, յօգուտ անոք որբուհիներու հոգատարութեան եւ օժտուած հայուհիներու դաստիարակութեան: 9. Չանագան հիմնադրամներու եկամուտներէն 868 անգլ. ոսկի Միութեան հովանավորեալ վարժարաններուն եւ 350 ոսկի Միութեան հովանիին ներքէ գործող երիտասարդական կազմակերպութեանց... 10. Կրթական տրամադրելի վարկերէն 50 անգլ. ոսկի Պէյրութի Մխիթարեան Վարժարանին եւ 100 ոսկի Կ. Պոլսի Ազգ. Պատրիարքարանին... 11. Նուպարաշէնի յատուկ տրամադրելի գումարներէն 3000 անգլ. ոսկի, կէսը Աթէնքի եւ միւս կէսն ալ Պէյրութի եւ Հալէպի սնագուրկ ջրավոր գաղթականներու զետեղման: 12. Նոյն վարկէն 1000 անգլ. ոսկի, Անտիոք-Սուրիա շրջանին կամ Լիբանանի յարմարագոյն մէկ կեդրոնին մէջ հողագործական-գիտատնտեսական ձեռնարկի մը հաստատման, այդ նպատակին փոխանցելով նաեւ Պատուոյ Անդամ ողբ. Մկրտիչ Պալեանի նուիրած 450 ոսկին: 13. Սիւնոյն վարկէն, 20000 ֆրանք Կ. Պոլսի Ազգ. Պատրիարքարանին, գաւառներէն եկած գաղթականներու եւ որբերու պատսպարման, եւ 5000 ֆրանք Թուրքիայէն Հալէպի շրջանակը գաղթած հողագործ համայնքին տեղատրման պէտքերուն համար»:⁵⁸

Այս երկար ցուցակը կարող է ընկալվել տարբեր կերպ. այն հստակ պատկերացում է տալիս, մի կողմից, թե հետագա երկար տարիների ընթացքում ինչից զրկվեց Հայաստանի ժողովուրդը խորհրդային իշխանությունների վարած քաղաքականության պատճառով, եւ մյուս կողմից, թե որքան կարետոր ծրագրեր շարունակվեցին եւ սկսեցին իրագործվել նույն այդ գումարների շնորհիվ սփյուռքի տարբեր համայնքներում: Ամեն դեպքում, մխիթարականն այն էր, ոչ Միության միջոցները

շարունակեցին ծառայել հայ ժողովրդին, թեկուզ եւ նրա միայն մեկ հատվածին՝ սփյուռքահայությանը:

Բայց Միությունը ունեցավ եւ այլ՝ մարդկային կորուստ: ՀՕԿ-ի ֆինանսա-տնտեսական գործունեությունը ստուգող հանձնաժողովի 1937 թ. դեկտեմբերի 8-ի վերոնշված զեկուցագրում քրեական պատասխանատվության ենթակա ամսանց թվում էր նաեւ Հայաստանում ՀԲԸ Միության ներկայացուցիչ Հայկազ Գարակյոզյանը: Այդ օրերին նա, ինչպես եւ մյուս բոլոր նշված անձինք, արդեն ամիսներ շարունակ գտնվում էին բանտում: Այդ տարիներին, երբ իրար հետեւից բանտարկվում, արքայրվում, զնդակահարվում էին հայտնի պետական ու կուսակցական գործիչներ, մտավորականներ, Հ.Գարակյոզյանի ճակատագիրը մի տեսակ դուրս մնաց ժամանակակիցների, առավել եւս հետագա սերունդների ուշադրությունից: Մինչդեռ, իր թե գործունեությամբ եւ թե մարդկային հատկանիշներով նա արժանի տեղն ունի ՀԲԸ Միության պատմության մեջ: Ճակատագրի հեզմանքով, Հ.Գարակյոզյանի կյանքի ու գործունեության պատմության համար հիմնական աղբյուրն է 1937 թ. Ներքին գործերի ժողկոմիսարիատում նրա վերաբերյալ կազմված գործը:

Հ. Գարակյոզյանը ծնվել էր 1882 թ. Տրապիզոնում, ունեւոր վաճառական Իզնատիոս Գարակյոզյանի ընտանիքում: Ասյրելով իր հոր հետ, նա մույնպես զբաղվել է ծխախոտի առետորով: Դեռ Ա Համաշխարհային պատերազմից առաջ Հ. Գարակյոզյանը գործի բերումով հաստատվել էր Օդեսայում, հաճախակի լինելով նաեւ Փարիզում: Այդ ժամանակ էլ նա ծանոթացավ, ապա ամուսնանացավ Երեւանից կրթություն ստանալու նպատակով եկած Սոֆյա Եղիազարյանի /Եղիազարովայի / հետ: 1923 թ. Հ.Գարակյոզյանը կնոջ եւ երկու զավակների հետ Օդեսայից գալիս է Հայաստան: Տարիներ անց, պատասխանելով քննիչին, նա այսպես է բացատրել իր Հայաստան գալը. «...լինել հայերի մեջ, իմ հայրենիքում...ես չգիտեի ռուսերեն եւ ինձ դժվար էր այնտեղ /Օդեսայում-Էդ.Մ./պահպանել իմ գոյությունը»:⁵⁹ Իր իսկ խոսքերով, այդ բախտորոշ որոշումը կայացնելիս, կարեւոր դեր է խաղացել նաեւ կնոջ ցանկությունը՝ վերադառնալ Երեւան, իր ազգականների ու բարեկամների մոտ: 1926 թ. նա հաճախակի հանդիպումներ է ունենում Երեւանում գտնվող ՀԲԸ Միության հայտնի գործիչ Ե.Կարիկյանի եւ դեռեւս Տրապիզոնից իրեն ծանոթ բժիշկ Խ.Հեթիմյանի հետ, որոնք էլ երկու տարի անց՝ 1928 թ., երբ Միությունը

անհրաժեշտ համարեց Հայաստանում ունենալ մշտական ներկայացուցիչ, առաջարկեցին Հ. Գարակյոզյանի թեկնածությունը: Նույն 1928 թ., Հ. Գարակյոզյանը ստանձնեց Հայաստանում ՀԲԸ Միության ներկայացուցչի պաշտոնը, որը եւ վարեց երկրում Միության գործունեության ողջ ընթացքում: Որքանով եզակի եւ աննախադեպ էր Միության, որպէս սփյուռքահայ կազմակերպության գործունեությունը Խորհրդային Հայաստանում, այդչափ եզակի էր նաեւ Հ. Գարակյոզյանի պաշտոնը: Նկատի առնելով այն տարիներին բնորոշ մտայնություններն ու քաղաքական մթնոլորտը, դժվար չէ պատկերացնել թե որքան աննախանձելի էր Հ. Գարակյոզյանի նման մարդու վիճակը. ծագումով արեւմտահայ, հարուստի ընտանիքից, զբաղմունքով առեւտրական, արտասահմանից միայն 1923 թ. Երեւան եկած, անկուսակցական, եւ այսքանից հետո արտասահմանի հայկական բուրժուական կազմակերպության ներկայացուցիչ Խորհրդային Հայաստանում: Եւ նման՝ Խորհրդային չափանիշներով կասկածելի կենսագրության տեր մարդու պարտականությունն էր, իր իսկ խոսքերով, «...լինել միջնորդ նրա /ՀԲԸ Միության - Էդ. Մ./ եւ Հայաստանի կառավարական հիմնարկությունների միջեւ՝ Միության տնտեսական-շինարարական միջոցառումների հարցում: Բարեգործականի առաջարկությունները եւ համաձայնեցնում էի Հայաստանի կառավարության հետ, ստանում եւ շինարարության համար փոխանցում էի դրամական միջոցներ, հսկում էի Միության միջոցառումների իրականացումը»:⁶⁰ Մեծ երեւակայություն պետք չէ պատկերացնելու, թե ինչ տարաբնույթ դժվարությունների հետ էր կապված նշված պարտականությունների կատարումը երկրում տիրող սոցիալ-քաղաքական եւ տնտեսական պայմաններում: Եւ չնայած բոլոր տեսակի դժվարություններին նա, այնուամենայնիվ, պետք է ապահովեր իր առջեւ դրած խնդիրների լուծումը՝ այդպիսին էր ՀԲԸ Միության ղեկավարության պահանջը:

Հ. Գարակյոզյանը, իհարկե, գիտակցում էր, թե ինչ վտանգ է սպառնում իրեն՝ որպէս արտասահմանյան կազմակերպության ներկայացուցչի՝ երկրում «ժողովրդի թշնամիների» դեմ օրեցօր ծավալվող պայքարում: Այդ կասկածները սկսեցին հաստատվել 1936 թ. նոյեմբերին՝ Ա. Եսայանի եւ Ա. Եղիազարյանի բանտարկությունից հետո: Չանցած երկու ամիս, հերթը հասավ Հ. Գարակյոզյանին՝ 1937 թ. հունվարի 11-ին նա կանչվեց Ներքին գործերի ժողկոմիսարիատ եւ հարցաքննվեց՝ ա-

ռայժմ միայն որպես վկա: Վերը արդեն մեջբերվել էր հարցաքննության արձանագրության այն հատվածը, որը վերաբերում էր Ա. Եսայանի գլխավորած պատվիրակության, որի անդամներից էր նաև Հ. Գարակյոզյանը, Մոսկվա կատարած այցի մանրամասներին: Հ. Գարակյոզյանի, որպես անհատի համար իլիստ հատկանշական էին նաև նրա պատասխանները ՀՕԿ-ի նախագահների մասին: Այսպես, Ար. Երզնկյանի մասին նա ասել է. «Արամայիս Երզնկյանի, որպես Հայաստանի Ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալի հետ ես կապված էի «Բարեգործականի» աշխատանքների գծով: Բացի այդ, բարեկանություն էինք անում որպես թղթախաղի ընկերներ: Ես հաճախ էի հանդիպում նրա հետ թղթախաղի սեղանի շուրջ՝ հիմնականում իր տանը, երբեմն էլ ինձ մոտ»: Ա. Եսայանի մասին. «Նրա հետ ես կապված էի միայն աշխատանքով, այն բանից հետո, երբ «Բարեգործականը» անցավ ՀՕԿ-ի տնօրինության տակ: Ա. Եսայանը շատ լավ էր վերաբերվում ինձ, աջակցում էր «Բարեգործականի» կողմից կառուցվող օբյեկտների շինարարությանը»:⁶¹ Այս պատասխանները ըստ արժանավայն գնահատելու համար հարկ է վերստին նշել, որ թե Ար. Երզնկյանը եւ թե Ա. Եսայանը բանտարկված էին դեռեւս նախորդ՝ 1936 թ. նոյեմբեր ամսին: Եւ այնուամենայնիվ, հարցաքննության համար Ներքին գործերի ժողկոմատ կանչված Հ. Գարակյոզյանը անկեղծորեն պատմում է նրանց հետ իր բարեկամական հարաբերությունների, իր նկատմամբ նրանց լավ վերաբերմունքի մասին: Ի՞նչ էր դա՝ անվախություն, պարզամտություն, թե հավատ իշխանությունների արդարամտությանը:

Հունվարյան հարցաքննությունից հետո էլ Հ. Գարակյոզյանը շարունակեց աշխատել նույն եռանդով ու բարեխղճությամբ, կարծես անտեսելով իրեն սպառնացող վտանգը: Այդ առումով ուշագրավ է հետեւյալ դեպքը: Հարցաքննությունից ընդամենը երկու շաբաթ անց՝ 1937 թ. հունվարի 25-ին նա մի գրություն է ուղարկում Հայկոմկուսի ԿԿ առաջին քարտուղար Ա. Ամատունուն, որում տեղեկացնում էր, որ «Փարիզի Հայկ. Բարեգործական Ընդհ. Միության Կենդ. Վարչությունը իր 9 նոյեմբեր 1936 թվակիր մամակով հայտնում է, որ նկատի առնելով Երեւան-Նուպարաշեն խճուղու մոտալուտ ավարտումը, Նուպարաշենի բնակիչների երթեւեկությունը դյուրացնելու համար որոշել է Միության կողմից բացառիկ մի նվիրատվություն անել /ոչ Հայաստանի տրամադրելի գումարներից/, ու-

ղարկելով 20-25 հոգինոց մի ավտոբուս»։ Հ.Գարակյոզյանը վկայակոչելով գործող օրենքներով նախատեսված սահմանափակումները, խնդրում էր Ա.Ամատունուն միջնորդել Խորհրդային Միության կառավարության առջև հատուկ արտոնություն ձեռք բերելու՝ ավտոբուսը ստանալու համար։ Ա.Ամատունին դիմումը հասցեագրում է Ներքին գործերի ժողկոմ Խ.Մուրդուսուն. «Նստացնել եւ վոնդել հեղինակին»։ Մուրդուսին իր հերթին, արդեն հայերենով մակագրում է. «Կառավարության որոշում! - էդ.Մ./ պետք է կատարել առանց վիճելու»։ Այլ պատասխան չէր էլ կարող լինել. նույն Ամատունու եւ Մուրդուսու գլխավորությամբ Հայաստանում, ինչպես արդեն նշվել էր, սկսվել էր պետական ու կուսակցական գործիչների բռնադատումների նոր փուլ, ներկայացվող մեղադրանքներում կարեւոր տեղ էր վերապահված ազգայնական գործունեությանը, արտասահմանի հայկական բուրժուական կազմակերպությունների, այդ թվում նաեւ ՀԲԸ Միության հետ համագործակցությամբ։ Նման իրավիճակում առնվազն միամտություն կլիներ սպասել, որ Հայաստանի առաջին դեմքը այդպիսի մի կազմակերպության հարցով միջնորդեր Մոսկվայի կենտրոնական կառավարության առջև, առավել եւս որ խնդրագրի հեղինակի՝ Միության ներկայացուցչի անունը արդեն մտցված էր «ժողովրդի թշնամիների» հերթական ցուցակների մեջ։

1937 թ. հունիսի 25-ին Պետանվտանգության կրտսեր լեյտենանտ Կիրակոզովը իր վերադասին՝ կապիտան Չիբունուն ներկայացնում է տեղեկանք Հ.Գարակյոզյանի մասին, որի վերջում գրված էր. «Գարակյոզյանը սիստեմատիկաբար տանում է հակահեղափոխական ագիտացիա եւ ենթակա է կանչվելու պատասխանատվության՝ համաձայն ՀՄՍՀ ԲՕ 67 հոդվածի»։ Տեղեկանքը նույն օրը հաստատում է Ն.Գ ժողկոմ, Պետանվտանգության ավագ մայոր Խ.Մուրդուսին, նույն օրը այլ երեք մարդկանց ստորագրություններով կայացվում է որոշում Հ.Գարակյոզյանին Ներքին գործերի ժողկոմատի ներքին բանտում կալանավորելու մասին, որով եւ սկսվեց Հայկազ Գարակյոզյանի կյանքի վերջին, ողբերգական շրջանը։ Հաջորդ օրը նրա բնակարանում, որը գտնվում էր ՀԲԸ Միության կողմից կառուցած «Բարեգործականի Տուն» բնակելի շենքում, կատարվում է խուզարկություն, որի ընթացքում առգրավվում են նրա երկու գրամեքենաները, ռադիոն, ինքնահոս գրիչը, անձնական թղթակցությունը եւ այլն։ Այստեղ հարկ է մեջբերել հետեւյալ հատվածը Հայաստանի ժողովրդական նկարիչ,

քանդակագործ Արա Սարգսյանի 1955 թ. սեպտեմբերի 8-ի թվակիր գրությունից, որն ուղղված էր ՀԻՍՀ Պետամվտանգության կոմիտեին. «Հ. Կարապյոզյանը ապրում էր շատ համեստ: Ես մի քանի անգամներ եղել եմ նրանց տանը եւ տեսել բնակարանի համեստ սարքն ու ընտանիքի պարզ ապրելակերպը: Այն ժամանակ Բարեգործականի ներկայացուցիչը, եթե նա ուղղամիտ եւ ազնիվ մարդ չլիներ, կարող էր լիառատ կերպով օգտվել Բարեգործականի բարիքներից իր անձի եւ իր ընտանիքի համար: Մինչդեռ, Հ. Կարապյոզյանի մոտ հակառակն էր: Նրա ու նրա ընտանիքի նիստ ու կացը ապացույց էր Կարապյոզյանի պարզության, ուղղամտության եւ ազնվության»:⁶²

Հ. Գարակյոզյանը հարցաքննվեց ընդամենը երկու անգամ հունիսի 29-ին եւ հոկտեմբերի 13-ին եւ այդ հարցաքննությունները խիստ տարբերվում էին իր՝ որպես վկայի հունվարյան հարցաքննությունից: Հունիսի 29-ին, այսինքն բանտարկվելուց երեք օր անց, Խ.Մուրդուսու անունով գրած իր դիմումի մեջ նա անում է հետևյալ «խոստովանությունը». «Իմ ձեռքակալվելուց հետո, երբ որ քննիչ ընկեր Կիրակոսյան /դա նույն ինքը Կիրակոզովն է - Էդ.Մ./ իմ առաջ հարց դրեց իմ՝ սովետական իշխանության հանդեպ ունեցած հանցանքների մասին, ես որոշեցի լինել անկեղծ եւ հայտնել ճշմարտությունը: Խոստովանում եմ որ ես 1932 թվից եղել եմ ֆրանսիական հետախուզական մարմինների գործակալ եւ տարել եմ աշխատանք սովետական իշխանության հանդեպ...»:⁶³ Թե ի՞նչ ձեռով եւ ինչպիսի՞ հարցեր էր դրել նրա առջեւ «քննիչ ընկեր Կիրակոսյան», մնում է միայն ենթադրել, սակայն, դատելով դիմումի եւ նրա այլ՝ ազատության մեջ գրած գրությունների միջեւ եղած ոճական տարբերություններից, մեծ հավանականությամբ կարելի ասել, որ Հ. Գարակյոզյանը գրել էր այն Կիրակոզով-Կիրակոսյանի թելադրությամբ /հետաքննության գործում այս դիմումը միակ վիաստաթուղթն է, որ գրված է հայերենով, այն էլ քանի որ Հ. Գարակյոզյանը չէր տիրապետում ռուսերենին/: Նույն օրը տեղի ունեցած կարճ հարցաքննության ժամանակ /նախորդել էր այն դիմումին թե հակառակը՝ դա, ըստ էության, էական չէ/ Հ. Գարակյոզյանը կրկնում է իր վերոնշյալ «խոստովանությունը», հայտնում է, որ իրեն որպես գործակալ հավաքագրել է կաթողիկոսի ընտրությունների առիթով Երեւան եկած Լ. Կյումուշկերտանը /ՀԲԸ Միության Կենտրոնական Վարչության անդամ - Էդ. Մ/, որ ինքը այդ նույն օրերին նրան եւ Ա. Չոպանյանին մանրամասն տեղեկություններ է տվել Հա-

յաստանի տնտեսական եւ քաղաքական վիճակի մասին: Հ. Գարակյոզյանը միակ լրտեսը չէր, նա ուներ մի շարք անվանի գործընկերներ: Ներքին գործերի ժողկոմատի քննիչների գործադրած ուժային միջոցների հետեւանքով իրենց լրտես էին հայտարարել գողո՞ւներ Ջ.Եսայանը եւ Վ.Թոթովենցը, թարգմանիչ եւ գրաքննադատ Պ.Մակինցյանը եւ այլք, իսկ նրանց հավաքագողներն էին ֆրանսիական հետախուզութեան գործակալներ Հրաչ Երվանդը եւ Արշակ Չոպանյանը:⁶⁴

Երկրորդ եւ վերջին հարցաքննությունը, որը տեղի ունեցավ հոկտեմբերի 19-ին, քննիչը սկսում է սպառնալիքով. «Ձեր գործի հետաքննության ողջ ընթացքում դուք համառորեն թաքցնում եք ձեր հակահեղափոխական գործունեությունը՝ որպէս արտասահմանյան դաշնակցական-ռամկավարական կենտրոնի միսիոներ / ըստ երեսույթին, քննիչը միսիոները շփոթել է էմիսարի հետ-էր.Մ/ Հայաստանում: Առաջարկում ենք վերջ տալ շխտատվանելուն եւ սպառիչ ցուցմունքներ տալ ձեր հակահեղափոխական գործունեության մասին»:⁶⁵ Քննիչի այս խոսքերը խիստ ուշագրավ են, քանզի վկայում են, թե որ սցենարի համապատասխան էր սարքվում Հ. Գարակյոզյանի գործը եւ թե ինչ դեր էր հատկացվում նրան այդ սցենարում: Նախ, հարկ է նշել, որ ի տարբերություն հունվարյան հարցաքննության, քննիչին այնեւ բնավ չի հետաքրքրում Ա.Եսայանի օչխավորած պատվիրակության այցը Մոսկվա. ըստ ամենայնի, մույմիսկ մեծ ցանկության դեպքում այն չէր կարող հիմք ծառայել քաղաքական լուրջ մեղադրանքների համար: Իսկ այդպիսի հնարավորություն էր տալիս Ներքին գործերի ժողկոմատի հերյուրանքը արտասահմանում դաշնակցական-ռամկավարական կենտրոնի եւ Հայաստանում տրոցկիստական-ազգայնական խմբի գոյության եւ նրանց համագործակցության մասին, որի նպատակն էր իբր խորհրդային իշխանության տապալումը, Հայաստանի անջատումը Խորհրդային Միությունից եւ այլն: Իր զբաղեցրած պաշտոնի բերումով Հ. Գարակյոզյանը, իհարկե, չէր կարող մտցվել այդ խմբի կազմի մեջ, նրա համար նախատեսված էր այլ, համեստ, բայց կարեւոր մի դեր, որը նույնպէս մահաբեր եղավ:

Հետաքննության տրամաբանությունը պարզ էր եւ հստակ. քանի որ գոյություն ունեն երկու հակախորհրդային կենտրոններ՝ արտասահմանում եւ Հայաստանում, որոնք ունեն ընդհանուր նպատակներ եւ համագործակցում են, ապա մնում է պարզել, թե ո՞վ է ապահովում կապը նրանց միջեւ: Ինչպէս դժ-

վար չէ կռահել, պատասխաններինց մեկն էր՝ ՀԲԸ Միությունը եւ նրա ներկայացուցիչը Երեւանում՝ Հ.Գարակյոզյանը: Այս-քանից հետո, շատ դյուրին էր Հ.Գարակյոզյանին ու Միության գծով Հայաստան այցելած բոլոր մարդկանց՝ Մ.Պապաջանյանին, Ա.Չոպանյանին, Լ.Կյունուշկերտանին, Հրաչ Երվանդին, Մ.Միհրդատյանին եւ այլոց ներկայացնել որպէս դաշնակցական-ռամկավարական կենտրոնի ներկայացուցիչների, Հ.Գարակյոզյանի օգնությամբ կազմակերպված նրանց հանդիպումները Ս.Տեր-Գաբրիելյանի, Ա.Խանջյանի, Ար.Երզնկյանի, Ա.Եսայանի հետ՝ որպէս երկու կենտրոնների համագործակցություն, ՀԲԸ Միությունը՝ որպէս քաղաքական կազմակերպություն, որը հիմնվել է ռամկավարների կողմից՝ արտասահմանի հայությանը հայկական բուրժուազիայի հանդէպ հավատարմության ոգով դաստիարակելու նպատակով, ՀԲԸ Միության կողմից Հայաստանում կառուցվող Նուսրաշենը, հիվանդանոցները եւ այլ շինությունները՝ որպէս հայկական բուրժուազիայի ժողովրդականացման, նրա մասին հայ ժողովրդի մեջ դրական կարծիք ստեղծելու միջոց եւ այլն եւ այլն: Իսկ որքանով էին օգտակար այս ամենի համար Հ. Գարակյոզյանի ցուցմունքները: Պետք է ընդունել, որ քննիչները այս դեպքում իրենց նպատակներին հասնելու համար վարպետորեն էին օգտագործել նրա բնավորության վերոնշված հատկանիշները: Ըստ ամենայնի, խոստումներ տալով Հ.Գարակյոզյանին ապագա դատավարության՝ նրա համար բարեհաջող ավարտի մասին, նրանք հենց սկզբից ձեռք բերեցին ամենակարեւորը՝ նրա ձեռքով հայերեն գրած խոստովանությունը ֆրանսիական հետախուզության գործակալ լինելու մասին: Հարցաքննությունների արձանագրությունները, ընդունված կարգի համաձայն, կազմվում էին ռուսերենով, բայց քանի որ Հ.Գարակյոզյանը չէր տիրապետում այդ լեզվին, նրան պարզապէս հայերենով շարադրում էին գրվածը, որից հետո նա ստորագրում էր արձանագրությունը / ռուսերեն չիմանալու պատճառով նույն կերպով էին ընթանում նաեւ գրող Չապել Եսայանի հարցաքննությունները/: Նույնիսկ, եթե նրա պատասխանները չավաղադվեին, ապա հեշտությամբ կարող էին ներկայացվել այլ, մինչեւ իսկ հակառակ ենթատեքստում: Այսպէս, օրինակ, Հ.Գարակյոզյանը քննիչին պատմում է, որ Մ.Պապաջանյանի խոսքերով, Ս.Տեր-Գաբրիելյանը վերջինիս հետ հանդիպման ընթացքում խոստացել էր ամեն կերպ աջակցել Նուսրաշենի շինարարությանը, նա հատկապէս պնդել էր հայկական բուր-

ծուազիայի կողմից Հայաստանին ավելի մեծ չափով դրամական միջոցներ հատկացնելու անհրաժեշտության վրա, ասելով «Հայկական բուրժուազիան պետք է հասկանա, որ իր հայրենիքը ոչ թե Սիրիան է, այլ Հայաստանը»: Դժվար չէ պատկերացնել, թե ինչպիսի «հակախորհրդային» իմաստ կարելի էր հաղորդել Ս.Տեր-Գաբրիելյանի այդ խոսքերին, որքան դյուրին էր նրան ներկայացնել որպես հայկական բուրժուազիայի գործակալ:

Ամեն դեպքում, Վ.Գարակյոզյանը թե իր անձնային հատկանիշներով եւ թե ռուսերենի չիմացությամբ դյուրացրել էր քննիչի աշխատանքը եւ մնում է ենթադրել, որ դրա շնորհիվ նրա նկատմամբ ֆիզիկական ճնշման միջոցներ չեն կիրառվել: Անվանի ճարտարապետ Միքայել Մազմանյանը, որը նրա հետ նույն բանտախցում էր եղել չորս ամիս՝ 1937 թ. սեպտեմբերի 27-ից մինչեւ 1938 թ. հունվարի 20-ը, 1955 թ. տված իր վկայություններում, համենայն դեպս, մնան փաստեր չի հիշատակում: Մ. Մազմանյանը այսպես է նկարագրել Վ.Գարակյոզյանին. «Նա ընդհանուր գծերով պատմում էր ինձ իր գործի մասին, պատմում էր, որ քննիչը գիտի ողջ ճշմարտությունը, ամբողջությամբ ներթափանցում է իր ոգու մեջ եւ հասկանում է, որ ինքը լրիվ անմեղ մարդ է... Նա պահում էր իրեն համեստ եւ համբերատար սպասում էր իր գործի բարեհաջող ավարտին, քանի որ համոզված էր, որ ոչ մի բանում մեղավոր չէ եւ պետք է դուրս գա»:⁶⁶

Այդ օրերին Վ.Գարակյոզյանի գործի հետաքննությունը արդեն ավարտված էր՝ 1937 թ. նոյեմբերի 20-ին քննիչ Կիրակոզովը ներկայացրել էր նրան լրացուցիչ մեղադրանքներ ՀԽՍՀ ՔՕ երեք հոդվածներով: Անցնում են ամիսներ եւ միայն յոթ ամիս անց՝ 1938 թ. հունիսի 17-ին Հայաստանի Ներքին գործերի ժողկոմի տեղակալ Կոնդակովը եւ Գլխավոր զինվորական դատախազի օգնական Շուլց-Անը հաստատում են մեղադրական եզրակացությունը, որում, մասնավորապես, ասված էր. «Դաշնակցական-ռամկավարական կենտրոնը եւ հայկական խոշոր բուրժուազիան իրենց աշխատանքը կատարում էին իրենց ներկայացուցիչների միջոցով, որոնք ուղարկվում էին Խորհրդային Հայաստան ՀՕԿ-ի կամ «Բարեգործական» միության ներկայացուցիչների պատրվակով, որոնց ամբաստանյալ Գարակյոզյանը սպառնալով էր լրտեսական տեղեկություններով եւ կապում էր Հայաստանի աջ-տրոցկիստական ազգայնական կազմակերպության անդամների հետ»:⁶⁷

Հ. Գարակյոզյանի գործը, հաշվի առնելով նրան ներկայացված մեղադրանքները, հանձնվում է Խորհրդային Միության Գերագույն Դատարանի Ձինվորական կոլեգիա: Մեկ ամիս անց՝ հուլիսի 17-ին տեղի է ունենում վերջինիս նախապատրաստական նիստը, որի որոշման երրորդ կետն էր. «Գործը լսել փակ դատական նիստում, առանց մեղադրող եւ պաշտպանող կողմերի մասնակցության եւ առանց վկաներ կանչելու՝ ԽՍՀՄ ԿԳԿ 1934 թ. դեկտեմբերի 1-ի որոշման կիրառմամբ»:⁶⁸ Հաջորդ օրը՝ հուլիսի 18-ին Երեւանում կայացավ ԽՍՀՄ Գերագույն Դատարանի Ձինվորական կոլեգիայի արտագնա նստաշրջանի դատական փակ նիստը. նախագահ՝ դիվիզիոնական զինիրավաբան Օրլով, անդամներ՝ բրիգադային զինիրավաբաններ Կոլյակով եւ Ստեվմախովիչ, քարտուղար՝ 3-րդ կարգի զինիրավաբան Կոզլով, մասնակցում էր Շուլց-Աննը:

«Նիստը բացվում է ժամը 17. 25-ին...Նախագահողը պարզաբանեց ամբաստանյալին նրան ներկայացված մեղադրանքների էությունը եւ հարցրեց նրան, ճանաչում է նա արդյոք իրեն մեղավոր, ինչին դատապարտյալը պատասխանեց, որ նա իրեն մեղավոր է ճանաչում մասնակիորեն: Նա դաշնակցական կենտրոնի ներկայացուցիչ չի եղել: Ռուսաստան է եկել 1914 թ.: Երզնկյանի հետ ծանոթացել է ԽՍՀՄ-ում: 1928 թ.-ից կապ է ունեցել Փոխօգնության կոմիտեի / ? - ըստ երեւույթին, դատական նիստի ռուսազգի անդամները այսպես են թարգմանել «Բարեգործական Միություն»-ը - էդ. Մ./ հետ եւ բանակցություններ է վարել Խորհրդային կառավարության հետ: Անգլիական հետախուզության գործակալ չի եղել: Դիմումը՝ թեեւ նա գրել է իր հանցավորության ճանաչման մասին, չի համապատասխանում իրականությանը: Տեր-Սիմոնյանին ինքը ճանաչում էր:

Հրապարակվում է Տեր-Սիմոնյանի ցուցմունքը:

Դատապարտյալ. քաղաքական թեմաներով Տեր-Սիմոնյանի հետ ինքը երբեք չի գրուցել, իսկ ինչու է նա ցուցմունք տալիս այդ մասին, ինքը չի կարող բացատրել: Ինքը ազգայնական հայացքներ ուներ, որովհետեւ դաստիարակվել է Թուրքիայում:

Դատական հետաքննությունը ավարտված է:

Իր վերջին խոսքում դատապարտյալը ներողամտություն է խնդրում դատարանից, քանի որ ինքը 10 տարի ազնիվ աշխատել է եւ իր մեղքն այն է, որ ազգայնական հայացքներ է ունեցել:

Դատարանը հեռանում է խորհրդակցելու:

Վերադառնալով խորհրդակցելուց, նախագահողը հրապարակում է դատավճիռը:

Ժամը 17.45-ին նիստը փակվեց:

Դատավճիռ, 18 հուլիսի 1938 թ.

Նախնական եւ դատական հետաքննությամբ հաստատված է, որ Գարակյոզյանը 1928 թ.-ից արտասահմանյան հակահեղափոխական դաշնակցական-ռամկավարական կենտրոնի ներկայացուցիչն էր Հայաստանում եւ իրականացնում էր կապը հակահեղափոխական ազգայնական տեռորիստական կազմակերպության հետ, որը Հայաստանում գործում էր հակահեղափոխական աջ-տրոցկիստական տեռորիստական կազմակերպության հետ միասնաբար, որի նպատակն էր՝ Խորհրդային իշխանության զինված տապալումը, Հայաստանի անջատումը ԽՍՀՄ-ից եւ այսպես կոչված «անկախ» հայկական պետության ստեղծումը՝ կապիտալիստական մի երկրի պրոտեկտորատի տակ: Բացի այդ, Գարակյոզյանը զբաղվել է լրտեսական գործունեությամբ հոգուտ արտասահմանյան հետախուզություններից մեկի, վերջինիս փոխանցել է գաղտնի տեղեկություններ, որոնք իրենցից Խորհրդային Միության պետական գաղտնիք էին ներկայացնում:

Այսպիսով ապացուցված է Գարակյոզյանի մեղավորությունը ՀԽՍՀ ԲՕ 59,63,65,68 հոդվածներով նախատեսված հանցագործությունների կատարման մեջ:

Ղեկավարվելով ՀԽՍՀ ԲԴՕ-ի 297 եւ 298 հոդվածներով ԽՍՀՄ Գերագույն Դատարանի Ձինվորական կոլեգիան դատապարտեց Հայկազ Իզմատիոսի Գարակյոզյանին պատժի առավելագույն չափի՝ գնդակահարության, անձամբ իրեն պատկանող ողջ գույքի բռնագրավումով:

Դատավճիռը վերջնական է եւ ԽՍՀՄ ԿԳԿ նախագահության 1934 թ. դեկտեմբերի 1-ի որոշման հիման վրա ի կատար է ածվում անմիջապես»:⁶⁹ Եւ վերջին փաստաթուղթը. «Տեղեկանք. Հայկազ Իզմատիոսի Գարակյոզյանի վերաբերյալ դատավճիռը գնդակահարության մասին ի կատար է ածվել ք. Երեւանում 1938 թ. հուլիսի 18-ին»:⁷⁰

Նույն օրը գնդակահարվեցին նաեւ Ա.Եսայանը եւ Հ.Հակոբյանը, հոկտեմբերի 4-ին՝ Մոսկվա մեկնած պատվիրակության վերջին անդամ Տիգրան Չավենը: 1938 թ. ընթացքում գնդակահարվեցին այս գրքում հիշատակված գրեթե բոլոր պե-
182

տական եւ կուսակցական գործիչները, այդ թվում նաեւ Մոսկվայում Վ.Սեծյալուկը եւ Լ.Կարախանը: Նրանց մեջ ամենատարեցներն էին Ար.Երզնկյանն ու Դ.Շահվերդյանը՝ 59 տարեկան:

Անցնում են տարիներ, Ի.Ստալինի մահից եւ Լ.Բերիայի գնդակահարությունից հետո Խորհրդային Միությունը աստիճանաբար սկսվում է ազատագրվել նախորդ տարիների մղձավանջից, որի ամենակարեւոր դրսեւորումներից էր տասնյակ հազարավոր բռնադատվածների արդարացումը: 1954 թ. նոյեմբերին Հայկազ Գարակյոզյանի որդին՝ Լեւոնը /այդ ժամանակ արդեն Խորհրդային գրողների միության անդամ/, դիմում է Հայաստանի Միմիստրների Խորհրդին կից Պետանվտանգության կոմիտեի նախագահ Գ.Բաղամյանցին, խնդրելով վերանայել իր հոր գործը:

Ստալինյան տարիներին դատապարտվածների արդարացումը երկարատեւ եւ մանրակրկիտ գործ էր, այն չէր կատարվում եւ չէր էլ կարող կատարվել մեկ հրամանի կամ մեկ որոշման հիման վրա, քանի որ թվով անհամեմատ ավելի անմեղ զոհերից բացի կային նաեւ իսկապես մեղավորներ: Յուրաքանչյուրի վերաբերյալ, ըստ եւթյան, կազմվում էր մի նոր գործ, ուր իրավաբանորեն համոզիչ ապացույցների հիման վրա պետք է հիմնավորվեր տվյալ անձի անմեղությունը: Բայց անցած տարիներին ոչնչացվել էին նաեւ նախկին վկաները, ուրոնք կարող էին հրաժարվել իրենց՝ բռնությունների ազդեցության տակ տված ցուցումներից, ոչնչացվել, թաքնվել էին բռնությունների կազմակերպիչներն ու իրագործողները, ավելին՝ նրանց մի մասը շարունակում էր զբաղեցնել պետական ու կուսակցական պաշտոններ եւ, ամենակարեւորը, Խորհրդային Միության նոր ղեկավարությունը դեռեւս հրապարակավ չէր դատապարտել Ստալինի վարչակարգի հանցագործ քաղաքականությունը սեփական ժողովրդի նկատմամբ, որ պետք է աներ Կոմկուսի նոր առաջնորդ Ն.Խրուշչովը իր պատմական ճառով 1956 թ. Խորհրդային Միության Կոմկուսի XX համագումարում:

Նման դժվարությունների հետ էր կապված նաեւ Հ.Գարակյոզյանի արդարացման գործը: Եւ այնուամենայնիվ, հետզհետեւ ասպացուցվում էր, որ հանրապետության ղեկավարներից կազմված աջ-տրոցկիստական կազմակերպություն Հայաստանում գոյություն չի ունեցել, որ նույնպես գոյություն չի ունեցել դաշնակցական-ուսմկավարական կենտրոն արտասահ-

մանում, որ ՀԲԸ Միության գործիչներ Լ.Կյունուշկերտանը, Ա.Չոպանյանը, Մ.Պապաջանյանը, Հրաչ Երվանդը եւ այլք ոչ այդ կենտրոնի ներկայացուցիչներն էին եւ ոչ էլ տարբեր երկրների հետախուզության գործակալներ, եւ որ Հ.Գարակյոզյանի եւ ուրիշների «խոստովանությունները» արվել էին նրանց նկատմամբ կիրառված ֆիզիկական եւ հոգեբանական ճնշման պայմաններում: Հ.Գարակյոզյանի անմեղությունը հաստատեցին արտրավայրերից վերադարձած Ա.Եղիազարյանը, Հայաստանի ժողովուրդի գործերի նախկին կառավարիչ Ա.Թոքմաջյանը, Հայաստանի, ապա Անդրֆեդերացիայի Կենտգործկոմի նախկին նախագահ Ս.Մարտիկյանը, քանդակագործ Ա.Սարգսյանն ու ճարտարապետ Մ.Մազմանյանը: Ի վերջո, 1956 թ. մարտի 7-ին Պետանվտանգության կապիտան Կոստանդյանը, ավարտելով Հ.Գարակյոզյանի արդարացման գործը, եզրակացնում է. «...Հայկազ Գարակյոզյանը 1937 թ. ձերբակալվել եւ դատապարտվել է անհիմն կերպով»: Մի քանի ամիս անց Խորհրդային Միության Գերագույն Դատարանի Ձինվորական կոլեգիան որոշում է. «ԽՍՀՄ Գերագույն Դատարանի Ձինվորական կոլեգիայի 1938 թ. հուլիսի 18-ի դատավճիռը Գարակյոզյանի վերաբերյալ չեղյալ հայտարարել... իսկ գործը հանցակազմի բացակայության պատճառով կարճել»:71

Բայց մինչ այդ, եղավ մի պահ, երբ թվաց, որ թե ՀԲԸ Միության եւ թե Հ.Գարակյոզյանի գործունեությունը Խորհրդային Հայաստանում ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ պարզ միստիֆիկացիա: 1955 թ. հուլիսին Հ.Գարակյոզյանի արդարացման առիթով, Պետանվտանգության կոմիտեի նախագահի տեղակալը դիմում է Մինիստրների Խորհրդի գործերի կառավարչին, խնդրելով կառավարության արխիվի նյութերի հիման վրա հայտնել հետեւյալ տեղեկությունները ՀԲԸ Միության մասին. «1/ Ե՞րբ է գոյություն ունեցել, ի՞նչ նպատակներ է հետապնդել եւ իրականում ինչպիսի՞ գործնական օգնություն է ցույց տվել, 2/ Ինչպիսի՞ տեղեկություններ կան այդ միության Հայաստանում ներկայացուցիչ Հ. Գարակյոզյանի վերաբերյալ, ե՞րբ եւ ո՞ւմ կողմից է նա նշանակվել այդ պաշտոնին, ինչպիսի՞ նպատակներով եւ ի՞նչ աշխատանք էր տանում նա»:72 Մեկ ամիս անց Ներքին գործերի մինիստրության արխիվային բաժնի պետը Պետանվտանգության կոմիտեի քննչական բաժնի պետին է հասցեագրում Կենտրոնական պետական արխիվի պետից ստացված տեղեկանքը... «Կովկասյան բարեգործական միու-

թյան» մասին: Տեղեկանքում նշվում էր, որ այդ միությունը գործել է 1881-1924 թթ. եւ որ «...միության անձնակազմում Հ. Գարակյոզյան չի հայտնաբերվել»:⁷³ Ստանալով նման ապշեցուցիչ տեղեկություններ, Պետանվտանգության աշխատակիցները, սակայն, բնավ չեն հուսալքվում եւ նորից են դիմում Ներքին գործերի մինիստրության արխիվային բաժնի պետին: Այս անգամ հարցը ձեւակերպվում է այլ կերպ. «Խնդրում ենք ցուցում տալ ստուգել եւ տեղեկացնել՝ ղեկավար ո՞ր մարմինների հրահանգների հիման վրա է թույլատրված եղել «Հայկական բարեգործական միության»՝ «Բարեգործականի» գործունեությունը Հայաստանում 1935-1937թթ.»: 1955 թ. սեպտեմբերի 9-ին ստացվում է հետեւյալ պատասխանը. «ՀԽՍՀ ՆԳՄ արխիվային բաժինը տեղեկացնում է, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանության տարիներին «Հայկական բարեգործական միություն»՝ «Բարեգործական» գոյություն չի ունեցել: Նրա մասին վերջին տեղեկությունները վերաբերում են 1921 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին, այսինքն դաշնակցական ավանտյուրայի շրջանին»:⁷⁴

Ակամա հիշողության են գալիս լորդ Բոլինգբրոկի խոսքերը. «Երկար էր մեր ճանապարհը մինչեւ ասլականացման այս աստիճանը, իսկ չարի բրոնիկական արատներից հետ ընկրկումը ինչպես հայտնի է, շատ ավելի դանդաղ է, քան դեպի այն տանող առաջընթաց շարժումը»:⁷⁵

Վերջաբան

ՀԲԸ Միության մասին խորհրդային իշխանությունները հիշեցին Բ Համաշխարհային պատերազմի տարիներին, երբ նրան հնարավորություն տրվեց դրամական և նյութական օժանդակություն ցուցաբերել Հայաստանի ժողովրդին, ինչպես նաև պատերազմից անմիջապես հետո, երբ հայտարարվեց զանգվածային նոր ներգաղթի մասին: Ինչպես և 20-30 թթ., այս անգամ ևս Միությունը դարձավ 40-ական թթ. ներգաղթի հիմնական ֆինանսավորողը սփյուռքում, այդ նպատակին տրամադրելով հատուկ հանգանակությունների շնորհիվ հավաքած շուրջ երկու մլն դոլար: Հետագայում Միությունը դասվեց սփյուռքի այն կազմակերպությունների շարքը, որոնց հետ թույլատրվում էր շփվել, իսկ որոշ դեպքերում, նույնիսկ համագործակցել: Բայց ոչ ավելին՝ Միությանը, ինչպես և սփյուռքի այլ խորհրդային իշխանությունների որակումով «առաջադիմական և հայրենասիրական» կազմակերպություններին, հետագա տարիներին երբեք հնարավորություն չտրվեց գործել Հայաստանում: Դրանով իսկ, 1923-1937 թթ. Միության գործունեությունը Խորհրդային Հայաստանում մնաց որպես եզակի և բացառիկ երեւոյթ Խորհրդային Հայաստան-հայ սփյուռք փոխհարաբերությունների պատմության մեջ:

1988 թ. աղետալի երկրաշարժը, այդ տարիներին Խորհրդային Միությունում տեղի ունեցող քաղաքական գործընթացները, որոնք շատ արագ հանգեցրին նրա փլուզմանը, հնարավոր դարձրին Միության գործունեության աստիճանաբար վերսկսումը Հայաստանում, ինչը առավել շոշափելի դարձավ Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության հռչակումից հետո:

1988 թ. Սպիտակի երկրաշարժից անմիջապես հետո ՀԲԸՄ կազմակերպեց ուսեստեղենի, հագուստեղենի, դեղորայքի տեղափոխումը աղետյալ շրջաններ: 1990 թ. բացվեց նրա գրասենյակը Երեւանում: Շուրջ 50 տարի անց վերսկսելով իր գործունեությունը Հայաստանում, ՀԲԸՄ նախապատվությունը տվեց

ոչ թե գուտ մարդասիրական օգնությանը, այլ երկրի զարգացմանը նպաստող ծրագրերին: 1992 թ. ավարտվեց 10 հազ. տոննայանոց սառցամթերանոցի կառուցումը Գյումրիում: Նույն թվականին Երեւանում ԱՄՆ-ի կառավարության եւ Հաուլըրտ Գարակէտզյան հիմնարկի սկզբնական օժանդակության շնորհիվ, ՀԲԸ Միությունը Երեւանում հիմնեց Գեղազդիտական եւ Վերականգնողական Վիաբուժության կենտրոնը, ուր անվճար բուժում է ստացել ավելի քան 4000 մարդ: 1991 թ. հիմնեց Հայաստանի Ամերիկյան Համալսարանը, որի տարբեր բաժանմունքներում 1994-95 թթ. ուսանում էր 450 ուսանող, իսկ շրջանավարտների թիվը 220-ից ավելի էր: 1993 թ. ՀԲԸ Միությունը եւ Արարատյան թեմի առաջնորդարանը Երեւանի Մալաթիա, Արաբկիր եւ Նորք շրջաններում միասնաբար հիմնեցին երեք Պատանեկան կենտրոններ (Հայորդայ ՏՆեր), որոնց սաների թիվը շուրջ 8 հազ. է: Երեւանում, Սեւանում, Էջմիածնում եւ Հրազդանում կազմակերպեց «Ապուրի խոհանոց» բարեգործական ճաշարաններ: 1994 թ.-ից Միությունը ֆինանսավորում է Հայաստանի ֆիլիարմոնիայի սիմֆոնիկ նվագախումբը եւ երգչախումբը: ՀԲԸՄ հասկացումներ է արել Ս. Էջմիածնին, Մատենադարանին, ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիային, Երեւանի պետական համալսարանին եւ այլն: Հայաստանում իրագործվող ծրագրերին ՀԲԸՄ 1988-1995 թթ. տրամադրել է ավելի քան 30,5 մլն. դոլար: 1994 թ. Միության ցկյանս նախագահ Ալեք Մանուկյանին շնորհվեց Հայաստանի Ազգային Հերոսի կոչում: 1989 թ. օգոստոսից ՀԲԸ Միության նախագահն է տիկին Լուիզ Մանուկյան Սիմոնը:

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հապավումներ

- ՆՊ ԿՊԱ** ՀՀ Նորագույն պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
- ՀԲԿՓ ԿՊԱ** ՀՀ Հասարակական եւ քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխիվ
- ԱԱՆԱ ԿԳՑ** ՀՀ Ազգային անվտանգության նախարարության արխիվ, կարճված գործերի ֆոնդ
- ՀԲԸՄ ԿՎԱ** Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության կենտրոնական Վարչության արխիվ (Սադոլ Բրուկ, Նյու Ջերսի, ԱՄՆ)
- ՀԲԸՄ-** (տարեթիվ) Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միություն: Տեղեկագիր եւ հաշուեկշիռ (համապատասխան տարեշրջանի):

Ներածություն

¹ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության Ոսկեմատեան /այսուհետև՝ ՀԲԸՄ/, 1906-1913, Կահիրե, 1913, էջ 30; տես նաև Էդ.Մելքոնյան, Անհատը եւ համագոյային շահը /Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության հիմնադիրները/, Լրարեր հասարակական գիտությունների, 1996, № 2, էջ 26-38:

² Ա. Գարուաշեան, Նիրքեր Եգիպտոսի հայոց պատմության համար, հ. Գ, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1987, էջ 176-187; Զերաուշա, Նուպար Փաշա, 1920, էջ 29-35:

³ ՀԲԸՄ ԿՎԱ:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ ՀԲԸՄՈ, էջ 27:

⁶ Վ.Զարդարեան, Հիշատակարան /1812-1933/, հ. , Կահիրե, 1934, էջ 26/64:

⁷ Տ.Գեորգեան, Նուպար փաշա. Պետական մարդը եւ արդարության ուսմիլրան, Արև, 5 ապրիլ 1976; Թեոդիկ, Ամենուն տարեցոյցը, 1929, Փարիզ, 1930, էջ 308:

⁸ Տ.Գեորգեան, նշվ. աշխ.:

⁹ Վ.Զարդարեան, նշվ. աշխ., էջ 62:

¹⁰ ՀԲԸՄՈ, էջ 40:

¹¹ Վ.Մալէգեան, Ճամփուս ծայրը, հ.Ա, Փարիզ, 1954, էջ 304:

¹² Ա. Գարուաշեան, նշվ. աշխ., հ.Բ, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1986, էջ 244:

¹³ ՀԲԸՄՈ, էջ 41:

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Վ.Մալէգեան, նշվ.աշխ., էջ 307:

¹⁶ Ե.Գ.Աղաթօն, Գաղափարի նշխարներ. Կենսագրական նոթեր, Մարտէլ, 1934, էջ 197-298:

¹⁷ 75-րդ տարեդարձ Երուսնդ պեյ Աղաթօնի /1860-1934/, Փարիզ, 1934, էջ 3:

¹⁸ Վ.Մալէգեան, նշվ. աշխ., էջ 308:

¹⁹ Վ.Քիրբճեան, Գրիգոր Եղիայեան, եգիպտահայ կաակարարը, Հայաստանի Կոչնակ, 12 օգոստոս 1911, էջ 770:

²⁰ ՀԲԸՄՈ, էջ 65:

²¹ Նույն տեղում, էջ 55:

²² Նույն տեղում:

²³ Ոսկեմատեան-Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության, Արծարեայ Յոբելեան, 1906-1931, Ա. հատոր, Բարիզ, 1935, էջ 65-71:

²⁴ Տես Էդ.Մելքոնյան, ՀԲԸ Միության պատմությունից, Պայրար, 1996, № 9-10, էջ 2-8:

Հայաստանյան ծրագրեր

¹ Տե՛ս Կ. Գալլաբյան, Ակնարկներ սփյուռքահայ հասարակական մտքի պատմության, Երևան, «Գիտություն», 1994, «Սփյուռքահայ հանրային մտքի ձևավորման ակունքներում» ակնարկը:

² ՀԲԸՄ - 1920-1921, էջ 95:

³ Նույն տեղում:

⁴ Միութիւն, մարտ-ապրիլ 1922, № 86, էջ 17:

⁵ Ա. Թէրզիպաշեան, Նուպար, Փարիզ, 1939, էջ 360-361:

⁶ Ն.Պ ԿոՊԱ, ֆ. 113, ց. 43, գ. 150, ք. 111:

⁷ Նույն տեղում, ք. 56:

⁸ Նույն տեղում, ք. 57:

⁹ Ս. Լուկաշին /Մրապիտոյան/, Հողվածներ, զեկուցումներ, ճառեր, Երևան, «Հայաստան», 1986, էջ 163-164:

¹⁰ ՀԲԸՄ - 1922, էջ 26-27:

¹¹ Միութիւն, մարտ-ապրիլ 1924, № 98, էջ 24:

¹² Նույն տեղում, էջ 23:

¹³ ՀԲԸՄ - 1922, էջ 27-28:

¹⁴ Ն.Պ ԿոՊԱ, ֆ. 113, ց. 43, գ. 150, ք. 60:

¹⁵ Նույն տեղում, ք. 87:

¹⁶ Նույն տեղում, ք. 86:

¹⁷ Ն.Պ ԿոՊԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 333, ք. 44:

¹⁸ Նույն տեղում, ք. 104:

¹⁹ Նույն տեղում, ք. 44:

²⁰ ՀԲԸՄ - 1923, էջ 26:

²¹ ՀԲԸՄ - 1924, էջ 28:

²² Միութիւն, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր 1924, № 101, էջ 66:

²³ Միութիւն, հուլիս-օգոստոս 1923, № 94, էջ 52-53:

²⁴ Ն.Պ ԿոՊԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 333, ք. 98:

²⁵ Միութիւն, հունվար-փետրվար 1925, № 103, էջ 11-12:

²⁶ Միութիւն, հունիս-հուլիս 1929, № 132, էջ 178:

²⁷ Միութիւն, նոյեմբեր-դեկտեմբեր 1934, № 170, էջ 83:

²⁸ Միութիւն, հուլիս-օգոստոս 1934, № 168, էջ 59:

²⁹ Միութիւն, մայիս-հունիս 1937, № 185, էջ 35:

³⁰ Միութիւն, հունվար-փետրվար 1925, № 103, էջ 10-11:

³¹ Միութիւն, հուլիս-օգոստոս 1933, № 162, էջ 59:

- 32 Միտրիին, դեկտեմբեր 1929, № 135, էջ 232:
- 33 ՀԲԸՄ - 1930, էջ 77:
- 34 ՀԲԸՄ - 1931, էջ 59:
- 35 Միտրիին, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր 1933, № 163, էջ 67:
- 36 ՀԲԸՄ ԿՎԱ :
- 37 Նույն տեղում:
- 38 Նույն տեղում:
- 39 Նույն տեղում:
- 40 Ա. Չոպրանեան, Հայաստանի Համալսարանը, Միտրիին, հունվար-փետրվար 1928, № 121, էջ 9:
- 41 Միտրիին, փետրվար 1929, № 128, էջ 118:
- 42 Միտրիին, մարտ-ապրիլ 1928, № 122, էջ 26:
- 43 ՀԲԸՄ - 1936, էջ 57:
- 44 Նույն տեղում:
- 45 Ն.ՊԿՊԱ, ֆ.113, ց. 3, գ.1698, ք. 3, 27:
- 46 Միտրիին, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր 1927, № 119, էջ 78:
- 47 Միտրիին, մայիս 1930, № 140, էջ 312:
- 48 Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 9, էջ 569-570:
- 49 Ն.Պ ԿՊԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 1745, ք. 15:
- 50 Նույն տեղում, ք. 11:
- 51 Նույն տեղում, ք. 9:
- 52 Ե. Աղաբոն, Ի՞նչ կը խորհին Հայկ. Բարեգ. Ընդհ. Միութեան հիմնադիրները, Փարիզ, 1925, էջ 7:
- 53 Տե՛ս Կ. Դալլաբյան, Ռամկավար Ազատական կուսակցության պատմություն, Երևան, «Գիտություն», 1999, էջ 205-221:
- 54 Միտրիին, մարտ-ապրիլ 1932, № 154, էջ 26:
- 55 Հայաստանի Կոչնակ, ապրիլ 1925 թ., № 15, էջ 467-468:
- 56 Միտրիին, մարտ-ապրիլ 1928, № 122, էջ 19:
- 57 Միտրիին, մայիս-հունիս 1929, № 131, էջ 166:
- 58 Վ. Համազասպեան, Ասանը վերստացաւ իր նախկին անունը Նուպարաշէն, «Յուշարար-Միտրիին», 1991, № 4, էջ 20:
- 59 Ա. Թէրզիպաշեան, Նուպար, էջ 371:
- 60 Ն.Պ ԿՊԱ, ֆ.178, ց.1, գ. 534, ք. 7-8:
- 61 ՀԲԸՄ - 1930, էջ 74:
- 62 ՀԲԸՄ - 1931, էջ 54:

1920-30 թթ. ներգաղթը

- 1 Հայաստանի կոչնակ, 1924, 2 փետրվար, № 5, էջ 151:
- 2 Հայաստանի կոչնակ, 1925, , 21 փետրվար № 8, էջ 232:
- 3 Նույն տեղում:
- 4 Հայաստանի կոչնակ, 1924, 2 փետրվար, № 5, էջ 151:
- 5 ՀԲԸՄ - 1926, էջ 16:
- 6 ՀԲԸՄ - 1925, էջ 12:
- 7 ՀԲԸՄ - 1926, էջ 17:
- 8 ՀԲԸՄ - 1927, էջ 34:
- 9 Խորհրդային Հայաստան, 20 օգոստոս, 1931 թ.:
- 10 Խորհրդային Հայաստան, 2 հուլիս, 1931 թ.:
- 11 Խորհրդային Հայաստան, 26 սեպտեմբեր 1931 թ.:
- 12 Միութիւն, նոյեմբեր-դեկտեմբեր 1931թ., № 152, էջ 164:
- 13 ՀԲԸՄ - 1932, էջ 55:
- 14 Միութիւն, մարտ-ապրիլ 1932 թ., № 154, էջ 21-22:
- 15 Միութիւն, մայիս-հունիս 1932 թ., № 155, էջ 39-40:
- 16 ՀԲԸՄ - 1932, էջ 55-56:
- 17 Միութիւն, հունվար-փետրվար 1933 թ., № 159, էջ3:
- 18 ՀԲԸՄ - 1932, էջ 56:
- 19 ՀԲԸՄ - 1933, էջ 53:
- 20 Միութիւն, մայիս-հունիս 1933, № 161, էջ 41:
- 21 Միութիւն, մայիս-հունիս 1932, № 155, էջ 40:
- 22 Միութիւն, նոյեմբեր-դեկտեմբեր 1933, № 164, էջ 84:
- 23 Հ.Մելիքսեթյան, Հայրենիք-սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը, (1920-1980 թթ.), Երևան, Երևանի Համալսարանի հրատարակչություն, 1985, էջ 118:
- 24 ՀԲԸՄ - 1934, էջ 44:
- 25 ՀԲԸՄ ԿԿԱ:
- 26 ՀԲԸՄ - 1936, էջ 45-47:
- 27 ՀԶԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 77, ք. 43:
- 28 ՀԶԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց.16, գ. 71, ք. 39:
- 29 Միութիւն, նոյեմբեր-դեկտեմբեր 1927, № 120, էջ 84:
- 30 Հ. Մելիքսեթյան, Հայրենիք - սփյուռք առնչությունները, էջ 160 - 161:
- 31 ՀԲԸՄ ԿԿԱ:
- 32 Նույն տեղում:

- 33 ԱՄՆԱ ԿԳՖ, գ. 3058, ք. 10:
- 34 ՀԲԿԳ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 17, գ. 76, ք. 22:
- 35 ՀԲԸՄ ԿՎԱ:
- 36 ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 580, ք. 46:
- 37 ՀԲԸՄ ԿՎԱ:
- 38 Նույն տեղում:
- 39 Խորհրդային Հայաստան, 16 հոկտեմբեր 1931թ.:
- 40 ՀԲԸՄ ԿՎԱ:
- 41 Նույն տեղում:
- 42 Միտրին, հուլիս-օգոստոս 1932, № 156, էջ 49-50:
- 43 Նույն տեղում, էջ 51-52:
- 44 Նույն տեղում, էջ 54:
- 45 Նույն տեղում:
- 46 N. Gulbenkian, *Portrait in Oil*, New York, Simon and Schuster, 1965, p. 12.
- 47 Ralph Hewins, *Mr Five Per Cent. The Story of Galouste Gulbenkian*, New York, Rinehart & Company, 1957, pp. 52-53.
- 48 *Ibidem*, p. 53.
- 49 Տե՛ս Կ. Դալլաքյան, ՀԲԸ Միության նախագահ Գ. Կյուլպենկյանի հրաժարականի հարցի շուրջ, Երևան, 1996, էջ 78-79:
- 50 Նույն տեղում, էջ 83:
- 51 Նույն տեղում, էջ 87:
- 52 Միտրին, հուլիս-օգոստոս 1932, № 156, էջ 58; տե՛ս նաև նույն տեղում, հոկտեմբեր 1931, № 151, էջ 148:
- 53 Կ. Դալլաքյան, նշվ. աշխ. էջ 85:
- 54 Միտրին, հուլիս-օգոստոս 1932, № 156, էջ 58-59:
- 55 Նույն տեղում, էջ 58:
- 56 Վ.Մալեգեան, Գալուստ Կիլպենկեանի Բարեգործականի նախագահության շրջանը եւ հրաժարման պատճառները, Արև, 20 հունվար, 1960 /օրաթերթ, Կահիրե/:
- 57 ԱՄՆԱ ԿՖ, գործ 5407, հ.1, ք. 31:
- 58 Մեջբերումը ըստ՝ Ա.Ամրիկյան, Անմեկնելի եւ Ասածո ճանապարհները, Երևան, 1998, էջ 184, 186: Ա.Ամրիկյան՝ պատմարան Ա. Մանուկյանի գրական անունն է, որի այս գրքի հիմքում դրված են արխիվային փաստաթղթեր:
- 59 Талейрап, Мемуары, М., 1959, стр. 140.
- 60 ՀԲԸՄ ԿՎԱ:

61 Նույն տեղում:

62 Նույն տեղում:

63 Միութիւն, դեկտեմբեր 1930, № 145, էջ 404:

64 Միութիւն, նոյեմբեր 1930, № 144, էջ 391:

65 ՀԲԸՄ ԿՎԱ:

66 ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 518, ք. 5-6: Արխիվում պահպանվել է նամակի Երեւանում կատարած ռուսերեն պաշտոնական քարգմանությունը: Տե՛ս նաեւ Ս.Ստեփանյանց, Հայ Առաքելական եկեղեցին ստալինյան բռնապետության օրոք, Երեւան, Ապոլոն, 1994, էջ 201-202:

67 ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 113, ց.3, գ. 1759, ք.44: Արխիվում պահպանվել է նամակի Փարիզում կատարած ռուսերեն ոչ այնքան հաջող քարգմանության պատճենը, որը ավելի ուշ Վ.Մալեգյանը ուղարկել էր Երեւան:

68 Նույն տեղում, ք. 43:

69 Նույն տեղում, ք. 42:

70 Նույն տեղում, ք. 38:

71 Georges Agabekov, OGPU. The Russian Secret Terror, New York, Brentano's, 1931, p. 269:

72 Միութիւն, փետրվար 1947, № 204, էջ 17:

73 ՀԲԸՄ ԿՎԱ:

74 Նույն տեղում:

75 Նույն տեղում:

ՀԲԸ Միությունը Հայաստանի ներքաղաքական պայքարում

- 1 ՀԲԿԹ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 15, գ. 11, ք. 104 :
- 2 ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 535, ք. 32-35:
- 3 Մեջբերումը ըստ՝ Ա. Ամբիկյան, *ՈՂՎ. աշխ., էջ 185-186:*
- 4 ՀԲԿԹ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 15, գ. 3, ք. 25:
- 5 ՀԲԿԹ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 15, գ. 4, ք. 62:
- 6 Նույն տեղում, ք. 44:
- 7 Նույն տեղում, ք. 17:
- 8 ՀԲԿԹ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 15, գ. 12, ք. 44:
- 9 Միութիւն, *հունվար 1929, № 127, էջ 99-100:*
- 10 ՀԲԿԹ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 77, ք. 7-10:
- 11 ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 284, ք. 7-12:
- 12 ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 1672, ք. 8:
- 13 Նույն տեղում, ք. 7:
- 14 Նույն տեղում, ք. 3:
- 15 ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 254, ք. 31:
- 16 ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 1672, ք. 11-13:
- 17 ՀԲԿԹ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 77, ք. 11:
- 18 ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 1672, ք. 33:
- 19 Նույն տեղում, ք. 32:
- 20 Ա. Ամբիկյան, *ՈՂՎ. աշխ., էջ 186:*
- 21 Նույն տեղում:
- 22 ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 263, ք. 1:
- 23 ՀԲԿԹ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 16, գ. 70, ք. 72:
- 24 ՀԲԿԹ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 17, գ. 46, ք. 110 ա:
- 25 ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 653, ք. 4 :
- 26 Ա. Մանուկյան, *Գնդակահարված է երեսնականներին. ՀՕԿ-ի նախագահ Արսեն Եսայան, «Ազգ», 9 մարտի 1996:*
- 27 ԱԱՆԱ, ԿԳՖ, գ. 3058, ք. 125 :
- 28 Նույն տեղում, ք. 11-13:
- 29 Նույն տեղում, ք. 43-44:
- 30 Նույն տեղում, ք. 50, 51:
- 31 ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 254, ք. 21:

32 Ա. Վիրաբյան, Սպանություն, քե՞ ինքնասպանություն, «Երեկոյան Երեւան», 19 մայիս 1988:

33 ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, ց. 16, գ. 60, ք. 3:

34 Նույն տեղում, ք. 10:

35 Նույն տեղում, ք. 5:

36 ՀԲԸՄ ԿՎԱ:

37 ԱԱՆԱ, ԿԳՖ, գ. 3058, ք.87:

38 Միություն, հուլիս-օգոստոս 1936, № 180, էջ 53:

39 ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 580, ք.1:

40 ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, ց. 16, գ. 68, ք. 1-7:

41 Նույն տեղում, ք. 9:

42 ԱԱՆԱ, ԿԳՖ, գ. 3058, ք. 128:

43 Ա.Մանուկյան, ՀՕԿ-ի առաջին նախագահ Արամայիս Երզնկյանը զոհ 1937 թ. հալածանքների, «Ազգ», 5 մարտ 1996:

44 ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 17, գ. 76, ք. 14:

45 ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, ց.17, գ. 76, ք. 32:

46 ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, ց.17, գ. 83, ք. 1, 2:

47 Процесс антисоветского троцкистского центра (23-30 января 1937 г.), Москва, Юридическое изд-во, 1937, стр. 210-211.

48 Յու. Մոսվյան, Ա. Վիրաբյան, Հայաստան, 1937, «Երեկոյան Երեւան», 9 սեպտեմբերի 1988:

49 Նույն տեղում: Ի.Ստալինի նամակը հայերեն քարգմանությանը առաջին անգամ հրատարակվել է Յու.Մոսվյանի եւ Ա.Վիրաբյանի այս հոդվածում, իսկ ռուսերեն բնագրի առաջին հրատարակումը տե՛ս Ю.Мравян, Зловещее письмо отца народов, "Голос Армении", 9 октября 1991 :

50 Խորհրդային Հայաստան, 26, 29 սեպտեմբերի 1937:

51 ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, ց. 17, գ. 53, ք. 21:

52 Նույն տեղում, 89-90:

53 ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, ց. 17, գ. 76, ք. 131:

54 ԱԱՆԱ, ԿԳՖ, գ. 4029, ք.140:

55 ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ.1808, ք. 35:

56 ՀԲԸՄ - 1938, էջ 39:

57 Նույն տեղում, էջ 40-41:

58 ՀԲԸՄ - 1939, էջ 16-17:

59 ԱԱՆԱ, ԿԳՖ, գ. 3058, ք. 9:

- 60 Նույն տեղում, ք. 10:
- 61 Նույն տեղում:
- 62 Նույն տեղում, ք. 203:
- 63 Նույն տեղում, ք. 20:
- 64 Գ. Գասպարյան, Փակ դռների գաղտնիքը, Երևան, «Ապոլոն», 1994, էջ 84, 90, 106, 107, 129:
- 65 ԱԱՆԱ, ԿԳՖ, գ. 3058, ք.23:
- 66 Նույն տեղում, ք. 200:
- 67 Նույն տեղում, ք.61:
- 68 Նույն տեղում, ք.64:
- 69 Նույն տեղում, ք. 66-67:
- 70 Նույն տեղում, ք. 68:
- 71 Նույն տեղում, ք. 251:
- 72 Նույն տեղում, ք. 172:
- 73 Նույն տեղում, ք.176:
- 74 Նույն տեղում, ք. 177-178:
- 75 Болтинброк, Письма о изучении и пользе истории, Москва, Наука, 1978, стр. 199.

Անձնանունների ցանկ

- Աբբաս փաշա 7
Աբեղյան Մ. 49
Ազնիաշվիլի Պ. 135
Աղոյան Ա. 159
Ախշարումյան Ա. 115
Ակոբյան Ե. 40
Ակոբյան Լ. 40, 55
Ակոբյան Թ. փաշա 40
Ակոպով Աթ. 102
Ակոպով Ստ. 120, 122, 142, 154, 165
Ահարոնյան Ա. 42
Ահարոնյան Ավ. 107
Աղաբեկով Գ./Agabekov G/ 114, 194
Աղաթոն Գ. 15
Աղաթոն Ե. 6, 15-16, 19, 20, 27, 40, 54-55
Աղեկյան 160
Աճառյան Հ. 49
Ամատունի Ա. 80, 102, 128, 136, 141-142, 152, 154, 162, 164-166, 168-169, 175
Ամբեն 8
Անդրանիկյան Մ. 6, 18-20
Անժուր Լ. 51
Առաքելյան Ս. 47
Ասատուր Գ. 27, 36
Ավետ Մարգիս 44, 156
Արեշյան Գ. 42
Բաղամյանց Գ. 183
Բաշայան Լ. 27, 73, 79
Բերիա Լ. 81, 105, 120, 122-123, 125, 134, 136, 139-141, 146, 153-155, 160, 164-165, 168, 183
Բերինգ Իվլին 94
Բիսմարկ Օ. 10-11
Բիքնար 79
Բոլինքբրոկ լորդ /Болингброк/ 185, 197
Բոթենքին Մ. 74
Գալճյան Հ. 80, 84
Գալոյան Ա. 159
Գասպարյան Դ. 197
Գարակեօղյան Ա. 55, 58, 116
Գարակյոզյան Լ. 183
Գարակյոզյան Հ. 42, 47-48, 83-84, 86-87, 89, 111-112, 126, 146-149, 168, 170, 173-185
Գարդաշյան Գ. 41
Գարտաշեան Ա. 189
Գետրոզ Ջ կաթողիկոս 114-116
Գետրոզեան Տ. 189
Գետրով Իվ. 154, 168
Գոզլիձե Ս. 140
Գուլոյան Ա. 52-53, 79, 109-114, 120, 123, 128, 136-138, 141-145, 150, 155, 165-166, 168-169
Գումեղին Գ. 35
Դավլաբյան Կ. 5, 95-98, 103, 190, 191, 193
Դանիելյան Մ. 122
Դրամբյան Ռ. 47
Եղիազարյան Ար. 46, 128, 147, 156, 159-162, 174-175, 179, 184
Եղիազարյան Ս. 173
Եղիայան Գ. 6, 16-17
Եսայան Ա. 80, 86-87, 112, 120-136, 145-151, 153-155, 157, 159-162, 167-168, 174-175, 178-179, 182
Եսայան Ջ. 47, 178, 179
Երեմյան Վ. 134, 135
Երզնկյան Ար. 28, 30, 32, 37, 44, 66, 70, 101, 105, 112, 122-125, 159, 161, 162, 175, 179, 181, 183
Ջարդարեան Տ. 189
Ջերտուշտ 189
Ջորյան Ստ. 47
Էսմերյան Պ. 61
Թադեոսեան Օ. 73, 74
Թահմիզյան Գ. 84, 101
Թամանյան Ա. 41, 50, 60, 61
Թեոդիկ 189

- Թերզիայայան Ա. 26, 60
 Թերլեմեզյան Փ. 47
 Թոթովենց Վ. 47, 178
 Թորամանյան Թ. 49
 Թորոմ արք. Գուշակյան 108
 Թորմաջյան Ա. 184
 Իբրահիմ Հիլմի 13
 Իսահակյան Ավ. 84, 101
 Իսմաիլ փաշա 14
 Լալայան Եր. 49
 Լենին Վ. 163
 Լիտվինով Մ. 113, 114
 Լոմինաձե 102
 Լորիս-Մելիքով Մ. 10
 Լուկաշին Ս. 28-29
 Խանջյան Ա. 81, 88, 90, 95, 98-106, 109, 112, 122-125, 133-134, 136-138, 141-142, 145-146, 150-153, 155, 166, 169, 179
 Խանոյան Ս. 61
 Խաչիկյան Մ. 84
 Խառատյան Ա. 5
 Խատիսյան Ա. 107
 Խրիմյան Մ. /Մկրտիչ Ա կաթողիկոս/ 10
 Խրուշչով Ն. 183
 Ծատուրով Գ. 122, 154
 Կամսարական Ս. 45
 Կասյան Ս. 102, 105, 125
 Կասսել Էռնստ 94
 Կարախան Լ. 110-114, 18
 Կարախանյան 166
 Կարիկյան Ե. 27, 32-33, 55-56, 173
 Կիրակոզով 176-177, 180
 Կիրով Ս. 102, 104
 Կյուլպենկյան Գալուստ. 9, 46, 55, 71, 88-117
 Կյուլպենկյան Նվարդ 94, 110-111
 Կյուլպենկյան Նուպար /Gulbenkian N./ 94, 193
 Կյունուշկերտան Լ. 37, 46, 61, 84, 115, 177, 179, 184
 Կոզլով 181
 Կուլակով 181
 Կոմիտաս 80-81
 Կոնդակով 180
 Կոստանդյան 184
 Կոստանյան Հ. 102
 Կուդրյավցե Ս. 122, 123, 152, 159
 Հակոբյան Գ. 40, 41-43, 45, 56, 129, 156, 172
 Հակոբյան Եր. 56
 Հակոբյան Հ. 6, 20
 Հակոբյան Հով. 146-149, 182
 Համազասպյան Վ. 59
 Հանսոն 79
 Հարությունյան /Հարությունով/ Գ. 136, 168
 Հարությունյան Հ. 50
 Հեքիմյան Խ. 173
 Հեքիմյան Մ. 60
 Հյուինս Ռ. /Hewins R./ 94, 193
 Հովհաննիսյան Հ. 49
 Հովսեփյան Ա. 128
 Հրաչ Երվանդ 178, 179, 184
 Հուսեյն Ա 8
 Ղափանցյան Գ. 47
 Մազմանյան Մ. 47, 180, 184
 Մախարաձե Ֆ. 136
 Մալեզյան Վ. 9, 13, 15, 18, 45-48, 52, 60-61, 73, 79-80, 83-89, 100, 106, 107, 109-112, 115, 116, 126-127, 133, 144, 155-156, 158, 169-170
 Մալենկով Գ. 159, 164, 165
 Մալինով 73
 Մակինցյան Պ. 178
 Մանանդյան Հ. 49
 Մանդալյան Թ. 102
 Մանուկյան Ալեք 5, 187
 Մանուկյան /Ամրիկյան/ Ար. 5, 193, 195, 196
 Մանուկյան Սիմոն Լ. 5, 187
 Մանուշարյան Ա. 144, 161, 167, 168
 Մարգարյան Ս. 129

- Մարգարյան Պ. 42
 Մարկոսյան Ռ. 129
 Մարկոսոֆ Մ. 6, 19
 Մարտիկյան Ս. 184
 Մեծաուկ Վ. 148, 149, 155, 157, 183
 Մելգոնյան Գ. 48
 Մելգոնյան Կ. 48, 49, 55, 129, 156, 166, 171-172
 Մելիք-Մուսայան Բ. 44
 Մելիքյան Մայ. 49
 Մելիքսեթ-Բեկ Լ. 49
 Մելիքսեթյան Հ. 77, 82
 Մելքոնյան Էդ. 189
 Մեթեմետյան Գ. 37-39, 56, 82
 Միկոյան Ա. 164, 165
 Միհրդատյան Մ. 179
 Միրզախ Ժ. 30
 Միրջայեյան Կ. 45
 Մխիթարյան-Աճեմյան Գ. 5
 Մկրյան Մ. 50
 Մյասնիկյան Ա. 65-67
 Մոլոտով Վ. 136, 142-143, 145, 155, 158
 Մոսվյան Աս. 27-28, 32, 41, 105
 Մոսվյան Յու. /Мравян Ю./ 196
 Մուղղուսի Խ. 154, 161-162, 164, 165, 168-169, 176-177
 Մուսաբեկով Գ. 134
 Յագոպ Արթին 6, 13-14, 21, 55
 Նանսեն Ֆ. 59
 Ներսես պատրիարք 10, 11, 12
 Նովիքոֆ Մ. 115
 Նորատունկյան Գ. 93
 Նուպար Առաքել 6, 20, 93
 Նուպար Զարեհ 46, 47, 78, 79, 84, 93, 129
 Նուպար Մարի 43-45, 82, 129, 156
 Նուպար Պողոս 6-8, 10, 13-16, 18-21, 24, 26-27, 29-34, 37, 43, 46, 52, 55, 56-60, 69, 90-91, 95, 106, 108, 126, 166
 Նուպար փաշա 7, 10-13, 94-95
 Շախսուվարյան Ա. 132, 168
 Շահազիզ Տր. 49
 Շահվերդյան Գ. 68, 73, 74, 79, 81, 86, 87, 112, 159, 161, 165, 168, 183
 Շերիտնյան Կ. 6, 17-18
 Շուլց-Անն 180-181
 Չալյան Մ. 102
 Չերազ Մ. 10-11, 129
 Չիթունի 176
 Չոպանյան Ա. 13, 48, 79, 155-156, 177-179, 184
 Պալեան Մ. 179
 Պապայեան Լ. 59
 Պապաջանյան Մ. 179, 184
 Պարզյան Գ. 148
 Պարզյան Յ. 168
 Պիրալով Ա. 27
 Պիքընսֆիլդ լորդ 11
 Պողոս բեյ Յուսուֆյան 7
 Պողոսյան Ս. 50
 Ջամալյան Ա. 107
 Ջավախիշվիլի Իվ. 50
 Ռախմանով Ռու. 136
 Ռոտշիլդ 95
 Սալոպպերի լորդ 11
 Սամվելյան Խ. 49
 Սամվելյան Մ. 129
 Սարգսյան Ա. 177, 184
 Սարգսյան Գ. 130
 Սարյան Կ. 130, 166
 Սարո Ա. 79
 Սաֆարյան Ս. 45
 Սետյան Մ. 129
 Սինապյան Գ. 37
 Ստալին Ի. 114, 122, 141, 142-143, 153-156, 158, 160, 162-165, 183
 Ստելմախովիչ 181
 Ստեփանյան Հ. 47
 Ստեփանյան Ն. 151, 152, 159
 Ստեփանյանց Ս. 194
 Վարդանյան Ա. 5
 Վարդանյան Գ. 83-85, 168
 Վեյնբաում 148

- Վեցիզելու Է. 73
Վինդզերգ Ռ. 102, 104, 122,
141-142
Վիշինսկի Ա. 163-164
Վիրաբյան Ա. 5, 196
Վիրբի Չ. 36
Վոլկով 113
Տաղավարյան Ն. 6, 19, 20
Տարախյան Վ. 161, 168
Տարոնցի Հ. 146
Տաֆա Հ. 36
Տեր-Գարրիելյան Ս. 70-71, 76-
78, 88-92, 98, 100-103, 105, 112,
125, 156, 159, 162, 164-166,
179-180
Տեր-Սիմոնյան Դր. 159, 162, 181
Տերտերյան Ա. 47
Տիգրան-Չավեն 146-149, 168, 182
Տոնյան Ռ. 49
Ուրախյան Լ. 36
Փիրումյան Ս. 69
Քալաշյան Գ. 102
Քելեկեան Տ. 20-21, 35, 55, 59, 93
Քեչեկ Հ. 47
Քյուրքճյան Վ. 17
Քոթելնիկոֆ Մ. 73
Քոչար Ա. 47
Օրլով 181
Ֆուադ Ա. 8, 13
Талебран 104, 193

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք -----	4
Ներածություն -----	6
Հայաստանյան ծրագրեր -----	23
1920-30 թթ. ներգաղթը -----	65
ՀԲԸ Միությունը Հայաստանի ներքաղաքական սլայքարում -----	120
Վերջաբան -----	186
Ծանոթագրություններ -----	188
Անձնանունների ցանկ -----	198

Էրուարդ Լ. Մելքոնյան

**ՆԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԴՆԱՆՈՒՐ
ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ**

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՆԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
1923 – 1937 թթ.**

Նրադ. խմբագիր՝
Տեխ. խմբագիր՝
Մոնրաժը՝
Տպագրիչ՝

Լ.Խալափյան
Գ.Գրիգորյան
Ն. Բաղդասարյանի
Ս. Չանգյան

Գրքի չափսը՝ 84x108 1/32:
Թուղթը՝ օֆսեթ 1 կարգ:
Տպագրական մամուլ՝ 12,75

«Նոյյան Տապան» լրատվական կենտրոնի տպարան:
Երևան-9, Իսահակյան 28
հեռ. 561905, 524279

A. II
105924